

Verenigd in verandering

Grote maatschappelijke organisaties
en ontwikkelingen in de Nederlandse
civil society

Verenigd in verandering

Verenigd in verandering

Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen
in de Nederlandse *civil society*

Hanneke Posthumus
Josje den Ridder
Joep de Hart

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, november 2014

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2014
SCP-publicatie 2014-34
Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland
Figuren: Mantext, Moerkapelle
Omslagontwerp: bureau StijlZorg, Utrecht
Foto omslag: Flip Franssen | Hollandse Hoogte

ISBN 978 90 377 0725 0
NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Rijnstraat 50
2515 XP Den Haag
(070) 340 70 00
www.scp.nl
info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	7
Samenvatting	9
1 Maatschappelijke organisaties in beeld	15
1.1 Een veranderende maatschappelijke context	15
1.2 Het belang van het zich verenigen	18
1.3 Grote maatschappelijke organisaties	20
1.4 Veranderingen op het middenveld	21
1.5 Opbouw van dit rapport	23
Noten	24
DEEL 1 Ontwikkelingen van grote maatschappelijke organisaties	27
2 Ontwikkeling van leden- en donateurs aantallen	29
2.1 Inleiding	29
2.2 Inventarisatie van leden- en donateurs aantallen	30
2.3 Sportieve en recreatieve organisaties	31
2.4 Kerken	38
2.5 Consumenten	40
2.6 Goededoelenorganisaties	42
2.7 Vakbonden	55
2.8 Vrouwenorganisaties	56
2.9 Ouderenorganisaties	57
2.10 Omroepen	58
2.11 Politieke partijen	61
2.12 Slot	62
Noten	66
3 Ontwikkelingen vanuit het perspectief van maatschappelijke organisaties	67
3.1 Het perspectief van maatschappelijke organisaties	67
3.2 Ontwikkelingen in donateur- en ledenorganisaties	69
3.3 Concurrentie van informele groepen en individueel gedrag	76
3.4 Toenemende rol van internet	81
3.5 Slot: informalisering binnen organisaties	85
Noten	86

DEEL 2	Politieke partijen, vakbonden en kerken	87
4	Politieke (leden)partijen	89
4.1	Historische context: de opkomst van ledenpartijen	90
4.2	Ontwikkeling in het ledenaantal en de organisatiegraad	92
4.3	De functie van politieke partijen en hun leden in de representatieve democratie	101
4.4	Andere vormen van betrokkenheid bij politieke partijen	106
4.5	Toekomst van ledenpartijen?	111
4.6	Slot	112
	Noten	113
5	Vakbonden	115
5.1	Historische context	115
5.2	Het belang van leden voor het functioneren van vakbonden	117
5.3	Ontwikkeling ledenaantal en organisatiegraad	119
5.4	Daling organisatiegraad: oorzaken en gevolgen	125
5.5	Betrokkenheid bij vakbonden vergroten	129
5.6	Toekomst voor vakbonden?	135
5.7	Slot	139
	Noten	140
6	Kerken	141
6.1	Functies van de kerken en het belang van leden	141
6.2	Ledenaantal en organisatiegraad	147
6.3	Ledendaling: oorzaken, gevolgen en reactie	155
6.4	Slot	167
	Noten	168
7	Slotbeschouwing	170
7.1	Terugblik op de kernuitkomsten	171
7.2	Vooruitblik	179
	Noten	182
	Summary	183
	Bijlage A Leden- en donateursaantallen	189
	Bijlage B Organisaties die aan de enquête deelnamen	208
	Bijlage C Bijlagen bij hoofdstuk 6	211
	Literatuur	215
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	227

Voorwoord

Het Sociaal en Cultureel Planbureau kent een lange traditie van onderzoek naar de Nederlandse *civil society* en de organisaties die daarbinnen opereren. Zo zijn er de publicaties over maatschappelijke organisaties *Landelijk verenigd* (2005) en *Maatschappelijke organisaties in beeld* (2008). Hierin stond de vraag centraal hoe grote maatschappelijke organisaties zich tegen de achtergrond van maatschappelijke veranderingen ontwikkelen. Gekozen werd voor een brede invalshoek, waarbij het uitgangspunt was om de ontwikkelingen van een grote variëteit aan maatschappelijke organisaties in kaart te brengen.

Verenigd in verandering vormt de recentste toevoeging aan de reeks onderzoeken naar maatschappelijke organisaties. Deel 1 van dit rapport bespreekt zowel de ontwikkeling van het leden- en donateurs aantal van een breed scala aan grote maatschappelijke organisaties (meer dan 50.000 leden of donateurs) als de ontwikkelingen die organisaties ervaren. Het tweede deel spitst zich toe op de ontwikkelingen bij drie organisatietypen die sterk worden geassocieerd met de verzuiling en waarvan wordt verondersteld dat ze aan aantrekkingskracht verliezen: politieke partijen, vakbonden en kerken.

Voor deze publicatie is gebruikgemaakt van bestaande data en literatuur, maar zijn ook aanvullende data verzameld. Leden- en donateurs aantallen zijn geïnventariseerd, er is een enquête bij grote maatschappelijke organisaties gehouden en er zijn bestuurders van politieke partijen, vakbonden en kerken geïnterviewd. Aan de hand hiervan is een beeld geschetst van de objectieve en gepercipieerde korte- en langetermijntontwikkeling van grote organisaties op het maatschappelijk middenveld. Wij zijn alle sleutelpersonen die aan de enquête en diepte-interviews deelnamen zeer erkentelijk voor hun bereidheid om mee te werken en voor hun tijd.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur SCP

Samenvatting

5.1 Grote maatschappelijke organisaties in de eenentwintigste eeuw

Het belang van maatschappelijke organisaties wordt breed onderkend, maar de verwachtingen over hoe zij zich de afgelopen decennia hebben ontwikkeld lopen uiteen. Daarbij wordt onder andere geopperd dat de economische crisis ervoor kan zorgen dat minder mensen lid of donateur worden en hun geld liever aan andere dingen besteden. In deze publicatie, die een vervolg is op publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau uit 2005 (*Landelijk verenigd*) en 2008 (*Maatschappelijke organisaties in beeld*), wordt ingegaan op de ontwikkelingen bij grote maatschappelijke organisaties. Dat wil zeggen: organisaties die op een van de meetpunten tussen 1980 en 2012 meer dan 50.000 leden of donateurs hadden. Drie vragen staan daarbij centraal:

- 1 Hoe hebben de aantallen leden en donateurs van grote maatschappelijke organisaties zich op de lange (sinds 1980) en korte termijn (sinds de economische crisis, vanaf 2009) ontwikkeld?
- 2 Welke ontwikkelingen ervaren grote maatschappelijke organisaties zelf?
- 3 Hoe is de stand van zaken bij politieke partijen, vakbonden en kerken en wat is de visie van bestuurders van deze organisaties op de situatie waarin zij zich bevinden?

Dit rapport bestaat uit twee delen. Het eerste deel richt zich op de getalsmatige en ervaren ontwikkelingen van een breed scala aan grote maatschappelijke organisaties: sport- en recreatieve organisaties, kerken, consumentenorganisaties, internationale hulporganisaties, gezondheids- en welzijnsorganisaties, natuur- en milieuorganisaties, vakbonden, vrouwenorganisaties, ouderenorganisaties, omroepen en politieke partijen. In het tweede deel van het rapport ligt de focus op drie specifieke organisatietypen: politieke partijen, vakbonden en kerken. Juist deze traditionele ledenorganisaties lijken steeds meer moeite te hebben om leden aan zich te binden.

5.2 Leden- en donateurstallen 1980-2012: eerst stijging, nu stabiel of lichte daling

Hoofdstuk 2 schetst de ontwikkeling tussen 1980 en 2012 van aantallen leden en donateurs van verschillende typen grote maatschappelijke organisaties op basis van institutionele tellingen (d.w.z. de aantallen zoals weergegeven in jaarverslagen). Daaruit blijkt dat de bereidheid tot aansluiting bij grote organisaties sinds 1980 (het beginpunt van deze studie) aanvankelijk fors toenam. De laatste vijftien jaar stabiliseert deze trend zich en is er zelfs sprake van een lichte afname in de aantallen leden en donateurs. Het totale aantal lid- en donateurschappen van grote maatschappelijke organisaties in Nederland blijft echter groot: in 2012 telden we 31,8 miljoen lidmaatschappen. De leden- en donateursantallen van de verschillende organisatietypen en organisaties vertonen lang niet allemaal (in dezelfde mate) een dalende tendens. Terwijl veel van de

organisaties die ten tijde van de verzuiling groot waren (zoals politieke partijen, vakbonden, kerken, vrouwenorganisaties) momenteel krimpen, groeit het totale ledental van sportieve en recreatieve organisaties nog steeds. Ook zijn er binnen vrijwel alle dalende sectoren naast organisaties die krimpen ook organisaties die hier geen last van hebben of zelfs groeien. De totale leden- en donateursaantallen dalen sinds het begin van de crisis (2009) niet sterker dan in de periode daarvoor. Hoewel uit onderzoek blijkt dat de hoogte van de donaties te lijden heeft onder de economische crisis, vinden we geen overtuigend bewijs van een effect op het leden- en donateursantal. Hoewel niet uitgesloten kan worden dat de aantallen leden en/of donateurs van individuele organisaties zijn beïnvloed door de crisis, is op landelijk niveau vooralsnog geen trendbreuk waar te nemen sinds de crisis.

5.3 Grote maatschappelijke organisaties zien problemen met langdurige binding

In hoofdstuk 3 komen grote maatschappelijke organisaties zelf aan het woord over de ontwikkelingen, via een enquête onder sleutelfiguren van 91 organisaties. In lijn met de bevindingen uit hoofdstuk 2 constateren sommige sleutelfiguren een afname van hun ledentallen en andere juist een stijging. De meeste respondenten die een daling ervaren, relateren dit aan de vergrijzing van de organisatie en de economische crisis. Vooral sleutelfiguren werkzaam bij goededoelenorganisaties zeggen de negatieve invloed van de crisis te merken. Organisaties die hun ledentallen zien stijgen, noemen daarvoor wervingscampagnes en organisatorische vernieuwing als belangrijkste redenen. Veel organisaties herkennen zich in het beeld dat het moeilijker wordt om leden of donateurs voor langere tijd aan de organisatie te binden en mensen bereid te vinden bestuurstaken op zich te nemen. Organisaties proberen tegemoet te komen aan deze veranderde maatschappelijke behoefte door leden en donateurs de mogelijkheid te geven zich voor kortere projecten in te zetten. Goededoelenorganisaties benadrukken het belang van acties omdat zij hun leden en/of donateurs langs die weg een 'beleving' kunnen bieden. Zij merken dat er mensen zijn die het te afstandelijk vinden om enkel geld te geven, en die in plaats daarvan graag aan een concrete gebeurtenis (zoals een sponsorloop) willen deelnemen om hun betrokkenheid te uiten. Terwijl de groeiende deelname aan korte projecten voor donateursorganisaties op te vatten is als een intensivering van de betrokkenheid, lijkt er bij ledenorganisaties eerder sprake van minder intensieve inzet bij een deel van de leden.

Er wordt wel geopperd dat grote organisaties onder druk staan, omdat mensen hun interesses niet meer in geïnstitutionaliseerd en langdurig verband zouden willen ontplooiën, maar juist informeler (d.w.z. in kleine, niet-hiërarchische groepjes) of op individuele wijze. Uit de enquête die voor dit rapport is afgenomen, blijkt dat maatschappelijke organisaties eerder concurrentie ervaren van andere formele organisaties dan van informele groepen of individueel ontplooiende activiteiten. Wel denkt men dat de concurrentie van informele initiatieven de afgelopen vijf jaar is gegroeid.

Naast informalisering wordt de toename van digitale communicatiemogelijkheden gezien als een belangrijke verandering waarmee grote organisaties te maken hebben. Organisaties maken vrijwel allemaal gebruik van meerdere digitale toepassingen, zoals

een website, digitale nieuwsbrief, Twitter en Facebook. De belangrijkste redenen voor het gebruik van deze toepassingen zijn: leden informeren, nieuwe doelgroepen bereiken, op de hoogte blijven van wat er onder leden speelt, en om praktische zaken met de vereniging te kunnen regelen. De grootste voordelen die men noemt, zijn het gemak en de snelheid waarmee communicatie mogelijk is. Andere voordelen zijn de geringe kosten en de mogelijkheid om directer contact met leden te hebben.

5.4 Politieke (leden)partijen hechten waarde aan het ledenmodel

Nadat in het eerste deel van dit rapport (hoofdstuk 2 en 3) de ontwikkelingen bij een breed scala aan organisatietypen zijn beschreven, gaat het tweede deel in op de ontwikkelingen bij drie traditionele ledenorganisaties: politieke partijen, vakbonden en kerken.

De meeste West-Europese partijen zijn ledenpartijen. Dat heeft te maken met de ontstaansgeschiedenis van partijen, met het feit dat lidmaatschap wordt gestimuleerd door wetgevers en omdat leden kunnen bijdragen aan het functioneren van partijen in een representatieve democratie. Het model van de ledenpartij staat echter onder druk. Dat komt onder andere door het lage en dalende aantal partijleden en door kritiek op het model. De opkomst van partijen zonder leden, zoals de PvdV, roept de vraag op naar de noodzaak van leden voor politieke partijen. In hoofdstuk 4 wordt op basis van literatuur en interviews met vertegenwoordigers van partijen dieper ingegaan op de ontwikkeling van ledentallen en de toekomst van ledenpartijen.

Net als in andere West-Europese landen zijn de ledentallen in Nederland sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw gedaald. In 2014 is slechts 2,4% van de bevolking lid van een politieke partij. Sinds 2003 is dat totale ledental vrijwel stabiel. Onder dat totale ledenaantal gaan uiteenlopende ontwikkelingen schuil. Terwijl de ledentallen van CDA, PvdA en VVD dalen, stijgt het aantal leden van de SCP gestaag en verdubbelde het ledental van D66 tussen 2008 en 2014. Voor de daling van ledentallen sinds de jaren zestig worden in de literatuur verklaringen genoemd die wijzen op veranderingen in de behoefte van partijen aan leden en veranderingen in de behoefte van burgers om zich aan te sluiten. Partijen zelf wijzen op het belang van de electorale context voor de ontwikkeling van ledentallen: in electoraal gunstige tijden komen er leden bij, in ongunstige tijden zeggen leden op. Partijen bezinnen zich op de vraag hoe zij hun lidmaatschap aantrekkelijker kunnen maken en ook niet-leden langduriger bij hun partij kunnen betrekken, al verschilt de mate waarin partijen zich hiermee bezighouden.

Uit de interviews blijkt dat vrijwel alle partijen leden belangrijk vinden en het ledenmodel prefereren boven partijen zonder leden. Partijen zien aan de ene kant de praktische voordelen van leden. Leden stellen partijen in staat hun functies te vervullen, ze zijn belangrijk voor de financiering, als rekruteringsreservoir en ze houden de partijorganisatie draaiende. Daarnaast vinden partijen het model van de ledenpartij ook om principiële redenen het meest wenselijk. De kern van een democratische partij is dat mensen gezamenlijk besluiten nemen en een tegenmacht kunnen vormen, zo vinden de geïnterviewde sleutelpersonen. Leden zouden bovendien voor continuïteit in het gedachtegoed van de partij zorgen.

5.5 Vakbonden: dalende organisatiegraad nog niet problematisch, wel bezinnen op toekomst

Vakbonden zijn de belangrijkste vertegenwoordigers van werknemers en partner binnen cao-onderhandelingen, de Stichting van de Arbeid en de Sociaal Economische Raad (SER). De organisatiegraad van vakbonden in Nederland is in internationaal opzicht laag, daalt bovendien gestaag en het ledenbestand is niet representatief voor de beroepsbevolking. Hoofdstuk 5 gaat op basis van literatuur en interviews met de voorzitters van de grootste drie vakcentrales in op de ontwikkeling van het ledental van vakbonden, de gevolgen hiervan voor het functioneren van vakbonden, de manieren waarop zij hun draagvlak proberen te behouden, en de toekomst van vakbonden.

Leden zijn voor vakbonden onmisbaar. Zij bepalen waar vakbonden zich hard voor maken, de contributie die zij betalen vormt een belangrijke bron van inkomsten en het ledental beïnvloedt de machtspositie van vakbonden. Een dalende organisatiegraad is vanuit het oogpunt van vakbonden dan ook een ongunstige ontwikkeling. Het zou ertoe kunnen leiden dat het overlegmodel erodeert en dat vakbonden niet langer als collectieve representant van werknemers kunnen optreden.

In Nederland is er (net als in andere Europese landen) sprake van een dalende organisatiegraad. Ook is de organisatiegraad met 20% – vergeleken met andere Europese landen – laag, vooral onder jongeren, vrouwen, niet-westerse migranten, werknemers in de zakelijke dienstverlening en handel, en onder werknemers met een flexibel contract. Volgens de vakbondsvoorzitters daalt de organisatiegraad vooral doordat mensen het nut van vakbondslidmaatschap minder inzien. Toch ervaren de bonden, ondanks de daling van de organisatiegraad, nog geen grote problemen en verwachten ze die ook in de nabije toekomst niet. Wel wordt het belang om nieuwe leden te werven onderkend. Uit de gesprekken blijkt dat vakbonden bij de werving inzetten op het ‘welbegrepen eigenbelang’.

Vakcentrales bezinnen zich op allerlei wijzen op hun toekomst. De FNV wil de teruggang van vakbonden stoppen door haar herkenbaarheid te vergroten. Ook wijst ze op het belang van samenwerking met andere maatschappelijke organisaties; deze is door de ontzuiling soms verwaterd, en dat wordt betreurd. Het CNV verwacht dat de vakbond in de toekomst vaker zal bestaan uit kortstondiger lidmaatschappen die een uiting van zelforganisatie zijn. De MHP vindt eveneens dat vakbonden in de toekomst meer moeten samenwerken en pleit ervoor het beroep centraler te stellen. Hierdoor zou de prikkel om lid te worden versterkt worden. Alle vakbonden zijn ervan overtuigd dat ze ledenorganisaties zullen blijven.

5.6 Kerken: problematische ontkerkelijking, maar ook groeikerken

Hoofdstuk 6 gaat in op veranderingen in kerkelijk Nederland en de hedendaagse positie van de kerken. Gekeken wordt wat de maatschappelijke functie van kerken is, hoe de ledentallen van grote en kleine kerken zich ontwikkelen en hoe kerken op deze ontwikkelingen reageren. Dat gebeurt op basis van de vakliteratuur en interviews met drie vertegenwoordigers van kerken in Nederland.

De kerken vormen in meerdere opzichten een apart gezelschap binnen de maatschappelijke organisaties die in dit rapport centraal staan. Kerken zijn organisaties met ledenregisters, maar tegelijkertijd ook (lokale) geloofsgemeenschappen die in het persoonlijk leven van de aangeslotenen vaak een belangrijke rol innemen. De sleutelpersonen die over de functies van de kerken werden geïnterviewd, beklemtonen zowel de maatschappelijke en sociale als de theologische functies van de kerk.

Alle Nederlandse kerken gezamenlijk tellen 6,6 miljoen geregistreerde leden, wat betekent dat 40% van de bevolking bij een kerk staat ingeschreven. Sinds 1970 nam het aantal leden van de rooms-katholieke kerk (RKK) in ons land af met 22%, dat van de drie kerken die vanaf 2004 de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) vormen met 55%; bij de vrijzinnige kerkgenootschappen van de Doopsgezinde Sociëteit, de Remonstrantse Broederschap en de Nederlandse Protestanten Bond bedroeg de teruggang in ledental zelfs 68%. Behalve krimpkerken zijn er ook groeikerken (o.a. de Pinkstergemeenten, de Oosters Orthodoxe Kerken en de Evangelische Broedergemeenten). De aanwas bij de groeikerken is bij lange na niet voldoende om de krimp bij alleen al de grootste twee kerkgenootschappen (de RKK en de PKN) te compenseren. Het beeld verschilt per kerk, maar per saldo is Nederland een ontkerkelijkend land.

Er worden uiteenlopende (maatschappelijke) verklaringen voor deze ontkerkelijking gegeven. De geïnterviewde sleutelfiguren wijzen op maatschappelijke ontwikkelingen, maar ook op theologische factoren en aspecten van de geschiedenis van hun eigen kerk, zoals de emancipatie van katholieken, het gebrek aan een antwoord op moderne levensvragen of een gebrek aan aansluiting bij de behoefte van hedendaagse mensen. De sleutelfiguren vinden de ontkerkelijking zowel voor de kerk zelf als voor de maatschappij problematisch. Mensen raken afgesloten van het rijkdom van het evangelie, het ontbreekt velen aan woorden en vormen om levensbeschouwelijk gestalte te geven aan belangrijke ervaringen in hun leven, door de sluiting van kerken en het verdwijnen van geloofsgemeenschappen zijn er steeds minder plaatsen waar mensen elkaar vanuit een gedeelde geloofsinspiratie kunnen ontmoeten en initiatieven kunnen ontplooiën. De kerken lijken tegen de stroom in te roeien. Enquêtes suggereren dat grote delen van de bevolking een visie op religie huldigen met als belangrijke elementen individuele beleving en zoekgerichtheid. Religie wordt daarin vooral als iets persoonlijks gezien en heeft niet noodzakelijk iets met kerkelijkheid of zelfs maar met een groep te maken. In de kerken is men zich bewust van de ernst van de situatie in een ontkerkelijkend, pluriform en religieus individualiserend Nederland, en elk hebben ze hun eigen strategische visie en aanpak om daarop te reageren. Daarbij gaat het om activiteiten vanuit plaatselijke geloofsgemeenschappen, om nieuwe organisatievormen naast de bestaande (o.a. via internet), om experimenten in het bij de tijd brengen van de boodschap, om initiatieven om nieuwe doelgroepen te bereiken.

5.7 Slot: geen crisis op het maatschappelijk middenveld

In het slothoofdstuk (hoofdstuk 7) wordt teruggeblikt op de belangrijkste uitkomsten uit de andere hoofdstukken en wordt vooruitgeblikt op de toekomst. In hoofdstuk 1 bespreken we vier verwachtingen die er in de literatuur over de ontwikkelingen van grote

maatschappelijke organisaties bestaan. Die verwachtingen waren somber van toon: er zou sprake zijn van een 'neergang' van grote maatschappelijke organisaties. Sommigen denken dat die neergang zich vooral bij traditionele ledenorganisaties zal voordoen, terwijl het passieve leunstoelactivisme van de donateurs in opkomst is. Anderen denken dat zowel secundaire (leden)organisaties als tertiaire (donateurs)organisaties krimpen. De economische crisis zou deze ontwikkeling sinds 2008 nog verder kunnen versterken. Als we naar de hiervoor genoemde bevindingen kijken, blijkt die somberheid over grote maatschappelijke organisaties niet terecht. De verzuilde organisaties verliezen leden, maar voor de sportverenigingen geldt die ontwikkeling niet. In Nederland zijn anno 2014 nog steeds heel veel mensen lid van grote maatschappelijke organisaties. De laatste jaren is er sprake van stabiliteit in leden- en donateurs aantallen. Tegenover organisaties waarmee het slecht gaat, staan organisaties die het goed doen. De economische crisis heeft mogelijk wel hier en daar effect – zo wordt het tenminste door organisaties beleefd – maar vooralsnog is van een duidelijke daling van de leden- en donateurs aantallen sinds het begin van de crisis geen sprake.

Maatschappelijke organisaties opereren niet in een maatschappelijk vacuüm. Zij worden niet alleen beïnvloed door interne zaken, zoals hun beleidsvoornemens, aanpak of organisatiestructuur, maar ook door exogene factoren, zoals het functioneren van politieke instituties en de opstelling van de overheid, ontwikkelingen in het opinieklimaat, en economische getijdenwisselingen. Een belangrijke verandering waarmee maatschappelijke organisaties momenteel en in de nabije toekomst te maken zullen krijgen, zijn de wijzigende verhoudingen tussen overheid, burger en markt, de ontstatelijking van de dienstverlening aan burgers en de omslag in de richting van een participatiemaatschappij die de overheid probeert te bewerkstelligen. Terwijl de overheid zich eerder als facilitator wil opstellen dan als vaste leverancier van diensten aan de burgers en 'haar sturende rol meer loslaat en zeggenschap overdraagt' (BZK 2013), lijken maatschappelijke organisaties een spilrol bij de transitie naar een participatiesamenleving te kunnen vervullen. Het is daarom van belang om de ontwikkelingen bij maatschappelijke organisaties te blijven volgen.

1 Maatschappelijke organisaties in beeld

Hanneke Posthumus, Josje den Ridder, Joep de Hart

1.1 Een veranderende maatschappelijke context

Weer minder leden natuurclubs (Algemeen Dagblad, 8 december 2013)

Financiële crisis in kerk te merken (Reformatorisch Dagblad, 16 januari 2009)

Effect recessie pijnigt ook goede doelen (de Volkskrant, 2 juli 2013)

Zoals deze krantenkoppen illustreren, berichtten de media de afgelopen jaren regelmatig over dalende leden- en donateurs aantallen van maatschappelijke organisaties. Nieuw zijn zulke berichten niet. In ons land wordt al sinds het begin van de ontzuiling zo nu en dan de vrees verwoord dat het voor Nederland zo kenmerkende verenigingsleven onder druk staat en dat het belang van organisaties op het maatschappelijk middenveld afneemt. Deze tendens wordt ook wel als ‘decollectivering’ of ‘de-institutionalisering’ aangeduid en wordt vaak gezien als teken van een individualiserende samenleving (o.a. Te Grotenhuis en Scheepers 2000; De Beer 2004). Maar er zijn ook tegengeluiden: Nederland zou niet zozeer te maken hebben met een afnemende, maar met een veranderende organisatiebereidheid en met nieuwe vormen van actief burgerschap (bv. Hurenkamp et al. 2012). Ondanks de economische recessie is ook de bereidheid om te doneren aan (vooral grote) goededoelenorganisaties nog altijd aanzienlijk en in 2013 zelfs licht gestegen.¹

Een bloeiend middenveld wordt vaak gezien als een groot goed en de eventuele afbrokkeling daarvan als een probleem. Maatschappelijke organisaties zouden onder meer bijdragen aan de opbouw van informele netwerken en sociaal kapitaal en de versterking van het onderlinge vertrouwen en de democratische vaardigheden van leden, zaken waarvan niet alleen de leden en donateurs van organisaties, maar ook de samenleving als geheel zou profiteren (o.a. Almond en Verba 1963; Stolle en Hooghe 2005; Putnam et al. 1993; Putnam 2000; Verba et al. 1995; Warren 2001). Verder wordt de aantrekkingskracht van grote maatschappelijke organisaties op leden en donateurs als een indicator voor maatschappelijke en politieke betrokkenheid gezien. Een teruggang in die aantrekkingskracht kan erop wijzen dat de manier waarop mensen zich organiseren aan het veranderen is, of – vanuit een meer pessimistisch perspectief – als een manifestatie van een afbrokkelende sociale en politieke cohesie. Ook kan dit betekenen dat de rol van maatschappelijke organisaties als overlegpartners van de overheid aan belang inboet. De aantrekkingskracht en het functioneren van maatschappelijke organisaties worden beïnvloed door de – constant veranderende – maatschappelijke context waarin ze opereren. Men spreekt wel van *opportunity structures*: exogene factoren die het functioneren van organisaties beïnvloeden. Daarbij kan gedacht worden aan veranderingen in de bevolkingssamenstelling (zoals de stijging van het opleidingsniveau en de vergrijzing) die van invloed zijn op het potentieel van organisaties, de opkomst van nieuwe waarden,

de sterk toegenomen pluriformiteit van leefstijlen, het emancipatiestreven van bevolkingsgroepen en de ontzuiling, de opkomst van internet en sociale media, van nieuwe, meer egalitaire gezagsverhoudingen en een grotere mondigheid van de burger.² Ook de economische crisis, decentralisatieprocessen en dereguleringsoperaties leveren voor veel maatschappelijke organisaties een andere omgeving op dan die waarvan sprake was ten tijde van de hoogtijdagen van de verzorgingsmaatschappij of – nog eerder – van het verzuilde Nederland.

Hoe ontwikkelen grote organisaties zich tegen de achtergrond van dergelijke veranderingen? Het is deze vraag die voor het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een reden was om een onderzoekslijn op te zetten naar de ontwikkelingen bij een grote verscheidenheid aan grote maatschappelijke organisaties³: sportieve en recreatieve organisaties, kerken, consumentenorganisaties, goededoelenorganisaties, vakbonden, vrouwenorganisaties, omroepen en politieke partijen. In deze onderzoekslijn staat de beschrijving van ontwikkelingen van grote maatschappelijke organisaties centraal, al wordt er eveneens aandacht besteed aan de duiding hiervan.

Het maatschappelijk middenveld wordt door het SCP ook vanuit andere invalshoeken onderzocht. Zo was de reeks *Civil society en vrijwilligerswerk* gericht op het perspectief van individuen die zich aansluiten bij en inzetten voor maatschappelijke organisaties, en gaat het rapport *Informele groepen* (Van den Berg et al. 2011) in op kleinschaligere en informelere organisatievormen die ook een belangrijk onderdeel van het maatschappelijk middenveld vormen.

Het laatste SCP-onderzoek naar grote maatschappelijke organisaties, *Maatschappelijke organisaties in beeld*, stamt uit 2008. Dat onderzoek liet zien dat er sinds de jaren negentig tekenen zijn van stabiliteit en lichte krimp in de organisatiebereidheid van Nederlanders. Sindsdien zijn er zes jaar verstreken en is er het nodige veranderd. Nederland is een economische crisis rijker en in de huidige politiek spelen begrippen als *decentralisatie*, *deregulering* en *participatiesamenleving* een centralere rol. Tegen deze achtergrond is er alle aanleiding om in dit rapport opnieuw de balans op te maken over de aantrekkingskracht en het opereren van maatschappelijke organisaties.

Dit rapport kent eenzelfde structuur als de publicaties uit 2005 en 2008. Het eerste deel, tevens de kern van dit rapport, geeft een overzicht van de ontwikkelingen van grote maatschappelijke organisaties. Dit deel bestaat allereerst uit een inventarisatie van leden- en donateurs aantallen (hoofdstuk 2). Hoewel de inventarisatie tussen 1980 en 2006 uit *Maatschappelijke organisaties in beeld* hiervoor als basis dient, vereiste dit alsnog veel uitzoekwerk: nieuwe grote organisaties moesten worden geïdentificeerd⁴, de tijdreeksen dienden tot en met 2012 te worden aangevuld terwijl de hiertoe benodigde informatie niet altijd openbaar is, en onduidelijkheden (bv. wat betreft definities en trendbreuken) moesten worden opgehelderd. Naast deze inventarisatie bestaat het eerste deel van dit rapport uit de resultaten uit een enquête onder sleutelfiguren binnen grote organisaties over de ontwikkelingen die zij binnen hun organisaties ervaren (hoofdstuk 3). Zowel objectieve als ervaren ontwikkelingen van grote organisaties passeren dus de revue in deel 1. Doordat de ontwikkelingen voor een grote verscheidenheid aan organisaties worden besproken, is het mogelijk om zowel ontwikkelingen binnen als tussen organisatietypen tegen elkaar af te zetten.

In het tweede deel van de SCP-publicaties over grote maatschappelijke organisaties komen steeds wisselende thema's aan bod. *Landelijk verenigd* (De Hart 2005) ging in op het profiel van de achterban en veranderingen die men daarin en in de doelstellingen van de organisatie constateert, de relaties tussen aangeslotenen en bestuur en relaties tussen de aangeslotenen onderling, en de vormen van samenwerking met andere organisaties. In de vervolgstudie *Maatschappelijke organisaties in beeld* (Van den Berg en De Hart 2008) werd aandacht besteed aan de bestuurlijke doelstellingen van de organisatie in heden en verleden, de mate waarin men er wel of niet in slaagt bepaalde groepen te bereiken en de mate waarin men internationaal gericht is. Dit keer gaan we dieper in op de ontwikkelingen bij drie oudere organisatietypen, die geassocieerd worden met de verzuiling: politieke partijen (hoofdstuk 4), vakbonden (hoofdstuk 5) en kerken (hoofdstuk 6). Vooral deze organisaties zouden krimpen.

Deze studie *Verenigd in verandering* wil bijdragen aan het inzicht in de ontwikkeling van grote maatschappelijke organisaties door de volgende drie vragen te beantwoorden.

- Hoe hebben de aantallen leden en donateurs van grote maatschappelijke organisaties zich op de lange (sinds 1980) en korte termijn (sinds de economische crisis, vanaf 2009) feitelijk ontwikkeld?
- Welke ontwikkelingen ervaren grote maatschappelijke organisaties zelf?
- Hoe is de stand van zaken bij politieke partijen, vakbonden en kerken en wat is de visie van bestuurders van deze organisaties op de situatie waarin zij zich bevinden?

In het vervolg van dit eerste hoofdstuk beargumenteren we waarom het relevant is om onderzoek te doen naar de ontwikkelingen van maatschappelijke organisaties (zie § 1.2) en waarom we ons in deze studie op grote maatschappelijke organisaties richten (zie § 1.3). Ook geven we meer inzicht in de belangrijkste discussies in eerder onderzoek (zie § 1.4) en de structuur van onderliggend rapport (zie § 1.5).

Kader 1.1 Wat is een 'grote maatschappelijke organisatie'?

Dit onderzoek richt zich op grote maatschappelijke organisaties. Met 'maatschappelijke organisaties' doelen we op leden- en/of donateursorganisaties die actief zijn op het maatschappelijk middenveld: het gebied tussen enerzijds het privédoain van burgers en anderzijds de overheid en de markt. Het gaat dan bijvoorbeeld om sportieve en recreatieve organisaties, kerken, consumentenorganisaties, goededoelenorganisaties, vakbonden, vrouwenorganisaties, omroepen en politieke partijen.

Net als in de eerdere SCP-studies naar grote maatschappelijke organisaties duiden we maatschappelijke organisaties aan als 'groot' wanneer ze op ten minste een van de meetmomenten (dat wil zeggen in 1980, 1994, 1997, 2000, 2003, 2006, 2009 en 2012) uit meer dan 50.000 leden en/of donateurs bestonden. Sport- en recreatieve verenigingen en lokale afdelingen van organisaties zoals kerken, vrouwenorganisaties en vakbonden voldoen niet aan deze eis. Hun leden tellen dan ook alleen mee als ze zijn aangesloten bij sportbonden, of deel uitmaken van landelijke organisaties die wel aan deze eis voldoen. Voor sommige organisaties geldt dat ze op lokaal niveau een zeer beperkte rol op het maatschappelijk middenveld spelen en eerder nationaal of internationaal zijn gericht.

Kader 1.1 (vervolg)

Veel voetbalclubs zullen bijvoorbeeld maar weinig van doen hebben met de lokale politieke arena. De Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB) is daarentegen volop betrokken bij politieke overleggen op nationaal niveau. Terwijl lokale verenigingen vanwege hun beperkte rol op het middenveld dus soms niet kunnen worden aangeduid als maatschappelijke organisaties, geldt dat wel voor de grote organisaties waarin ze zich op landelijk niveau organiseren en die in dit rapport centraal staan.

Jaarverslagen vormen de betrouwbaarste en best toegankelijke bron van leden- en/of donateurs aantallen. Daarom is in dit onderzoek zo veel mogelijk gebruikgemaakt van jaarverslagen om de aantallen te inventariseren. De definities van 'leden' en vooral 'donateurs' die organisaties in hun jaarverslagen gebruiken, lopen echter uiteen. Soms worden donateurs bijvoorbeeld gedefinieerd als mensen die structureel middels een automatische incasso geld doneren, terwijl het aantal donateurs ook wel wordt geteld als het aantal giften dat de afgelopen 24 maanden is gedaan. Hierdoor is het niet altijd mogelijk de aantallen van verschillende organisaties met elkaar te vergelijken. Wanneer ons bekend is dat er sprake is van afwijkende definities, zullen we dat aangeven.

1.2 Het belang van het zich verenigen

In dit rapport worden de ontwikkelingen bij maatschappelijke organisaties in kaart gebracht. Voor het belang daarvan kunnen we te rade gaan bij een groot aantal studies die voortbouwen op het werk van de Franse edelman Alexis de Tocqueville (1805-1859). In 1831 doorkruiste hij met een vriend de Verenigde Staten en hij publiceerde enkele jaren later een klassieke studie over zijn bevindingen: *De la démocratie en Amérique* (1835/1840). De Tocqueville was gefascineerd door de ontelbare vrijwillige verbanden die hij er aantrof. Het viel hem op dat de Amerikanen weinig geneigd waren zich met hun problemen tot de overheid te wenden, maar gewend waren daarvoor zelf sociale structuren, verenigingen in het leven te roepen. Amerika bleek een land dat op *voluntary associations* drijft en het fundament van de Amerikaanse democratie berustte volgens De Tocqueville op 'de kunst van het zich verenigen'. Wat hij aan de overkant van de Atlantische Oceaan aantrof en uitvoerig beschreef, vertoonde kortom veel trekken van een participatiesamenleving *avant la lettre*. In het eerste deel van zijn studie kent De Tocqueville aan de verenigingen de functies toe die tegenwoordig standaardonderdelen vormen van beschouwingen over de *civil society* en burgerlijk engagement. Ze verheffen de mens in zedelijk opzicht, ze verrijken zijn gevoelsleven, scherpen zijn sociale betrokkenheid aan en brengen hem meer democratische gezindheid bij – en daarbij hoeft het niet alleen om organisatievormen met expliciete maatschappelijke of politieke doeleinden te gaan (De Tocqueville 2008).

Hoewel er het een en ander op de beschrijvingen van De Tocqueville is af te dingen (o.a. sHoffmann 2003: 13; Eisenstadt 1988; Warren 2001), is er veel bijval gekomen voor zijn conclusie dat het verenigingsleven een cruciale rol speelt in democratieën als intermediair milieu tussen de individuele burgers en de staat.⁵ Het ging hem daarbij om zogenoemde secundaire associaties: organisaties die gekenmerkt worden door nabijheid en contact tussen leden, met een vrijwillig karakter. Zij kunnen volgens hem stem

geven aan collectieve acties en aan wat leeft onder burgers. Ze vergroten niet alleen het participatierepertoire en maken dit effectiever, maar ze dragen ook bij aan een democratisch ethos. Zij trekken de burgers weg uit hun eigen leefwereld ('primaire organisatie') en scholen hen in het besef van hun afhankelijkheid van anderen, in burgerzin. Ze verruimen het denken in puur eigenbelang tot 'welbegrepen eigenbelang' (*intérêt bien entendu*). Een belangrijke factor bij het bereiken van al dit moois en een die vooral door latere auteurs stevig is aangezet, is de interne structuur van een vereniging of organisatie: liever horizontale dan verticale contacten en liever face to face interacties dan meer afstandelijke communicatie (Cohen en Rogers 1995; Skocpol 1999; Putnam 2000). Tertiaire organisaties, waarbij individuele leden alleen direct met de organisatie zijn verbonden en niet met elkaar (zoals bij bv. veel goededoelen- en consumentenorganisaties het geval is), zouden minder positieve effecten hebben. Door de hedendaagse navolgers van De Tocqueville (de zogenoemde neo-Tocquevillianen, zoals Robert Putnam en Amitai Etzioni) wordt verder benadrukt dat hun heilzame effecten voor het sociaal kapitaal en het democratische gehalte van de samenleving vooral ontstaan als organisaties op vrijwillige basis berusten, sociale en politieke scheidslijnen overbruggen, en zo veel mogelijk losstaan van politieke krachten.

Het beschikbare onderzoek heeft maar in beperkte mate generaliseerbare of consistente conclusies opgeleverd over de rol die maatschappelijke organisaties spelen met betrekking tot het democratisch gehalte van de samenleving. Uiteenlopende factoren liggen daaraan ten grondslag. Om te beginnen de benaderingswijze: de conceptualisering waarvoor wordt gekozen of het type onderzoek waarop de bevindingen zijn gebaseerd. Maar ook normatieve noties over waar het in een democratie vooral om zou moeten gaan, doen zich gelden. Al naargelang de politieke visie en de visie op democratisch bestuur zullen andere functies van maatschappelijke organisaties worden benadrukt, bijvoorbeeld waarborging van individuele vrijheden en eigen keuzes van burgers met zo beperkt mogelijke interventie van de overheid, het verhelpen van democratische tekorten waarbij sommige groepen systematisch ondervertegenwoordigd zijn in de besluitvorming, het bevorderen van de sociale cohesie, onderlinge identificatie en samenwerking tussen burgers. De politieke en maatschappelijke context speelt eveneens mee. In een dictatuur zal de positie van organisaties wezenlijk verschillen van die in een parlementaire democratie, in derdewereldlanden van die in samenlevingen met een hoog welvaartsniveau (o.a. Foley en Edwards 1996; 1997). Daarnaast zijn er verschillen al naargelang het type organisatie. Zo staat in sommige verenigingen het sociale aspect, zelfhulp of recreatie centraal, fungeren andere vooral als een drukmiddel ten aanzien van overheid, terwijl weer andere in het leven zijn geroepen om de belangen van bepaalde bevolkingsgroepen te beschermen en nog weer andere primair gericht zijn op algemene doelen, zoals humanitaire hulp of de milieuproblematiek. In de praktijk zullen overigens vaak meerdere van deze strevingen worden gecombineerd.

Een aantal van de organisaties die in dit rapport bestudeerd worden, kan gerekend worden tot wat Skocpol (1999) aanduidt als '*advocates without members*': organisaties waarin de bijdrage van de aangeslotenen neerkomt op financiële ondersteuning. Ze vertonen niet het profiel van de face-to-face-organisaties die vooral in de neo-Tocquevilliaanse stroming juist van zo groot belang worden geacht en drijven meer op verticale, hiërarchische

structuren dan op horizontale netwerken met veel interactie tussen de leden (Skocpol 1999). Toch zal politieke integratie voor een belangrijk deel ook ontstaan via groot-schalige, tertiaire organisaties en de institutionele netwerken waarin ze zijn ingebed. Zij scheppen institutionele relaties tussen hun achterban en het politieke systeem en kanalen waarlangs burgers invloed kunnen uitoefenen, ook zonder veel onderlinge contacten tussen de aangeslotenen. De grote aantallen burgers die de organisaties steunen, zorgen ervoor dat er rekening gehouden wordt met de acties die ze organiseren. De betekenis van secundaire organisaties moet niet worden overdreven. Zij tellen eveneens vaak veel passieve leden en uit onderzoek komt niet een duidelijk sterkere socialisatie in democratische waarden en normen bij de actieve kern naar voren (Wollebæk en Selle 2003). Ook tertiaire organisaties kunnen de politieke competentie van burgers versterken en hun invloed vergroten; ze spelen onder andere een rol bij de mobilisatie van burgers en de informatieverschaffing aan hen (Almond en Verba 1963; Maloney 1999; Selle en Strømsnes 2001; Warren 2001).⁶

Samenvattend: door alle genoemde auteurs wordt een vitaal maatschappelijk middenveld tussen de staat en de individuele burgers van groot belang geacht voor het sociaal kapitaal waarover een samenleving kan beschikken en voor haar democratische gehalte, maar ook voor de maatschappelijke betrokkenheid van de burger, zijn bereidheid tot vrijwillige inzet en samenwerking, en het vertrouwen dat hij stelt in anderen en in politieke instituties. Als een intern effect dragen maatschappelijke organisaties (*voluntary associations*) bij tot het ontwikkelen van burgerlijke vaardigheden (*civic skills*). Extern gezien spelen ze een belangrijke rol bij de beleidsbeïnvloeding op tal van maatschappelijke en politieke terreinen. Voor de overheid vormen ze belangrijke overlegpartners en handige kanalen om in contact te treden met burgers. Omdat er zo veel positieve effecten worden toegekend aan maatschappelijke organisaties, is het relevant hun ontwikkeling te bestuderen. Dat is ook precies wat we in deze publicatie gaan doen voor grote maatschappelijke organisaties.

1.3 Grote maatschappelijke organisaties

Evenmin als zijn voorgangers bestrijkt dit onderzoek alle maatschappelijke organisaties, maar concentreert het zich op ontwikkelingen bij grote organisaties op het maatschappelijk middenveld. Het middenveld is simpelweg te omvangrijk om in één bescheiden studie volledig te omvatten. Aan kleinere organisaties, die zeker ook een belangrijke rol op het maatschappelijk middenveld spelen, wordt door het Sociaal en Cultureel Planbureau in andere publicaties aandacht besteed⁷, maar in dit rapport blijven ze buiten beschouwing. Grote maatschappelijke organisaties staan hier centraal vanwege het aantal mensen dat ze weten te bereiken, verenigen of mobiliseren. Hoewel in sommige gevallen sprake is van een dalend aantal leden en donateurs, zijn – zoals zal blijken – nog altijd zeer veel Nederlanders bij een of meerdere van de organisaties aangesloten. Zij informeren burgers en maken deel uit van centrale overlegorganen en overlegstructuren op nationaal en internationaal niveau, en hun maatschappelijke en politieke impact kan dan ook moeilijk overschat worden. Dat alleen al maakt het relevant om de ontwikkelingen die zich bij zulke organisaties voordoen in kaart te brengen.

In lang niet alle eerdere studies naar veranderingen op het maatschappelijk middenveld staan maatschappelijke organisaties centraal; vaak ligt het accent op de houding van individuen en hun affiniteit met organisaties zoals gemeten via enquêtes. Als de (ervaren) ontwikkeling of stand van zaken van een bepaalde organisatie of organisatietype wel zijn onderzocht, wordt dit meestal aan de hand van casestudies gedaan. De ontwikkelingen bij meerdere organisatietypen zijn zelden in onderlinge vergelijking bestudeerd. Langs die weg wordt inzichtelijk hoe de ontwikkelingen binnen verschillende organisaties en organisatietypen zich tot elkaar verhouden en wat hun reikwijdte is. Dit rapport bespreekt daarom de ontwikkeling van het leden- en donateurs aantal en de wijze waarop die ervaren wordt bij een uitgebreid spectrum aan maatschappelijke organisaties.

1.4 Veranderingen op het middenveld

Drie veronderstellingen

Terwijl het belang van grote maatschappelijke organisaties ruim wordt onderkend, bestaat er de nodige discussie over of dit belang al dan niet afneemt. In eerder onderzoek naar maatschappelijke organisaties worden verschillende ontwikkelingen beschreven. We noemen er daar drie van en voegen er een vierde ontwikkeling aan toe.

Een eerste veronderstelling is dat mensen zich steeds minder verenigen in secundaire organisaties, oftewel organisaties waarin ze elkaar met een zekere regelmaat ontmoeten. De bekendste wetenschapper die hierop en op de gevolgen voor de sociale cohesie wijst, is Robert Putnam. Volgens hem trekken mensen zich sinds de jaren vijftig steeds verder terug uit het Amerikaanse verenigingsleven door verschillende factoren zoals tijdsdruk, geldgebrek, het toenemende aantal werkende vrouwen, suburbanisatie en de komst van de televisie. Ook de opvolging van generaties speelt naar Putnams idee een rol: latere geboortecohorten zijn minder geneigd zich op bijna vanzelfsprekende wijze bij maatschappelijke organisaties en verenigingen aan te sluiten (Putnam 1995; 2000). Dit is slecht nieuws, omdat vooral verenigingen met veel horizontale, directe interacties tussen leden bijdragen aan sociaal kapitaal: de netwerken, normen en het vertrouwen in anderen die mensen in staat stellen effectiever samen te werken bij het bereiken van ambities die ze met elkaar delen (Putnam et al. 1993; Putnam 2000). Een lange stoet auteurs is Putnam bijgevallen (o.a. Bellah et al. 1985; Etzioni 1993). Hoewel zijn gedachtegoed wijdverspreid is en vaak wordt gedeeld, worden zijn conclusies ook vanuit allerlei kanten ter discussie gesteld – onder andere vanwege een eenzijdige aandacht voor de heilzame effecten van sociaal kapitaal, te weinig aandacht voor politieke factoren en economische ontwikkelingen, te vage termen over de condities waaronder verenigingen functioneren als leerscholen van democratisch handelen en bron van sociaal kapitaal.

In Nederland krijgt het debat rondom Putnams constatering een bijzondere betekenis in het licht van de verzuiling en ontzuiling. De hoogtijdagen van het verzuilde Nederland liepen zo'n 50 jaar terug ten einde, en daarmee eindigde ook een periode die van groot belang is geweest voor niet alleen de maatschappelijke organisatie van het kerkelijke leven, maar ook voor de positie van veel organisaties op het maatschappelijk middenveld.

In deel 2 van dit rapport gaan we nader in op de ontwikkelingen bij drie soorten organisaties die in het verleden sterk verbonden waren met de verzuiling: politieke partijen, vakbonden en kerken. De verwachting is dat de ledendaling onder de (voormalige) verzuilde organisaties sterker is dan elders (zie daarvoor ook hoofdstuk 2).

Een andere ontwikkeling die wordt verondersteld, is dat er nieuwe participatievormen opkomen die voor een belangrijk deel de functies van de oude lijken over te nemen en in elk geval beter op de huidige tijd zijn toegesneden: minder hiërarchisch van structuur, meer op tijdelijke basis, informeler, inhakend bij de dagelijkse leefwereld van mensen en actuele onderwerpen die aandacht krijgen in de media, maar daarmee niet minder effectief of minder gericht op de politieke besluitvorming (o.a. Castells 1997; Wuthnow 1998; Stolle en Hooghe 2005). Daarnaast wordt door uiteenlopende auteurs een toenemende professionalisering en centralisering van vrijwilligersorganisaties gesignaleerd, die steeds sterker op donateurschappen zouden zijn gaan drijven. Deze professionele organisaties bedrijven lobbyactiviteiten en nemen deel aan nationale overlegorganen, zijn voorzien van een professionele staf, zijn nauwelijks afhankelijk van vrijwillige inzet en kennen amper face-to-facecontacten met de aangeslotenen (Putnam 1995; Wuthnow 1998; Selle en Strømsnes 2001; Wollebæk en Selle 2002; Skocpol 2003). Putnam duidt deze organisaties aan met de term 'tertiaire organisaties'.⁸ Vanwege hun vaak grote invloed op het beleid acht hij ze van evident politiek belang, maar niet of veel minder vanuit het oogpunt van de opbouw van sociaal kapitaal (Wollebæk en Selle 2003). Ook in ons land zou er een verschuiving plaatsvinden van secundaire naar tertiaire organisaties, van organisaties met veel interacties tussen de leden naar organisaties waar de leden alleen een gemeenschappelijke interesse of ideaal delen of individuele voordelen ontleen aan hun lidmaatschap. De betrokkenen maken gebruik van bepaalde faciliteiten, ze lezen het door de organisatie uitgegeven blad, maar ze ontmoeten elkaar nooit of slechts zeer incidenteel. In toenemende mate zou men liever zijn engagement uitbesteden aan een professioneel keurkorps dat vervolgens geacht wordt de doelstelling effectief en in de geest van de achterban te behartigen: het zogenoemde giroactivisme, waarin de betrokkenen niet hun tijd maar wel hun geld ter beschikking stellen van een vereniging of organisatie (Kleidman 1994; Jordan en Maloney 1997).

Een derde veronderstelling is dat zowel secundaire als tertiaire organisaties een krimpende tendens vertonen en aan belang inboeten. Om te beginnen door een afname van de maatschappelijke en politieke betrokkenheid van burgers: Nederlanders zijn meer dan vroeger op zichzelf en hun eigen leven gericht en minder op de wereld buiten hen en hebben daarom minder over voor bijvoorbeeld internationale doelen of natuur en milieu. Daarnaast speelt mogelijk een groeiende informalisering veel organisaties parten: mensen organiseren zich steeds vaker via kleine groepjes in plaats van lid te worden of te doneren. Ze zijn liever zelf actief dan geld te geven aan een goed doel. Deze argumenten kunnen rivaliseren met de veronderstelling dat er een verschuiving van secundaire naar tertiaire organisaties plaatsvindt, maar er kan eveneens sprake van een gefaseerde ontwikkeling zijn. Aanvankelijk krimpen allerlei ledenorganisaties, terwijl donateursorganisaties bloeien; in een verdere fase hebben beide typen organisaties met tegenwind te kampen.

Als vierde veronderstelling kan worden toegevoegd dat grote maatschappelijke organisaties gevolgen van de economische crisis ondervinden. Ook economische ontwikkelingen kunnen immers van invloed zijn op maatschappelijke organisaties. De economische crisis van de laatste jaren zou er bijvoorbeeld toe kunnen leiden dat mensen op hun lid- en donateurschappen bezuinigen en dat organisaties minder hoge subsidies krijgen, waardoor zij over minder financiële armslag beschikken. Daarentegen kan de crisis ook een positief effect hebben: de aantrekkingskracht van sommige organisaties zou ten tijde van crisis juist kunnen toenemen (bv. vanwege de financiële voordelen die ze aan leden/donateurs bieden).

In dit rapport zullen we nagaan of er aanwijzingen voor deze veronderstellingen zijn. Is er sprake van een afnemende bindingskracht van grote organisaties, groei van donateursorganisaties ten koste van ledenorganisaties, toenemende concurrentie van alternatieve organisatievormen, zijn de gevolgen van de economische crisis zichtbaar?

1.5 Opbouw van dit rapport

Het eerste deel van dit rapport vervolgen we met hoofdstuk 2, dat het kernhoofdstuk van deze studie vormt. Daarin brengen we de ontwikkelingen in leden- en donateurs-aantallen in de periode 1980-2012 in kaart aan de hand van de registratiegegevens die door de organisaties zelf zijn bijgehouden. Het vormt een aanvulling op de overzichten uit *Maatschappelijke organisatie in beeld*, die van 1980 (het eerste jaar waarvoor de leden- en donateurs-aantallen van een groot aantal maatschappelijke organisaties zijn geïnventariseerd⁹) tot en met 2006 lopen. Deze overzichten lieten zien dat terwijl het ledental van een aantal traditionele en verzuilde organisaties inderdaad is gedaald, het ledental van andere organisaties is sinds de jaren vijftig juist toegenomen. Voorbeelden van tot voor kort groeiende organisaties zijn milieuorganisaties en internationale hulporganisaties. Tot de jaren negentig was het saldo van ledenontwikkelingen doorgaans positief. Sindsdien zijn er tekenen een stabilisatie en soms zelfs van een krimp van de organisatiegraad van het maatschappelijk middenveld. Dat werpt de vraag op hoe de situatie nu is.

In hoofdstuk 3 onderzoeken we hoe grote organisaties zelf aankijken tegen de ontwikkelingen in hun organisaties en de maatschappelijke ontwikkelingen waarmee ze te maken krijgen. Dit doen we aan de hand van een speciaal voor deze studie uitgevoerde enquête onder sleutelfiguren van maatschappelijke organisaties. Vanwege de enorme diversiteit aan invloeden waarmee maatschappelijke organisaties te maken hebben, was het onmogelijk alle ontwikkelingen uitgebreid te bevragen in de enquête. Daarom hebben we ervoor gekozen om op een beperkt aantal recente ontwikkelingen dieper in te gaan. Zo staan we stil bij de rol van de economische crisis. In welke mate ervaren verschillende organisaties hier een negatieve invloed van? En hoe komt dat? Ook gaan we in op de gevolgen van de tendens naar informalisering binnen formele organisaties. Zijn initiatieven die via informele contacten en netwerken (internet) tot stand komen concurrerend met formelere initiatieven? En hoe gaan organisaties hiermee om? Bieden ze bijvoorbeeld vaker tijdelijke projecten aan en meer differentiatie in hun aanbod, toegespitst op afzonderlijke doelgroepen die ze willen bereiken? Scheppen ze

ruimte voor minder intensieve vormen van verbondenheid met de organisatie, zoals via eenmalige donaties, het op de hoogte gehouden worden als sympathisant, het geregistreerd staan als ‘vriend’ in plaats van lid?

Zoals al aangegeven is het tweede deel van dit rapport gericht op de huidige stand van zaken en toekomstperspectieven van drie traditioneel belangrijke spelers op het maatschappelijk middenveld waarvan het belang de laatste decennia tanende lijkt: politieke partijen (hoofdstuk 4), vakbonden (hoofdstuk 5) en kerken (hoofdstuk 6). Uit de hoogtijdagen van de verzuiling overgeleverde vormen van maatschappelijke en religieuze inzet nemen af en veel traditionele maatschappelijke en godsdienstige organisaties hebben te kampen met dalende ledentallen en participanten. Hoe sterk en breed is deze trend? Met welke implicaties? Hoe reageren organisaties hierop? En wat zijn hun toekomstperspectieven? Dat zijn de vragen waarop we in het tweede deel ingaan.

Ter toelichting tot slot nog het volgende. Traditionele organisatievormen – zoals de oude volkskerken en veel belangenorganisaties die uit het sterk verzuilde Nederland (politieke partijen, vakbonden) dateren – zijn in hoge mate gebaseerd op het idee dat hun leden zich voor lange tijd aan de organisatie verbinden, vaak vanuit een levenslange en bijna vanzelfsprekende loyaliteit. Ze kennen een hiërarchische structuur, hebben soms een topzware ideologie als legitimeringsbasis en beleefden hun hoogtijdagen in een tijd dat velen graag bij de lokale afdeling van een nationale of internationale organisatie hoorden. Vanuit een gedeelde ideologische of religieuze inspiratie maakten zij deel uit van zaken die de plaatselijke gemeenschap overstegen. De oude organisaties worden steeds meer geconfronteerd met vormen van inzet waarbij mensen elkaar meer in de vorm van sociale netwerken of informele groepen opzoeken, waarin professionele en vrijwillige deelname worden gecombineerd, en de concentratie ligt op specifieke doelen en niet op algemene ideologische systemen. Wat zijn hiervan de gevolgen? Hoe gaan maatschappelijke organisaties hiermee om? Weten ze nieuwe groepen aan zich te binden? En hoe ziet hun toekomst eruit? Dit soort vragen beantwoorden we in het tweede deel van deze publicatie voor politieke partijen (hoofdstuk 4), vakbonden (hoofdstuk 5) en kerken (hoofdstuk 6). Daartoe hebben we zowel gebruikgemaakt van bestaande data en literatuur, als van interviews met bestuurders. In deze interviews is onder meer geïnformeerd naar hun toekomstvisie, welke rol ze (nog) voor vaste leden of donateurs zien weggelegd, hun invloed en de wijzen waarop ze maatschappelijk zijn ingebed.

Noten

- 1 Volgens cijfers van de Vereniging van Fondsenwervende Instellingen (vfi), zie: <http://www.vfi.nl/branche-informatie/brancheonderzoek/resultaten-onderzoek-top-24-2013>.
- 2 Voor het begrip *opportunity structure*, zie bijvoorbeeld Merton 1995; McAdam et al. 1995.
- 3 De eerdere publicaties in deze lijn zijn *Landelijk verenigd* (De Hart 2005) en *Maatschappelijke organisaties in beeld* (Van den Berg en De Hart 2008).
- 4 Het is niet uit te sluiten dat we ondanks ons nazoekwerk grote maatschappelijke organisaties over het hoofd hebben gezien.
- 5 De Tocqueville bouwt hierbij voort op de denkbeelden van onder andere Montesquieu en Rousseau (zie o.a. Rahe 2009).

- 6 Er is wel gesproken over tertiaire organisaties als 'imaginaire gemeenschappen', waarbij een gedeelde motivatie, ook zonder directe interactie, mensen motiveert tot meer vertrouwen in medeburgers en betrokkenheid bij de waarden waarvoor de organisatie staat (Newton 1999; Whiteley 1999; Wollebæk en Selle 2003).
- 7 Zie: *Informeel groepen* (2011), *Burgermacht op eigen kracht?* (2014), *De weg naar maatschappelijke ondersteuning* (2013).
- 8 *'These new mass-membership organizations are plainly of great political importance. From the point of view of social connectedness, however, they are sufficiently different from classic "secondary associations" that we need to invent a new label – perhaps "tertiary associations".'* (Putnam 1995: 71). Tertiaire organisaties worden ook wel aangeduid als 'chequeboekorganisaties' en worden geacht gepaard te gaan met overwegend passief engagement bij de aangeslotenen ('giroactivisme').
- 9 De leden- en donateurstallen uit 1980 zijn voor het eerst geïnventariseerd in 1994 ten behoeve van het Sociaal en Cultureel Rapport.

DEEL 1

Ontwikkelingen van grote maatschappelijke organisaties

Het eerste deel van dit rapport richt zich op de ontwikkelingen van een breed scala aan grote maatschappelijke organisaties: sport- en recreatieve organisaties, kerken, consumentenorganisaties, internationale hulporganisaties, gezondheids- en welzijnsorganisaties, natuur- en milieuorganisaties, vakbonden, vrouwenorganisaties, ouderenorganisaties, omroepen en politieke partijen. De ontwikkeling van hun leden- en donateurs aantallen staat in hoofdstuk 2 centraal en de door organisaties ervaren ontwikkelingen komen aan bod in hoofdstuk 3.

2 Ontwikkeling van leden- en donateurs aantallen

Hanneke Posthumus, Josje den Ridder, Joep de Hart

2.1 Inleiding

Hoofdstuk 1 liet zien dat de aantrekkingskracht van grote organisaties op het maatschappelijk middenveld van groot belang wordt geacht: zij zouden bijdragen aan de sociale en politieke integratie van de samenleving. In Nederland weten ideële organisaties relatief veel mensen aan zich te verbinden, terwijl het aandeel kerkelijken, vakbondsleden en partijleden juist aanzienlijk lager is dan elders (Dekker 2013). Dit kan echter veranderen. De aantrekkingskracht van maatschappelijke organisaties is constant in beweging als gevolg van veranderingen op hun speelveld. Het gaat daarbij zowel om veranderingen die ze zelf bewerkstelligen (bv. een grootschalige wervingscampagne), als om externe invloeden (zoals de economische crisis). Dit hoofdstuk beschrijft hoe de bindingskracht van grote organisaties op het maatschappelijk middenveld in Nederland zich heeft ontwikkeld, door een overzicht te geven van door grote organisaties zelf gerapporteerde leden- en donateurs aantallen tussen 1980 en 2012.

We bouwen we voort op de tellingen die zijn gerapporteerd in de SCP-publicatie *Maatschappelijke organisaties in beeld* (Van den Berg en De Hart 2008).

Net als toen¹ nemen we 1980 als startjaar en beperken we ons tot de ontwikkeling van leden- en donateurs aantallen van grote maatschappelijke organisaties: organisaties die op ten minste een van de peilmomenten² meer dan 50.000 leden en/of donateurs telden. De ontwikkelingen in leden- en donateurs aantallen presenteren we per organisatietype. Mensen kunnen lid of donateur zijn van meerdere organisaties binnen één organisatietype. De totale leden- en donateurs aantallen geven dus niet het aantal unieke leden en donateurs weer, maar het totaal aantal lidmaat- en donateurschappen. De indeling naar organisatietypen is net als in de studie van 2008 gebaseerd op de hoofddoelstelling van organisaties. Onderscheiden organisatietypen zijn: sport- en recreatieve organisaties, kerken, consumentenorganisatie, internationale hulporganisaties, gezondheids- en welzijnsorganisaties, natuur- en milieuorganisaties, vakbonden, vrouwenorganisaties, ouderenorganisaties, omroepen en politieke partijen. Dit hoofdstuk schetst de ontwikkelingen van een grote diversiteit aan organisatietypen. De ontwikkelingen van het aantal lidmaat- en donateurschappen van deze organisatietypen worden in dit hoofdstuk aan de hand van de cijfers uit een beperkt aantal jaren geschetst. Een uitgebreid overzicht, waarin de cijfers uit meer jaren zijn opgenomen, is te vinden in bijlage A. Voor elk van de organisatietypen beantwoorden we de volgende vragen:

- Hoeveel grote organisaties zijn er?
- Hoe groot zijn ze?
- Hoe divers zijn ze in grootte?
- Hoe ontwikkelen ze zich sinds 1980?

Recente trends krijgen daarbij de meeste aandacht. Verandert de ontwikkeling van leden- en donateursaantallen na het intreden van de economische crisis? Ook zetten we de ontwikkeling van de leden- en donateursaantallen steeds af tegen de bevolkingsgroei. Daarbij houden we rekening met de doelgroepen waarop verschillende organisatietypen zich richten. Zo zijn er bijvoorbeeld organisatietypen die zich alleen maar of voornamelijk op volwassenen richten, terwijl er ook organisatietypen zijn waarbij veel kinderen en jongeren zijn aangesloten.

Om een inschatting te kunnen maken van de betrouwbaarheid en mogelijke gevolgen van de gemeten ontwikkelingen kijken we naar de herkomst en vergelijkbaarheid van de cijfers. Eveneens besteden we aandacht aan de motieven voor lidmaat- of donateurschap van verschillende typen organisaties, het belang van leden en donateurs, en we bekijken of er sprake is van secundaire organisaties (d.w.z. waar leden en donateurs onderling contact hebben) of tertiaire organisaties (d.w.z. waar leden zijn verbonden met de organisatie, maar niet met elkaar) (Putnam 2000). Dit laatste onderscheid is relevant omdat er wel wordt verondersteld dat organisaties voornamelijk bijdragen aan sociale en politieke integratie wanneer de leden en/of donateurs onderling contact hebben. Doordat dit hoofdstuk de ontwikkelingen in het aantal lidmaat- en donateurschappen voor veel verschillende organisatietypen beschrijft, is het vrij omvangrijk. We hebben het daarom zodanig opgezet dat het mogelijk is om de paragrafen los van elkaar te lezen. Van ieder organisatietype geven we een beknopt maar afgerond overzicht. Aan het einde van het hoofdstuk vatten we de belangrijkste ontwikkelingen voor de verschillende organisatietypen samen. De samenvatting is goed te begrijpen zonder alle afzonderlijke paragrafen over de organisatietypen te lezen.

2.2 Inventarisatie van leden- en donateursaantallen

Voordat we de ontwikkelingen per organisatietype beschrijven, geven we weer hoe de leden- en donateursaantallen zijn geïnventariseerd. Allereerst hebben we een overzicht gemaakt van de maatschappelijke organisaties die op een van onze meetmomenten tussen 1980 en 2012 meer dan 50.000 leden en/of donateurs telden. Hoewel aan dit overzicht veel zorg is besteed, is het mogelijk dat er organisaties ontbreken. Om de ontwikkeling van de leden- en/of donateursaantallen van grote organisaties tussen 1980 en 2012 vervolgens zo vergelijkbaar mogelijk in kaart te brengen, hebben we ervoor gekozen zo veel mogelijk de leden- en donateursaantallen zoals weergegeven in jaarverslagen van de betreffende organisaties als uitgangspunt te nemen. In sommige sectoren publiceren instanties jaarlijks een overzicht van het aantal leden en donateurs van organisaties. Ook deze publicaties zijn grotendeels gebaseerd op de in jaarverslagen genoemde aantallen. Ze hebben vaak als voordeel dat het overzicht van leden- en donateursaantallen completer en de vergelijkbaarheid van de cijfers groter is: men ziet erop toe dat cijfers ieder jaar worden geïnventariseerd en soms ook dat een en dezelfde definitie van leden/donateurs wordt gehanteerd. Deze sectorbrede overzichten zijn zo veel mogelijk gebruikt. Wanneer zulke overzichten ontbraken, zijn de jaarverslagen van individuele organisaties erop nageslagen. Indien informatie over leden- en/of donateursaantallen hierin ontbrak, is

er contact gelegd met de organisaties om de leden- en/of donateursaantallen alsnog te achterhalen.

Of cijfers uit de jaarverslagen bruikbaar zijn voor vergelijkingen over de tijd heen hangt af van de gehanteerde definities. We kunnen alleen vergelijkingen maken wanneer op de verschillende meetmomenten telkens dezelfde definitie van lid of donateur is gehanteerd. In sommige jaarverslagen blijkt dat de definitie van de term 'lid' of 'donateur' is gewijzigd. Voor andere organisaties is dit uit de jaarverslagen niet op te maken, maar is er wel sprake van een opvallend scherpe stijging of daling van het leden- en donateurs-aantal. Voor deze organisaties is op verschillende manieren nagegaan of de plotselinge stijging of daling daadwerkelijk heeft plaatsgevonden of dat er sprake is van een schijnontwikkeling die het gevolg is van een definitieverandering. Allereerst zijn internet en krantenarchieven geraadpleegd om erachter te komen of er incidenten zijn geweest die de onverwachte ontwikkeling van het leden- en donateurs-aantal verklaren. Een schandaal kan bijvoorbeeld reden zijn voor een scherpe daling. Leverde dit niets op, dan zijn organisaties benaderd voor een toelichting op de onverwachte ontwikkeling. Regelmatig bracht dit duidelijkheid over de oorzaak van de plotselinge ontwikkeling van het leden- en donateurs-aantal. Soms was de oorzaak niet te achterhalen of bleef een reactie uit. Zowel in het geval dat definities waren aangepast als in het geval dat er geen verklaring werd gevonden voor de plotselinge ontwikkeling van het leden- en donateurs-aantal worden de cijfers van de betreffende organisatie als onvergelijkbaar beschouwd en niet meegenomen bij de beschrijving van de ontwikkeling van organisatietypen over de tijd heen.

Behalve dat organisaties hun definitie van leden- en donateursaantallen wel eens aanpassen, verschillen de definities ook tussen organisaties (die tot eenzelfde organisatie-type behoren). Hierdoor is het niet altijd mogelijk om organisaties met elkaar te vergelijken. Wanneer ons bekend is dat organisaties andere definities gebruiken, zullen we dat in het rapport aangeven, zodat daar rekening mee kan worden gehouden bij de interpretatie van de cijfers.

2.3 Sportieve en recreatieve organisaties

Het eerste type organisaties waarvan we het aantal lidmaatschappen in kaart brengen, zijn sportieve en recreatieve organisaties. Een derde van de Nederlanders beoefent sport in verenigingsverband (Tiessen-Raaphorst en Van den Dool 2012). De reden voor lidmaatschap bij een sportvereniging ligt vaak voor de hand: het biedt een mogelijkheid een sport uit te oefenen. Leden krijgen trainingen, kunnen deelnemen aan wedstrijden en krijgen toegang tot voorzieningen die nodig zijn om hun sport uit te oefenen (een speelveld, sporthal, toestellen, enz.). Lidmaatschap bij een sportvereniging dient daarmee een persoonlijk belang. Dit betekent niet dat lidmaatschap van een sportvereniging een vereiste is voor sportbeoefening. Zo vindt fitness meestal plaats in commerciële organisaties en zijn er sporten waarvoor verenigingslidmaatschap geen vereiste is omdat er geen voorzieningen voor nodig zijn (zoals fietsen en hardlopen).

Sportverenigingen bestaan bij de gratie van leden: zonder hen is er geen reden voor hun bestaan. Leden vormen meestal de belangrijkste bron van inkomsten. Alleen bij

het veldvoetbal vormen de kantineopbrengsten een grotere inkomstenbron (Goossens 2008). Daarnaast worden de inkomsten van sportverenigingen soms aangevuld door subsidies. De hoogte hiervan hangt in sommige gemeenten af van het ledenaantal (Hoekman et al. 2011).

Sportverenigingen zijn vaak georganiseerd in nationale sportbonden. Verenigingen worden lid van bonden omdat deze de competitie tussen verenigingen organiseren, de opleiding van trainers en scheidsrechters verzorgen, de spelregels opstellen en handhaven en zich bezighouden met talentontwikkeling en de selectie van afvaardigingen voor internationale competities. Bij sommige bonden zijn de sporters zelf direct aangesloten, in plaats van de verenigingen. Zij zijn dan meestal eveneens lid van een lokale vereniging. De Nederlandse Ski Vereniging (NSKIV) en de Koninklijke Nederlandse Klim- en Bergsport Vereniging (NKBV) zijn echter twee voorbeelden van nationale sportbonden waar sporters vaak lid van zijn zonder dat ze lid zijn van een lokale vereniging. Sporters kiezen voor lidmaatschap bij deze bonden vanwege de verzekeringen die ze aanbieden.

Terwijl sporters meestal regelmatig contact hebben met leden van de lokale vereniging, geldt dit in veel mindere mate voor leden van andere verenigingen en het bestuur van de landelijke bond. Het contact speelt zich af binnen lokale clusters, die onderdeel zijn van een groter geheel. Terwijl de meeste sportverenigingen ontegenzeggelijk secundaire organisaties zijn, geldt dat niet voor sportbonden.

Dit onderzoek spitst zich toe op de ontwikkeling van grote organisaties op het maatschappelijk middenveld (d.w.z. organisaties met meer dan 50.000 leden). Hoewel individuele sportverenigingen sterk in grootte verschillen, tellen ze naar ons weten nooit meer dan 50.000 leden. Dit ligt anders voor sportbonden. Hoe hebben hun ledenaantallen (d.w.z. het aantal natuurlijke personen, niet het aantal verenigingen) zich ontwikkeld?

Deze vraag beantwoorden we aan de hand van cijfers van NOC*NSF³ (zie tabel 2.1).

Zij brengen de ledenaantallen van sportbonden al sinds 1963 in kaart. Sinds 1980 zijn er in Nederland 22 sportbonden geweest met ten minste 50.000 leden. Samen telden deze bonden in 2012 ruim 4 miljoen lidmaatschappen. Het totaal aantal lidmaatschappen van de bonden is toegenomen: tussen 1980 en 2012 met gemiddeld 0,9% per jaar. Deze toename is iets sterker dan de groei van de bevolking die potentieel zou kunnen sporten (6-79-jarigen). De jaarlijkse groei van dit potentieel bedroeg in deze periode gemiddeld namelijk 0,5%. Ook in de perioden 2000-2009 en 2009-2012 zette de groei van het lidmaatschapsaantal van sportbonden zich voort met ongeveer 1% per jaar.

De economische crisis lijkt de positieve ontwikkeling van het aantal lidmaatschappen van sportbonden dus niet af te remmen. Het lidmaatschapsaantal groeit ook nog altijd net iets harder dan het aandeel 6-79-jarigen. Dit beeld is iets anders wanneer behalve de lidmaatschappen bij grote sportbonden ook de lidmaatschappen bij kleinere bonden worden meegeteld. Dan is de groei van het aantal leden namelijk even groot als de groei van het potentieel (Tiessen-Raaphorst en Van den Dool 2012).

De grootte van sportbonden verschilt sterk. De Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB) is verreweg de grootste bond, met als enige meer dan 1 miljoen leden in 2012. De ontwikkeling van sportbonden loopt eveneens sterk uiteen. De sterkste toename is

te zien bij de Nederlandse Golf Federatie (NGF). Daar steeg het ledenaantal tussen 1980 en 2012 met gemiddeld 11,5% per jaar. Wel neemt de snelheid van de groei af. Terwijl de NGF tussen 2000 en 2009 nog met gemiddeld 9,3% per jaar groeide, kwam de groei tussen 2009 en 2012 op gemiddeld 2,6% per jaar uit. De grootste dalers zijn de Koninklijke Nederlandse Gymnastiek Unie (KNGU) en het Nederlands Handbal Verbond (NHV): gemiddelde daalde het ledenaantal van deze bonden tussen 1980 en 2012 jaarlijks met respectievelijk 1,9% en 2%.

Is er verschil met de ontwikkeling van grote sportbonden die zich op individuele en teamsporten richten? Diverse auteurs verwachten dat individuele sporten sterker zullen toenemen door individualiseringsprocessen (o.a. Bottenburg 2004; Van 't Verlaat 2010). Uit figuur 2.1 blijkt dat het aantal lidmaatschappen van bonden die zich op individuele sporten richten tussen 1980 en 2012 sterker groeit dan dat van bonden die zich op semi-individuele en teamsporten richten. De sterkere groei van deze bonden vlakt echter af. De laatste jaren is er geen duidelijk verschil te zien in de groei van sportbonden die zich op individuele en teamsporten richten. Dit betekent overigens niet dat er de laatste jaren geen toename is van het aandeel mensen dat een individuele sport beoefent. Buiten het verenigingsverband om blijkt er wel degelijk sprake te zijn van een toename. (Voor meer informatie over sporten in informeel verband: zie Van den Berg en Tiessen-Raaphorst 2010.) De beoefening van fitness en hardlopen is tussen 2001 en 2011 flink gestegen (Van den Dool 2014).

De sportbonden die we tot nu toe hebben besproken, verbinden verenigingen die één specifieke (tak van) sport aanbieden.⁴ Daarnaast zijn er bijzondere koepels die sportdisciplines overschrijden. De grootste twee van deze koepels hebben een confessioneel karakter: de Nederlandse Christelijke Sport Unie (NCSU) en de Nederlandse Katholieke Sportfederatie (NKS). Zij verenigen sportclubs met dezelfde religieuze 'kleur' die binnen uiteenlopende disciplines actief zijn. Ook van deze koepels houdt NOC*NSF de ledenaantallen bij. Tabel 2.2 toont een overzicht van de ontwikkeling van het ledenaantal van bijzondere sportkoepels. Hieruit blijkt dat, in tegenstelling tot wat voor reguliere sportbonden geldt, het aantal lidmaatschappen bij bijzondere koepels aanzienlijk is gedaald. De daling was vooral opvallend tussen 2009 en 2012: jaarlijks gemiddeld maar liefst 7,2%. Deze daling is vooral op het conto van de twee confessionele koepelorganisaties te schrijven. De ledenaantallen van de NCSU en de NKS daalden tussen 2009 en 2012 jaarlijks gemiddeld 17,2% en 9,6%. Toch zijn het nog altijd grote organisaties. In 2012 telde de NCSU 71.000 leden en de NKS 320.000 leden.

Tabel 2.1

Ontwikkelingen in het aantal leden van sportbonden, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds	ledenaantal in 2012
Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB)	1889	1.209
Koninklijke Nederlandse Lawn Tennis Bond (KNLTB)	1899	675
Nederlandse Golf Federatie (NGF)	1914	388
Koninklijke Nederlandse Gymnastiek Unie (KNGU)	1868	242
Koninklijke Nederlandse Hockeybond (KNHB)	1898	233
Koninklijke Nederlandse Hippische Sportfederatie (KNHS)	2002	213
Koninklijke Nederlandse Zwem Bond (KNZB)	1888	145
Atletiekunie	1901	137
Nederlandse Volleybal Bond (Nevobo)	1947	117
Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijders Bond (KNSB)	1882	92
Nederlandse Bridge Bond (NBV)	1930	116
Koninklijk Nederlands Korfbalverbond (KNKV)	1973	96
Nederlandse Ski Vereniging (NSKiV)	1927	91
Koninklijk Nederlands Watersportverbond (KNWV)	1890	87
Nederlandse Wandelsport Bond (NWB)	1934	44
Badminton Nederland	1931	52
Koninklijke Nederlandse Klim- en Bergsport Vereniging (NKBV)	1902	56
Nederlands Handbal Verbond (NHV)	1936	53
Judo Bond Nederland (JBN)	1939	58
Koninklijke Nederlandse Motorrijders Vereniging (KNMV)	1904	56
Nederlandse Toer Fiets Unie (NTFU)	1956	54
Squash Bond Nederland (SBN)	1938	16
totaal		4.230
gemiddelde groei of krimp per organisatie		192
Nederlandse bevolking 6 t/m 79 jaar		14.940

- a Ledenaantallen tussen 1980 en 2012 zijn gewogen op basis van de data uit het Kennis- en Informatiesysteem Sport (KISS). Sinds 2011 wordt het ledenaantal van sportbonden gemeten met behulp van een nieuwe meetmethode (KISS). Het totale ledenaantal van sportbonden valt in 2011 iets lager uit wanneer dit is gemeten aan de hand van de nieuwe (KISS) dan aan de hand van de oude meetmethode (Sminck en Schipper-Van Veldhoven 2012). Om de cijfers uit KISS te kunnen vergelijken met de cijfers uit eerdere jaren nemen we aan dat het verschil in ledenaantal gemeten door KISS en de oude meetmethode constant is. Dus als het KISS-ledenaantal voor een bepaalde organisatie in 2011 5% lager is dan het ledenaantal gemeten met de oude meetmethode, dan verwachten we dat dit ook voor alle eerdere jaren 5% lager zal zijn geweest. Op basis van deze aanname hebben we de ledenaantallen van sportorganisaties voor eerdere jaren gecorrigeerd. De ongewogen aantallen worden weergegeven in tabel A.2 in bijlage A.
- b Dit onderzoek kent de volgende peilmomenten: 1980, 1994, 1997, 2000, 2003, 2006, 2009, 2012.

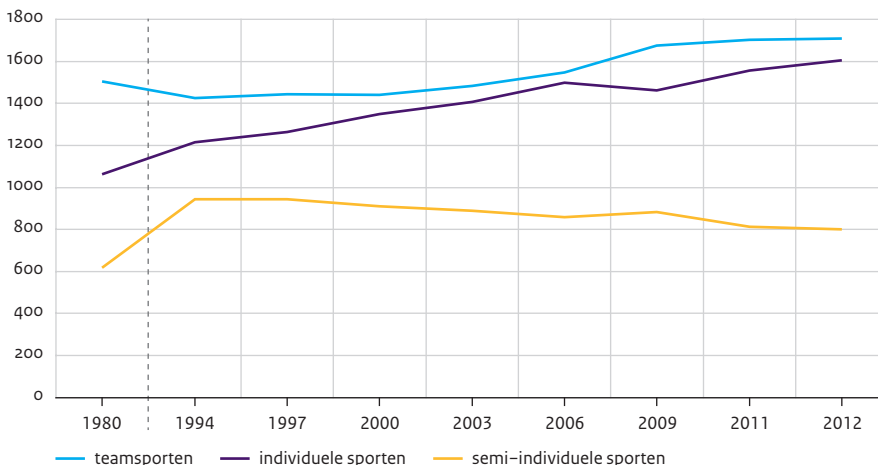
Bron: Ledenrapportages NOC*NSF

ONTWIKKELING VAN LEDEN- EN DONATEURSAANTALLEN

gemiddelde jaarlijkse groei ^b of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
+0,4	+1,6	+0,8
+1,1	+0,2	-3,3
+11,5	+9,3	+2,6
-1,9	-1,1	-3,2
+2,7	+5,6	+2,3
+4,7	+3,8	-0,5
+1,5	-0,5	+22,8
+1,8	+4,6	+1,1
-0,8	-0,9	-1,0
-1,3	-15,0	+28,2
+4,2	+0,3	+8,4
-0,2	+0,5	-1,2
+1,2	-3,6	-3,5
+1,2	-0,2	-2,2
+4,8	+1,8	+23,9
-0,9	-2,3	-4,9
+0,7	-0,7	+0,8
-2,0	+0,3	-1,8
-0,1	+1,1	-1,6
+4,2	+7,6	+5,2
+0,3	+3,7	+5,7
+1,9	-12,2	+1,0
+0,9	+0,9	+1,0
+0,9	+0,9	+1,0
+0,5	+0,4	+0,5

Figuur 2.1

Ontwikkeling in het lidmaatschapsaantal van sportbonden gericht op team-^a, semi-individuele^b en individuele^c sporten, 1980-2012 (× 1000)

a Teamsportbonden: KNVB, KNHB, Nevobo, KNKV, NHV, NBB.

b Semi-individuele sportbonden: KNLTB, Badminton Nederlands, JBN, SBN.

c Individuele sportbonden: NGF, KNGU, KNHS, KNZB, Atletiekbond, KNSB, NSV, KNWV, NWB, NKBV, KNMV, NTFU.

Bron: Ledenrapportages NOC*NSF

Naast sportbonden kent Nederland ook een flink aantal recreatieve organisaties. De ledenaantallen daarvan worden niet centraal geregistreerd. Ons zijn vijf recreatieve organisaties bekend met meer dan 50.000 leden. Scouting Nederland krimpt de laatste jaren licht, terwijl de ledenaantallen van Sportvisserij Nederland, Supportersvereniging Ajax (SVA) en vooral SeniorWeb toenemen (zie tabel 2.3).⁵ Van de Hobby Computer Club (HCC) waren de meest recente jaarverslagen niet beschikbaar en is het niet gelukt informatie over de ledenaantallen te achterhalen. De ontwikkeling van het lidmaatschapsaantal van recreatieve organisaties hebben we niet afgezet tegen de ontwikkeling van de bevolking, omdat de doelgroepen van recreatieve organisaties te divers zijn: soms gaat het enkel om ouderen, soms om jongeren en volwassenen, en soms alleen om volwassenen.

Tabel 2.2

Ontwikkelingen in het aantal leden van buitengewone sportkoepels, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Nederlandse Katholieke Sportfederatie (NKS)	1946	320	-0,7	+1,4	-9,6
Nederlandse Culturele Sportbond (NCS)	1926	197	+5,1	-1,3	-1,0
Stichting Studentensport Nederland	1957	100	+1,2	+4,6	+0,0
Nederlandse Christelijke Sport Unie (NCSU)	1955	71	-1,6	-5,6	-17,2
totaal		688	+0,3	-0,3	-7,2
gemiddelde groei of krimp per organisatie		172	+0,3	-0,3	-7,2
Nederlandse bevolking 6 t/m 79 jaar		14.940	+0,5	+0,4	+0,5

a Anders dan voor reguliere bonden heeft NOC*NSF de registratiewijze van ledenaantallen van bijzondere sportkoepels niet gewijzigd.

Bron: Ledenrapportages NOC*NSF

Tabel 2.3

Ontwikkelingen in het aantal leden van recreatieve organisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Sportvisserij Nederland ^b	2006	489	+0,2	+2,5	+2,5
SeniorWeb	2002	140	-	-	+11,9
Scouting Nederland	1973	109	+0,2	-0,7	-0,4
Supportersvereniging Ajax (SVA)	1992	92	-	+1,4	+2,1
totaal (excl. HCC)		830	+1,2	+3,4	+3,4
gemiddelde groei of krimp per organisatie		207	-1,0	+0,1	+3,4

a Doordat de leden- en donateursantallen van de HCC voor de hier gepresenteerde jaren onbekend zijn, wordt deze organisatie niet in deze tabel gepresenteerd.

b Deze organisatie komt voort uit een fusie tussen de NVVS (Nederlandse Vereniging Van Sportvisserijfederaties) en OVb (Organisatie ter Verbetering van de Binnenvisserij); daarvoor behartigde de NVVS 25 jaar de belangen van de Nederlandse sportvisserij en was de OVb ruim 54 jaar kennis- en adviescentrum op het gebied van zoetwatervisserij en visstandbeheer.

Bron: Jaarverslagen van de betreffende organisaties

2.4 Kerken

In het tweede deel van deze publicatie bespreken we de ontwikkelingen van (grote en kleine) kerken in meer detail (zie hoofdstuk 6). Omdat dit hoofdstuk een compleet overzicht van de ontwikkeling van leden- en donateurs aantallen van grote maatschappelijke organisaties beoogt te geven, is het wenselijk om hier toch kort in te gaan op de ontwikkeling van de ledenaantallen van grote kerken in Nederland.

Op het maatschappelijk middenveld worden kerken vooral van belang geacht omdat ze sociale samenhang zouden genereren en maatschappelijke inzet bevorderen. Onderzoek leert dat vooral kerkbezoek hieraan bijdraagt (o.a. Dekker en De Hart 2002; 2006a; 2006b; 2008; 2009; De Hart en Dekker 2005; De Hart 2013; Bekkers 2013; Bekkers en Boezeman 2011). In studies naar de relatie tussen religie en vrijwilligerswerk vormt kerkgang (of moskeegang) dan ook een sleutelvariabele. Lang niet alle kerkleden bezoeken de kerk. Naast de keuze van kerkleden speelt hier ook onder meer de manier waarop kerkleden worden gedefinieerd een rol: veel kerken tellen ieder gedoopt kind (bv. de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (RKK)) of ieder kind dat binnen hun kerk wordt geboren (bv. de Protestantse Kerk in Nederland (PKN)) mee als lid. Voor lang niet al deze kinderen zal de kerk een grote rol in hun leven (blijven) spelen, laat staan dat ze allemaal regelmatige kerkgangers worden. De lidmaatschapsaantallen van kerken zijn met andere woorden niet allesbepalend voor de potentie van kerken als generatoren van sociale samenhang. Net als voor sportverenigingen geldt dat de leden die de kerk wel met enige regelmaat bezoeken voornamelijk contact hebben met anderen in hun lokale gemeente of parochie. Deze gemeenten en parochies zijn vervolgens doorgaans aangesloten bij nationale kerken (waarvan de cijfers hier worden gepresenteerd). De contacten die men als kerklid heeft, zijn overwegend lokaal van aard en spelen zich meestal niet af op het nationale niveau. De lokale gerichtheid is overigens bij kerken met een protestantse signatuur traditioneel sterker ontwikkeld dan bij rooms-katholieken. Anders dan lokale protestantse kerken worden lokale katholieke kerken beïnvloed door de (inter)nationale koers van de kerk: de ideeën en besluiten van de bisschoppen en de paus weerklinken op lokaal niveau.

Het Kaski (het expertisecentrum religie en samenleving dat deel uitmaakt van de Radboud Universiteit Nijmegen) publiceert ieder jaar de ledenaantallen van de grootste twee kerken van Nederland: de RKK en de PKN. Het baseert zich op de cijfers die kerken zelf openbaar maken. De ledenaantallen van de overige kerken met meer dan 50.000 leden worden niet centraal geregistreerd. Wel maken de afzonderlijke kerken hun ledenaantallen ieder jaar openbaar, waardoor het mogelijk is inzicht te geven in hun ontwikkeling. Voor zover wij weten, gebruiken deze kerken ieder jaar dezelfde definities, waardoor trends in hun lidmaatschapsaantallen over de tijd heen vergelijkbaar zijn. Tabel 2.4 laat ontegenzeggelijk zien dat de ledenaantallen van de grootste twee kerken in Nederland (de PKN en de RKK) sinds de jaren tachtig continu en aanzienlijk afnemen. Voor beide kerken geldt dat alleen al tussen 2000 en 2009 hun ledenaantal jaarlijks gemiddeld met meer dan 2% kromp. Deze cijfers illustreren de vergrijzing van de kerken en voortgaande ontzuiling in Nederland. Toch vormt de RKK met in 2012 ruim 4 miljoen leden nog altijd de grootste ledenorganisatie van Nederland.

De overige grote kerken zijn vele malen kleiner dan de PKN en de RKK. Ter illustratie: terwijl de PKN (op een na de grootste kerk) in 2012 meer dan 1,7 miljoen leden telde, had de derde grootste kerk van Nederland (Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKV)) ruim 122.000 leden. Voor deze kleinere kerken wijkt de ontwikkeling van het ledenaantal af. De ledenaantallen van de Gereformeerde Gemeenten en GKV namen tussen 1980 en 2012 namelijk juist toe. Terwijl deze trend zich voor de Gereformeerde Gemeenten ook na 2000 nog voorzichtig voortzette, lijkt er een einde te zijn gekomen aan de groei van de GKV: sinds 2006 dalen de ledenaantallen licht. De groei die (tot voor kort) bij de kleinere kerken plaats had, kan grotendeels aan natuurlijke aanwas worden toegeschreven. Tot slot blijkt dat het ledenaantal van het Nederlands Bijbelgenootschap (geen kerk, maar een organisatie die als doel heeft de Bijbel zo veel mogelijk te verspreiden) een sterk dalende trend vertoont. Tussen 1980 en 2012 is het aantal aangeslotenen van 454.000 teruggelopen naar 138.000.

Tabel 2.4

Ontwikkelingen in het aantal leden van kerken en van het Nederlands Bijbelgenootschap, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (RKK)	1853 ^b	4044	-0,9	-2,1	-1,3
Protestantse Kerk in Nederland (PKN; tot aan 2004: NKK, GKN + ELK)	2004	1721	-2,5	-2,6	-1,3
Gereformeerde Kerken vrijgemaakt	1944	122	+0,7	-0,1	-0,5
Gereformeerde Gemeenten	1907	106	+0,7	+0,7	+0,4
Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland	1892	74	+0,0	-0,1	+0,0
Hersteld Hervormde Kerk	2004	59	-	-	+0,6
totaal		6126	-1,4	-2,1	-1,3
gemiddelde groei of krimp per organisatie		1021	-1,9	-4,0	-1,3
Nederlands Bijbelgenootschap	1814	138	-3,7	-6,4	-8,8
totaal kerken en Nederlands Bijbelgenootschap		6264	-1,5	-2,2	-1,4

a Omdat kerken kinderen soms wel en soms niet meetellen als lid, zetten we de ontwikkeling van het aantal kerkleden niet af tegen de bevolkingsontwikkeling.

b Herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.

Bron: Kerkledentellingen Kaski, tellingen van afzonderlijke kerken en van het Nederlands Bijbelgenootschap

2.5 Consumenten

Nederland kent vijf grote organisaties die voor de belangen van consumenten opkomen. Hoewel zij ook de belangen van consumenten zonder lidmaatschap behartigen, biedt lidmaatschap meestal wel grote voordelen aan individuele leden. Het lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB vormt hier een goed voorbeeld van. De organisatie komt op voor de belangen van consumenten op het gebied van mobiliteit, vakantie en vrije tijd, maar verreweg de meeste mensen zijn lid zodat ze gebruik kunnen maken van de diensten van de wegwacht. Het zijn vooral dit soort individuele diensten waardoor mensen zich bij consumentenorganisaties aansluiten.

Anders dan bij sportieve en recreatieve organisaties en kerken hebben de leden van consumentenorganisaties onderling meestal geen contact: het zijn zogenoemde tertiaire organisaties. Hierom, en omdat lidmaatschap een duidelijk voordeel oplevert, worden consumentenorganisaties gezien als organisaties die bij uitstek aansluiten bij de behoeften van geïndividualiseerde mensen (Putnam 2000).

De ledenaantallen van consumentenorganisaties worden niet centraal geregistreerd. Wel rapporteren de meeste organisaties hun ledenaantallen consequent in hun jaarverslagen. Voor die jaren waarvoor de jaarverslagen de ledenaantallen niet vermelden of waarvoor jaarverslagen onvindbaar bleken, is bij de organisaties geïnformeerd naar de ledenaantallen. Deze aanpak heeft in een compleet overzicht van ledenaantallen geresulteerd, waardoor het mogelijk is ontwikkelingen over de tijd te schetsen.

Uit tabel 2.5 blijkt allereerst dat consumentenorganisaties groot zijn. De ANWB is zelfs op een na de grootste ledenorganisatie van Nederland. Met bijna 4 miljoen leden zit deze organisatie de RKK op de hielen. Als de daling van het ledenaantal van de RKK zich in het huidige tempo voortzet, dan is het een kwestie van jaren totdat de ANWB de grootste ledenorganisatie van Nederland is. Hoewel aanzienlijk kleiner, behoren ook de Woonbond met 945.000 leden en Vereniging Eigen Huis met 701.000 leden in 2012 tot de grootste organisaties van Nederland.

Consumentenorganisaties zijn tussen 1980 en 2012 behoorlijk gegroeid: het aantal lidmaatschappen is bijna verdubbeld. Deze groei is wel gestagneerd: tussen 2000 en 2009 bedroeg deze jaarlijks gemiddeld nog 1,2%, maar tussen 2009 en 2012 was dat nog maar 0,4%. Tussen 2009 en 2012 groeide de volwassen bevolking van Nederland – de doelgroep van consumentenorganisaties – zelfs harder (0,7% per jaar) dan het lidmaatschapsaantal van consumentenorganisaties. Deze stagnatie is vooral op het conto van de Consumentenbond te schrijven. Dit is de enige consumentenorganisatie waarvan het ledenaantal sinds 2009 duidelijk is gedaald. Deze daling zette zich overigens al eerder in (vanaf 1997) en lijkt dus niet het gevolg van de economische crisis. Van de overige consumentenorganisaties is het ledenaantal juist toenemend (Vereniging de Vastelastenbond en Vereniging Nederlandse Woonbond) of stabiel (ANWB en de Vereniging Eigen Huis).

Tabel 2.5

Ontwikkelingen in het aantal leden van consumentenorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000- 2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB	1883	3.964	+1,5	+1,4	+0,0
Vereniging Nederlandse Woonbond	1990	945	-	+1,9	+3,6
Vereniging Eigen Huis	1974	701	+6,8	+1,9	+0,5
Consumentenbond	1953	473	-0,2	-2,4	-2,6
Vereniging de Vastelastenbond	2004	50	-	-	+15,0
totaal		6.133	+2,2	+1,2	+0,4
gemiddelde groei of krimp per organisatie		1.227	+0,5	-1,3	+0,4
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		13.244	+0,8	+0,5	+0,7

Bron: Jaarverslagen van de betreffende organisaties

Kader 2.1 Het succes van Vereniging de Vastelastenbond: de crisis

De ontwikkeling van het leden- en donateursaantal van maatschappelijke organisaties loopt sterk uiteen. In drie kaders, waarvan dit het eerste is, laten we sterke groeiers uitgebreider aan het woord. Hoe verklaren zij hun groei? Om te beginnen staan we stil bij de groei van inkoopcollectief Vereniging de Vastelastenbond. Sinds de oprichting in 2004 stijgt zijn ledenaantal snel. Ter indicatie: tussen 2009 en 2012 groeide het ledenaantal met 52%. In een telefonisch gesprek met Dirk-Jan Wolfert, oprichter van de Vastelastenbond, vroegen we naar de oorzaken. In tegenstelling tot wat veel andere organisaties aangeven (zie hoofdstuk 3), stelt hij dat de Vastelastenbond juist baat heeft gehad bij de economische crisis: 'Mensen moeten op de kosten letten en zoeken daarbij partijen die hen kunnen helpen. Wij geven advies, doen onderzoeken en geven tips, bijvoorbeeld over internet en energieleveranciers.' Daarnaast wijdt hij de groei van zijn vereniging aan de toenemende behoefte aan eerlijke producten: 'Mensen komen er steeds vaker achter dat dingen toch niet zo zijn als zij dachten. Bijvoorbeeld aanbiedingen van abonnementen waarbij de abonnementsprijs na een aantal maanden ineens omhooggaat.' De toenemende behoefte aan eerlijkheid zou zich overigens niet tot producten beperken. Ook op bijvoorbeeld het politieke vlak observeert Wolfert deze trend: 'Mensen hebben vaker het idee dat zij belazerd worden en hechten steeds meer waarde aan eerlijkheid.'

Kader 2.1 (vervolg)

In de toekomst verwacht Wolfert een verdere groei van de Vastelastenbond, ook als de crisis voorbij is: 'Doordat leden erg positief zijn, merken we dat er veel mond-tot-mond reclame is en verwacht ik dat onze organisatie zich ook de komende tijd als een olievlek zal blijven verspreiden.' Leden zouden zo positief zijn vanwege de goede klantenservice: 'Er is geen maximum tijd voor een klant, zoals elders, waar twee minuten het maximum is. Ook als een vraag een dag in beslag neemt, is dat niet erg. We gaan net zolang door tot een probleem is opgelost. Verder krijgen mensen direct een deskundig persoon aan de lijn en niet een bandje.' Verder helpen zij mensen moeilijke keuzes te maken. Voor sommige producten zijn er zo veel alternatieven dat mensen niet weten wat ze moeten kiezen en de Vastelastenbond helpt dan kritisch te kijken welke opties wel en niet voordelig zijn.

2.6 Goededoelenorganisaties

Van de grote organisaties op het Nederlandse maatschappelijk middenveld zijn de goededoelenorganisaties gemiddeld het jongst. Ze zijn meestal pas in de tweede helft van de twintigste eeuw opgericht. Net als voor leden van consumentenorganisaties geldt dat mensen die aan goededoelenorganisaties doneren zelden contact met elkaar hebben. Ook dit zijn dus typisch tertiaire organisaties. Terwijl lidmaatschap van een consumentenorganisatie duidelijke voordelen heeft voor individuele leden, krijgen donateurs en leden van goede doelen daar zelf niet direct iets voor terug. Door aan goede doelen te schenken, investeert men in collectieve goederen en niet in private goederen. Sommige auteurs veronderstellen dat mensen hier tegenwoordig minder toe bereid zouden zijn: doordat ze sterk op hun eigen belangen zijn gericht, zouden ze alleen willen investeren als daar iets tegenover staat (Dekker en Van den Broek 1998; Wollebæk en Selle 2004). Anderzijds kan ook worden beargumenteerd dat de bestaanszekerheid is toegenomen en dat men daardoor meer oog heeft voor de situatie van anderen en dus juist meer bereid is aan goede doelen te geven (Brooks 2006). Daarnaast bestaat het idee dat mensen tegenwoordig hun engagement liever uitbesteden aan goededoelenorganisaties dan hier zelf voor te strijden (o.a. Kleidman 1994; Jordan en Maloney 1997). De donateurs- of ledenaantallen van veel internationale hulp-, gezondheids- en welzijnsorganisaties worden bijgehouden door het Centraal Bureau Fondsenwerving (CBF). Zij baseren zich op de aantallen die in jaarverslagen van goede doelen worden vermeld. Deze ontbreken echter regelmatig en de overzichten van het CBF zijn dan ook niet compleet.

Goede doelen hanteren bovendien sterk uiteenlopende definities van donateurs en leden. Het belangrijkste onderscheid is of ze alleen leden en structurele gevers meetellen, of dat ze ook incidentele gevers meerekenen. Wat ze exact onder structurele en incidentele gevers verstaan, verschilt eveneens. Zo gaat het bij structurele gevers soms om iedereen met een automatisch incasso en soms om iedereen die meerdere giften in één jaar doet. De definitie van incidentele gevers verschilt net zo goed: het kan bijvoorbeeld zowel gaan om iedereen die het afgelopen jaar een gift heeft gegeven, als

iedereen die de laatste twee jaar een gift heeft gegeven. Om meer inzicht te geven in de gehanteerde definities geven we in de tabellen over goededoelenorganisaties aan of de genoemde aantallen verwijzen naar: enkel structurele gevers en leden; leden, structurele en incidentele gevers; of dat niet wordt gedefinieerd wat er onder donateurs of leden wordt verstaan. Wat onder leden en/of donateurs wordt verstaan, wordt vaak niet vermeld in jaarverslagen. Daarom is met de meeste organisaties contact opgenomen. Dit heeft in veel, maar niet in alle gevallen tot opheldering geleid: organisaties konden niet altijd meer achterhalen hoe cijfers tot stand waren gekomen of reageerden niet op onze verzoeken.

Behalve het feit dat goededoelenorganisaties onderling verschillende definities van donateurs en leden hanteren, blijken ze hun definities ook regelmatig aan te passen, waardoor vergelijkingen door de tijd heen onmogelijk zijn. Als organisaties zelf aangeven van definitie te zijn gewisseld, of als er abrupte ontwikkelingen zijn die niet anders zijn te verklaren dan door een veranderende definitie (zie ook § 2.2), nemen we deze organisaties niet mee bij de beschrijving van de ontwikkelingen van de totale aantallen lidmaat- en donateurschappen per organisatietype.

Hierna beschrijven we de ontwikkeling van drie verschillende typen goededoelenorganisaties: internationale hulporganisaties, gezondheids- en welzijnsorganisaties en natuur- en milieuorganisaties. Bij de beschrijvingen zullen we steeds aangeven in hoeverre de hiervoor geschetste problemen spelen. We zetten de ontwikkeling van goededoelenorganisaties af tegen de ontwikkeling van de volwassen bevolking. Daarbij moet worden aangetekend dat er een klein aantal goededoelenorganisaties is dat ook jongere leden kent. Omdat dit voor verreweg de meeste organisaties niet geldt, achten we het verantwoord om de ontwikkeling van het aantal lidmaat- en donateurschappen af te zetten tegen die van de volwassen bevolking.

Internationale hulporganisaties

Tabel 2.6 geeft een overzicht van de ontwikkeling van de donateurs- en ledenaantallen van de zeventien grote internationale hulporganisaties in Nederland. De definitie van 'donateur' of 'lid' verschilt vaak tussen internationale hulporganisaties. Het vaakst tellen ze zowel incidentele als structurele donateurs en/of leden mee.

De grootte van internationale hulporganisaties varieert sterk. De grootste goededoelenorganisatie van Nederland is het Nederlandse Rode Kruis. Dit is een organisatie die alleen leden en structurele donateurs telt (en dus een striktere definitie hanteert dan de meeste andere organisaties) en er daarvan in 2012 maar liefst 564.000 had. Andere grote spelers in de internationale hulpsector zijn Unicef, Amnesty International, Cordaid en Oxfam Novib. De overige organisaties zijn aanzienlijk kleiner.

Het blijkt lastig om een goed beeld te schetsen van de ontwikkeling van de donateurs- en lidmaatschapsaantallen van internationale hulporganisaties. Voor acht van de zeventien organisaties zijn vergelijkingen over de tijd niet mogelijk vanwege ontbrekende cijfers, of onverklaarbare sterke veranderingen van het donateurs- en/of ledenaantal. Hieronder bevinden zich een aantal grote namen zoals Oxfam Novib en Artsen zonder Grenzen. Voor de negen organisaties waarvan het donateurs- en/of ledenaantal over de tijd heen wel vergelijkbaar is, blijkt het aantal lidmaat- en donateurschappen tussen 1980 en 2012

jaarlijks gemiddeld met 0,2% gestegen. De verklaring voor de gematigde groei van internationale hulporganisaties ligt in de daling van het leden- en donateursaantal van het Nederlandse Rode Kruis. Deze organisatie heeft rond haar 100-jarige bestaan in 1973 op zeer grote schaal geworven. Sindsdien doet ze dit niet meer zo actief en loopt het leden- en donateursaantal terug. Wanneer we het Nederlandse Rode Kruis buiten beschouwing laten, blijkt het donateurs- en lidmaatschapsaantal van internationale hulporganisaties tussen 1980 en 2012 jaarlijks met gemiddeld 2% te zijn toegenomen. Deze groei zette ook tussen 2000 en 2009 door: toen groeiden internationale hulporganisaties gemiddeld met 1,1% per jaar. In de periode tussen 2009 en 2012 liep het aantal donateur- en lidmaatschappen van internationale hulporganisaties voor het eerst terug en wel met gemiddeld 2,6% per jaar. Voor dit organisatietype zou er dus sprake kunnen zijn van een negatief effect van de economische crisis. Heel hard is deze uitspraak niet: ze is immers gebaseerd op een beperkt deel van het totaal aan grote internationale hulporganisaties.

Kader 2.2 Het succes van Amref Flying Doctors: focus op het potentieel

De tweede groeiende organisatie waaraan we een kader wijden, is Amref Flying Doctors. Terwijl de steun voor het totaal aan internationale ontwikkelingsorganisaties licht lijkt af te nemen, geldt dit niet voor alle organisaties. Amref Flying Doctors vormt de duidelijkste uitzondering: het donateursaantal steeg tussen 2009 en 2012 met 72%. Linda Hummel, hoofd communicatie en fondsenwerving van Amref, vroegen we in een telefoongesprek om een toelichting op deze groei. Volgens haar is de organisatie gegroeid doordat ze de laatste jaren een meer bedrijfsmatige strategie zijn gaan hanteren, waarbij investeren ook belangrijk was. Eerst is grondig bekeken wie de bestaande donateurs zijn en waar het groeipotentieel ligt. Het potentieel bleek groot. Om dit potentieel vervolgens te bereiken, is onderzocht waar deze mensen behoefte aan hebben. Voor een deel bleek het van belang dat de organisatie ook iets voor henzelf betekent: 'Voor hen organiseren we bijvoorbeeld een enorm uitdagende fietstocht in Afrika waar donateurs ook zelf onze projecten bezoeken. Dat geeft hun veel voldoening.' Maar niet iedereen wil dit: 'Er is ook een groep die liever wil dat je ze met rust laat. Er zijn dus verschillende behoeften waarop je wilt inspelen.' Volgens Hummel vormt de intensivering van de samenwerking met het bedrijfsleven een andere belangrijke trend die bepalend is geweest voor de groei van Amref: 'Met Philips Healthcare werken we bijvoorbeeld samen ten aanzien van de opleidingen van medisch personeel en innovatieve oplossingen voor gezondheidszorg in Afrika.' Verder wijst ze op het belang om als organisatie op een aansprekende manier naar buiten te treden. Amref wil in haar communicatie Afrika op een opbouwende manier laten zien: 'We willen niet namens Afrika spreken, maar Afrika zelf laten spreken.' Van de crisis heeft Amref weinig last gehad. Wel is de organisatie extra oplettend geweest: 'Soms hoor je van bedrijven dat zij zich meer op Nederland willen richten met hun "maatschappelijk verantwoord ondernemen"-beleid, omdat het hier minder gaat. Ook is men voorzichtiger waardoor de besluitvorming wat langer duurt en zijn bepaalde subsidies gedaald.'

Er zijn vier organisaties met meer dan 200.000 leden en/of donateurs waarvoor de cijfers over de tijd heen vergelijkbaar zijn: Unicef, Amnesty International, Cordaid en Plan Nederland. Hoe hebben zij zich ontwikkeld? Voor al deze organisaties geldt dat ze in 2012 aanzienlijk groter waren dan in 1980. In het meest recente verleden is Unicef het sterkst

gegroeid. Tussen 2000 en 2009 nam haar leden- en donateursaantal gemiddeld met 14,7% per jaar toe. Ook na het uitbreken van de crisis, tussen 2009 en 2012, steeg het leden- en donateursaantal jaarlijks nog met gemiddeld 3,7%. Voor Amnesty International en Cordaid geldt dat ze tussen 2000 en 2009 ook nog groeiden, maar daarna zijn gekrompen. Ook Plan Nederland kromp tussen 2009 en 2012. Dat gebeurde tussen 2000 en 2009 echter ook al. De imagoschade die Foster Parents Plan (zoals de organisatie eerst heette) in 1999 opliep toen er een mediareel ontstond rondom het hoge inkomen van de toenmalige directeur lijkt meegespeeld te hebben. De grootste internationale hulporganisaties hebben zich de laatste jaren dus heel verschillend ontwikkeld. Hieruit blijkt dat het sinds de economische crisis gemiddeld genomen weliswaar minder goed gaat met internationale hulporganisaties, maar dat er geen sprake is van een uniform negatieve ontwikkeling.

Tabel 2.6

Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van internationale hulporganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Nederlandse Rode Kruis ^a	1873	564	-2,0	-3,5	+1,1
Oxfam Novib ^{b, d}	1956	362	+3,3 ^e	+7,1	-5,7 ^e
Unicef ^a	1955	345	+10,3	+14,7	+3,7
Cordaid ^b	1999	316	-	+3,7	-9,4
Amnesty International ^b	1968	279	+5,9	+3,9	-3,0
sos kinderdorpen ^{b, d}	1949	181	+2,1	+4,9 ^f	+10,8
Plan Nederland ^b	1975	115	+1,8	-10,4	-4,0
War Child ^{a, d}	1995	107	-	.	-3,6 ^g
Liliane Fonds ^{b, d}	1980	91	+1,6 ^h	+4,2	+1,8
Stichting Terre des Hommes Nederland ^b	1966	84	+3,3	-0,2	-2,0
Edukans ^b	2002	79	-	-	+20,8
Amref Flying Doctors (van 1969- 1975 Medisch Werk Afrika en van 1975-1977 Amref Nederland) ^{b, d}	1969	72	.	+27,7 ⁱ	+19,8
Stichting Vluchteling ^a	1976	70	-3,7	-8,2	-9,0
Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding ^{b, d}	1967	64	+4,2	-2,9	-13,7
Woord en Daad ^b	1973	52	-0,2	+0,0	-1,9
Artsen zonder Grenzen ^{b, d}	1984	436 ^j	-	-0,8	-3,0 ⁱ
ChildsLife International ^{c, d}	1995	.	-	+5,8 ^k	.

Tabel 2.6 (vervolg)

	ledenaantal sinds in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
totaal (excl. Oxfam Novib, sos Kinderdorpen, War Child, Liliane Fonds, Amref Flying Doctors, Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding, Artsen zonder Grenzen, ChildsLife International)	1.904	+0,2	-0,3	-1,6
gemiddelde groei of krimp per organisatie	212	+0,2	-1,6	-1,6
totaal (excl. Nederlandse Rode Kruis, Oxfam Novib, sos Kinderdorpen, War Child, Liliane Fonds, Amref Flying Doctors, Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding, Artsen zonder Grenzen, ChildsLife International)	1.340	+2,0	+1,1	-2,6
gemiddelde groei of krimp per organisatie	167	+1,6	-0,3	-2,6
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar	13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a Het gaat hier alleen om de leden en/of structurele donateurs: donateurs die periodiek schenken.

b Het gaat hier om zowel de leden, structurele donateurs als incidentele donateurs.

c Definitie lid/donateur onbekend.

d De gegevens zijn niet consequent over de tijd heen vergelijkbaar, waardoor ze niet kunnen worden meegenomen bij de berekening van de totale leden- en donateurs aantallen.

e Sinds 2012 worden donateurs met meerdere fondsenwervende relaties niet langer meerdere keren meegeteld. Ten behoeve van de vergelijkbaarheid worden de gemiddelde jaarlijkse groeipercentages daarom berekend voor de perioden 1980-2011 en 2009-2011.

f Vanwege een trendbreuk tussen 2000 en 2003 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2003 en 2009 getoond.

g Donateursaantallen zijn pas vanaf 2011 bekend. Daarom wordt alleen het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2011 en 2012 getoond.

h Vanwege ontbrekende gegevens voor 1980 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1994 en 2012 getoond.

i Gegevens zijn pas vanaf 2006 beschikbaar. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2006 en 2009 getoond.

j Vanwege ontbrekende gegevens voor 2012 wordt het aantal voor 2011 en het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2009 en 2011 getoond.

k Gegevens zijn alleen beschikbaar voor de periode 1997-2006. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2000 en 2006 getoond.

Bron: Leden- en donateurstellingen CBF, jaarverslagen van de betreffende organisaties

Gezondheidszorg- en welzijnsorganisaties

Nederland telt zeventien grote zorg- en gezondheidsorganisaties. De organisaties verschillen sterk in grootte. Er zijn een aantal zeer grote spelers: kwf kankerbestrijding, Nationale Vereniging de Zonnebloem en de Nederlandse Hartstichting hebben alle meer dan 500.000 leden en/of donateurs. Daarnaast zijn er zeven grote organisaties met minder dan 100.000 leden en/of donateurs.

Net als voor internationale hulporganisaties geldt dat gezondheidsorganisaties verschillende definities van donateurs of leden gebruiken. Vaker dan bij internationale hulporganisaties worden alleen structurele donateurs meegeteld (dit doen zeven van de zeventien organisaties). Regelmatig ontbreken er cijfers over de leden- en donateurs-aantallen, zijn definities over de tijd heen aangepast en is er sprake van onverklaarbare schommelingen in het leden- en donateurs-aantal. Hierdoor is het voor acht van de zeventien organisaties onverantwoord vergelijkingen over de tijd heen te maken (zie tabel 2.7). Onder deze organisaties bevinden zich behoorlijk grote spelers, zoals de Nierstichting en Stichting ms Research.

Tabel 2.7

Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van zorg- en gezondheidsorganisaties, 1980-2012^d (in aantallen x 1000 en procenten)

		ledenaantal	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
	sinds	in 2012			
kwf Kankerbestrijding ^b	1949	967	+1,0	+0,0	+6,5
Nederlandse Hartstichting ^b	1964	552	+1,9	+0,0	-3,7
Nationale Vereniging de Zonnebloem ^b	1949	544	+0,0	-8,7	+3,1
Stichting Kinderen Kankervrij (KiKa) ^a	2002	244	-	-	+25,2
Stichting CliniClowns Nederland ^a	1992	201	-	+35,3	+0,7
Stichting ms Research ^{c, e}	1980	150	+0,0 ^f	-1,7	+0,0
Longfonds (tot 2013 Nederlands Astma Fonds) ^{c, e}	1959	135	+12,1	+3,0	+2,2
Alzheimer Nederland ^b	1984	109	-	-5,8	-4,5
Diabetesvereniging Nederland ^{a, e}	1945	104	+1,4	+2,5 ^g	-13,3 ^g
Maag Lever Darm Stichting ^b	1981	79	-	+4,3	+9,7
Nederlandse Patiënten- vereniging ^a	1982	64	-	-0,1	-3,0
Stichting Nationaal Reumafonds ^{a, e}	1926	63	+3,0	+0,5	-3,1 ^h
Aids Fonds ^{a, e}	1985	59	-	-3,8 ⁱ	-14,7
Hersenstichting Nederland ^a	1989	53	-	-3,5	+2,9
Revalidatiefonds ^{b, e}	1960	45	+0,7 ⁱ	+1,0	+0,0 ^h

Tabel 2.7 (vervolg)

	ledenaantal sinds in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
totaal (excl. Nierstichting, Epilepsiefonds, Stichting Ms Research, Longfonds, Diabetesvereniging Nederland, Reumafonds, Aids Fonds, Revalidatiefonds)	2.812	+1,9	-1,7	+2,6
gemiddelde groei of krimp per organisatie	312	-0,7	-1,7	+2,6
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar	13.244	+0,8	+0,5	+0,5

- a Het gaat hier alleen om de leden en/of structurele donateurs: donateurs die periodiek schenken.
- b Het gaat hier om zowel de leden, structurele donateurs als incidentele donateurs.
- c Definitie lid/donateur onbekend.
- d Doordat de leden- en donateurstallen van de Nierstichting en het Epilepsiefonds voor de hier gepresenteerde jaren onbekend/onbetrouwbaar zijn, worden deze organisaties niet in deze tabel gepresenteerd. De beschikbare gegevens worden wel in tabel A.7 in bijlage A.
- e De gegevens zijn niet consequent over de tijd heen vergelijkbaar, waardoor ze niet kunnen worden meegenomen bij de berekening van de totale leden- en donateurs aantallen.
- f Vanwege ontbrekende gegevens voor 1980 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1994 en 2012 getoond.
- g Vanwege ontbrekende gegevens voor 2009 worden de gemiddelde jaarlijkse groeipercentages van de perioden 2000-2006 en 2011-2012 getoond.
- h Vanwege een onwaarschijnlijke en onverklaarbare daling van het donateurs aantal tussen 2009 en 2011 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2011 en 2012 getoond.
- i Vanwege een onwaarschijnlijke uitschieter in 2000 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2003 en 2009 getoond.
- j Gegevens zijn pas vanaf 1997 beschikbaar. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1997 en 2012 getoond.

Bron: Leden- en donateurstellingen CBF; jaarverslagen van de betreffende organisaties

Voor de negen organisaties waarvoor vergelijkingen over de tijd heen wel mogelijk zijn, blijkt dat het donateurs- en lidmaatschapsaantal tussen 1980 en 2012 sterk is toegenomen (met gemiddeld 1,9% per jaar). Deze stijging is ook sterker dan die van de volwassen bevolking (0,8% per jaar). Bekijken we kortere perioden (zie tabel A.7 in bijlage A), dan blijkt dat tussen 1994 en 2006 het aantal lidmaatschappen en donateurs daalde. Daarna is dit aantal juist weer iets gestegen. De economische crisis lijkt hier dus geen negatief effect te hebben. Dit beeld kan echter vertekend zijn doordat acht grote zorg- en gezondheidsorganisaties niet zijn meegenomen. De groei van het aantal lidmaatschappen en donateurs tussen 2009 en 2012 is in belangrijke mate toe te schrijven aan de groei van één organisatie: KiKa. Het donateurs aantal van deze organisatie verdubbelde bijna tussen 2009 en 2012, van 124.000 naar 244.000 donateurs (zie kader 2.3).

Kader 2.3 Het succes van KiKa: particuliere acties

KiKa (Stichting Kinderen Kankervrij) is de derde groeier waaraan we een kader wijden. Het donateursaantal van KiKa groeide verreweg het snelst van alle gezondheidsorganisaties. Om deze groei te duiden, hielden we een telefonisch gesprek met een van de oprichters: Frits Hirschstein. Hij vertelde dat de inkomsten van KiKa sinds de oprichting in 2002 vooral zijn gegroeid door de opbrengsten uit particuliere acties. KiKa heeft in de beginperiode na haar oprichting eigen initiatieven sterk gepromoot en gefaciliteerd. In 2013 werden er maar liefst 4700 acties voor (en dus niet door) KiKa georganiseerd. Behalve dat KiKa particuliere initiatieven sterk ondersteunt, probeert zij particulieren ook te motiveren eigen initiatieven op te zetten. Volgens Hirschstein slaagt KiKa er beter dan andere organisaties in om particulieren ten behoeve van de organisatie acties te laten opzetten doordat zij ervoor zorgen dat initiatiefnemers op een laagdrempelige manier met de organisatie in contact kunnen komen: 'Wij nemen direct persoonlijk contact op met mensen. Zij zullen bij ons geen mailtjes krijgen met "wij zullen ons best doen uw vraag binnen vijf dagen te beantwoorden".' Initiatiefnemers worden tijdens contactmomenten geënthousiasmeerd en gekoesterd.

Door particuliere initiatieven te stimuleren en faciliteren, zet KiKa volgens Hirschstein in op de veranderde behoeften van donateurs. 'Sterker dan vroeger heeft men moeite met het gevoel niks te mogen doen, behalve dan een acceptgiro te schrijven. Dat geeft geen goed gevoel. Liever willen mensen aan dingen deelnemen en organiseren.' Daarbij bestaat het beeld dat kinderen tussen de 8 en 12 jaar vaak een belangrijke rol spelen. Zij zijn erg bij het doel betrokken en worden van groot belang geacht bij het optuigen van acties.

Hoewel het onduidelijk is of KiKa zonder de crisis nog sterker zou zijn gegroeid, ziet de organisatie geen tekenen dat de crisis haar aantrekkingskracht drukt. Er is geen afname van het aantal acties en ook de respons op hun mailings vermindert niet.

Tabel 2.8 beschrijft de ontwikkeling van de leden- en donateursaantallen van de acht grote welzijnsorganisaties in Nederland. Van deze organisaties zijn er slechts twee waarvoor we de cijfers over de tijd heen vergelijkbaar achten: Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levensende (N V V E) en Siriz. Hierdoor is het niet mogelijk om iets over de totale ontwikkeling van het leden- en donateursaantal van dit organisatietype te zeggen. Zowel de N V V E als Siriz is tussen 1980 en 2012 sterk gegroeid (met een gemiddelde jaarlijkse groei van 7,2% en 5,9%). Voor de N V V E zet deze groei ook de laatste jaren nog door. Tussen 2009 en 2012 groeide het aantal donateurs zelfs met gemiddeld 9% per jaar. Daarentegen daalde het ledenaantal van Siriz de laatste jaren: tussen 2000 en 2009 jaarlijks gemiddeld met 1,9% en tussen 2009 en 2012 zelfs met 6,5%.

Tabel 2.8

Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van welzijnsorganisaties, 1980-2012
(in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Stichting Leger des Heils Fondsenwerving ^{a, d}	1887	241	+0,1	-1,5 ^e	+5,2
Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levensende (NVVE) ^b	1973	141	+7,2	+0,9	+9,0
Fonds Slachtofferhulp ^{c, d}	1984	70	-	0,9	2,5
Siriz (tot 2010 Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind) ^b	1971	69	+5,9	-1,9	-6,5
Stichting Vrienden van De Hoop ^{c, d}	1975	27	. ^f	+1,0 ^g	+6,5
Nederlandse Stichting voor het Gehandicapte Kind (NSGK) ^{c, d}	1950	37	-0,1	+0,0 ^g	-0,8
Jantje Beton ^{c, d}	1968	7	+3,9 ^h	+0,0 ^g	-12,3
Koninklijke Nederlandse Red- ding Maatschappij (KNRM) ^{c, d}	1824	81 ⁱ	+1,2 ⁱ	+0,8	+3,7 ⁱ
totaal (incl. NVVE, Siriz)		209	+6,7	-0,4	+2,8
gemiddelde groei of krimp per organisatie		105	+6,7	-0,4	+2,8
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a Het gaat hier alleen om de leden en/of structurele donateurs: donateurs die periodiek schenken.

b Het gaat hier om zowel de leden, structurele donateurs als incidentele donateurs.

c Definitie lid/donateur onbekend.

d De gegevens zijn niet consequent over de tijd heen vergelijkbaar, waardoor ze niet kunnen worden meegenomen bij de berekening van de totale leden- en donateursantallen.

e Vanwege een definitieverandering tussen 2006 en 2009 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2000 en 2006 getoond.

f De eerste beschikbare gegevens zijn van 2003. Daarom wordt er geen gemiddeld jaarlijks groeipercentage voor 1980 en 2012 gegeven.

g Onwaarschijnlijke en onverklaarbare daling van het aantal leden/donateurs tussen 2006 en 2009. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2000 en 2006 getoond.

h Vanwege ontbrekende gegevens voor 1980 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1994 en 2012 getoond.

i Vanwege ontbrekende gegevens voor 2012 worden het aantal voor 2011 en de gemiddelde jaarlijkse groeipercentages van de perioden 1980-2011 en 2009-2011 getoond.

Bron: Leden- en donateurstellingen CBF; jaarverslagen van de betreffende organisaties

Natuur- en milieuorganisaties

De leden- en donateursaantallen van natuur- en milieuorganisaties worden ieder jaar in het radioprogramma *Vroege Vogels* van de VARA gepresenteerd. Hierdoor bestaat er een completer beeld van de leden- en donateursaantallen van natuur- en milieuorganisaties dan van internationale hulporganisaties en van zorg- en welzijnsorganisaties. Verder vertonen de cijfers weinig onverklaarbare plotselinge trendbreuken. De meeste cijfers zijn daarom geschikt voor vergelijkingen over de tijd heen. Wel gebruiken organisaties verschillende definities van leden- en donateursaantallen. De meeste organisaties tellen leden, structurele en incidentele donateurs mee (zes van de dertien doen dat). Het aantal leden en donateurs verschilt sterk tussen natuur- en milieuorganisaties. Het Wereld Natuur Fonds (WNF) is verreweg het grootste goede doel binnen de natuur- en milieusector. In 2012 bedroeg haar leden- en donateursaantal maar liefst 870.000. Een andere grote speler is Natuurmonumenten (732.000 leden en donateurs in 2012). Het aantal lidmaat- en donateurschappen van natuur- en milieuorganisatie is tussen 1980 en 2012 sterk gestegen (met gemiddeld 5,4% per jaar). Een nadere blik op de cijfers leert dat het aantal lidmaat- en donateurschappen tot en met 2003 steeg, maar sindsdien gestaag daalt (zie tabel A.10 in bijlage A). Tussen 2000 en 2009 bleef het aantal lidmaat- en donateurschappen van natuur- of milieuorganisaties vrijwel gelijk en tussen 2009 en 2012 daalde dit aantal gemiddeld met 1,9% per jaar. In dezelfde periode steeg het aantal volwassen Nederlanders juist. Sinds de economische crisis gaat het dus slechter met natuur- en milieuorganisaties. De daling van het leden- en donateursaantal was tussen 2009 en 2012 het sterkst bij Natuurmonumenten (-4,1% per jaar), Greenpeace Nederland (-3,6% per jaar) en de Dierenbescherming (-3,4% per jaar). Niet alle organisaties hebben in deze periode te maken met dalende leden- en donateursaantallen. Het donateursaantal van de World Society for the Protection of Animals steeg tussen 2009 en 2012 jaarlijks juist met gemiddeld 6,3%, en ook Stichting AAP groeide met gemiddeld 3,4% per jaar.

Tabel 2.9

Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van natuur- en milieuorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Wereld Natuur Fonds ^b	1962	870	+7,0	+1,8	-1,5
Natuurmonumenten ^b	1905	732	+3,3	-1,7	-4,1
Greenpeace Nederland ^b	1971	466	+10,7	-2,7	-3,6
De 12 Landschappen ^{c, d}	2009	312	+1,9 ^e	+2,1	+0,9
Dierenbescherming ^b	1864	180	+1,9	+0,5	-3,4
International Fund for Animal Welfare (IFAW) ^c	1981	159	-	-5,5	-3,1
Vogelbescherming Nederland ^a	1899	154	+5,7	+2,0	+0,8
World Society for the Protection of Animals ^b	1950	136	+8,5	+17,5	+6,3
Stichting AAP ^a	1972	133	+16,5	+8,4	+3,4
Milieudefensie ^b	1972	84	+5,7	+6,9	+2,1
Zeehondencrèche Lenie 't Hart ^a	1974	63	+3,7	+3,1	+0,3
Stichting Proefdiervrij ^{c, d}	1897	50	+5,5 ^f	+8,5	-1,2 ^f
Waddenvereniging ^a	1965	46	+2,6	-1,2	+1,2
totaal (excl. De12Landschappen en Stichting Proefdiervrij)		3.022	+5,4	-0,1	-1,9
gemiddelde groei of krimp per organisatie		302	+5,4	-0,1	-1,9
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a Het gaat hier alleen om de leden en/of structurele donateurs: donateurs die periodiek schenken.

b Het gaat hier om zowel de leden, structurele donateurs als incidentele donateurs.

c Definitie lid/donateur onbekend.

d De gegevens zijn niet consequent over de tijd heen vergelijkbaar, waardoor ze niet kunnen worden meegenomen bij de berekening van de totale leden- en donateurs aantallen.

e Vanwege ontbrekende gegevens voor 1980 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1994 en 2012 getoond.

f Vanwege een definitieverandering in 2012 worden de gemiddelde jaarlijkse groeipercentages van de perioden 1980-2011 en 2009-2011 getoond.

Bron: Vroege Vogels Parade VPRO

Totaal goededoelenorganisaties

Uit tabel 2.10 blijkt dat de totale goededoelensector tussen 1980 en 2012 duidelijk is gegroeid (met gemiddeld 2,2% per jaar). Tussen 2000 en 2009 is het aantal lidmaat- en donateurschappen daarentegen juist gedaald (-0,7% per jaar). Deze trend lijkt zich vooralsnog niet door te zetten. Tussen 2009 en 2012 bleef het aantal donateur- en lidmaatschappen van goededoelenorganisaties stabiel. Als we naar de afzonderlijke

sectoren kijken, dan blijkt dat het aantal lidmaat- en donateurschappen van natuur- en milieuorganisaties en internationale hulporganisaties sinds 2009 wel degelijk verder daalt. Doordat het aantal lidmaat- en donateurschappen van zorg- en welzijnsorganisaties in die periode stijgt, is dat voor alle goededoelenorganisaties samen niet terug te zien. Het is de vraag in hoeverre dit beeld klopt. Vooral in de gezondheids- en welzijnssector zijn veel organisaties buiten beschouwing gelaten vanwege een gebrek aan vergelijkbare data.

Tabel 2.10

Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van goededoelenorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	ledenaantal in 2012 (x 1000)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
internationale hulp en solidariteit (excl. Oxfam Novib, sos Kinderdorpen, War Child, Amref Flying Doctors, Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding, Artsen zonder Grenzen, Childs-Life International)	1.904	+0,2	-0,3	-1,6
gezondheidszorg (excl. Nierstichting, Longfonds, Diabetesvereniging Nederland, Reumafonds, Aids Fonds, Revalidatiefonds, Epilepsiefonds)	2.812	+1,9	-1,7	+3,5
welzijn (excl. Leger des Heils, Fonds Slachtofferhulp, NSGK, Stichting Vrienden van De Hoop, Jantje Beton, KNRM)	209	+6,7	-0,4	+2,8
natuur en milieu (excl. De12Landschappen, Stichting Proefdiervrij)	3.022	+5,4	-0,1	-1,9
totaal	7.947	+2,2	-0,7	+0,1
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar	13.244	+0,8	+0,5	+0,7

Bron: Leden- en donateurstellingen CBF; Jaarverslagen van de betreffende organisaties; Vroege Vogels Parade VPRO

Een andere manier om de ontwikkeling van de goededoelensector te bezien, is door hun inkomsten in kaart te brengen. Dit doet de Vrije Universiteit Amsterdam (vU) iedere twee jaar in de studie *Geven in Nederland*. Hieruit blijkt dat tussen 2009 en 2011 het aandeel huishoudens dat aan goede doelen geeft, daalt (van 87%, naar 85%), net als het bedrag dat zij

geven (van gemiddeld 241 euro naar 240 euro per huishouden) (zie tabel 2.11). Daarmee daalt het totaal aan geldgiften van huishoudens van 1537 miljoen naar 1489 miljoen. Het percentage huishoudens dat geld aan een gezondheidsorganisatie heeft gegeven, lag in 2009 op 17% en in 2011 op 13%. Voor natuur- en milieuorganisaties was deze krimp minder en ging dit aandeel van 11% naar 10%. Er wordt vooral minder gegeven aan gezondheidsorganisaties. Het aandeel dat aan internationale hulporganisaties gaf, steeg van 13% naar 15%.

Deze cijfers komen niet helemaal overeen met het beeld dat ontstaat op basis van de tabellen gebaseerd op de jaarverslagen van goededoelenorganisaties. Dit kan komen doordat de eerder gepresenteerde cijfers alleen organisaties met meer dan 50.000 leden en/of donateurs betroffen en de studie *Geven in Nederland* geen onderscheid maakt tussen giften aan organisaties met meer of minder dan 50.000 leden en/of donateurs. Daarnaast kan het beeld op basis van de jaarverslagen vertekend zijn doordat we de ontwikkeling van verschillende organisaties niet konden meenemen aangezien over de tijd vergelijkbare cijfers ontbraken.

Tabel 2.11

Geefgedrag, naar type doelen en type giften, 2001-2011^a (in euro's en in procenten)

	2001	2003	2005	2007	2009	2011
aandeel huishoudens dat geld heeft gegeven (%)	82	84	83	88	87	85
gemiddeld geldbedrag per huishouden dat heeft gegeven (€)	263	269	254	260	241	240
verdeling van de geldgiften van huishoudens (%):						
kerk en levensbeschouwing	42	46	43	51	47	40
gezondheid	15	17	15	16	17	13
internationale hulp	17	14	21	13	13	15
milieu, natuurbehoud en dierenbescherming	8	10	10	10	11	10
onderwijs en onderzoek	1	2	2	1	2	2
cultuur	2	1	2	1	2	2
sport en recreatie	3	2	2	2	3	2
maatschappelijke en sociale doelen	7	6	3	5	5	10
anders	4	2	2	1	3	6
totaal geldgiften van huishoudens in miljoenen euro's (= 100%)	1482	1576	1506	1650	1537	1489
giften in natura van huishoudens in miljoenen euro's ^b	306	323	349	295	401	340
totaal giften van huishoudens in miljoen euro's	1788	1899	1854	1945	1938	1829

a Vanwege toegepaste correcties in 2007 verschillen deze cijfers enigszins met gepubliceerde cijfers in voorgaande edities van *Geven in Nederland*.

b Dit betreft schattingen van de persoon zelf over de monetaire waarde van de gift in natura. Het is mogelijk dat mensen geneigd zijn de geldelijke waarde van bijvoorbeeld een oude jas die men doneert te hoog in te schatten.

Bron: Schuyt et al. 2013: 15, 16, 39, 42, 43

2.7 Vakbonden

Net als voor kerken geldt voor vakbonden dat hun ontwikkeling in het tweede deel van dit rapport uitgebreider aan bod komt (zie hoofdstuk 5). Om een compleet beeld te geven van de ontwikkelingen van leden- en donateursantallen van grote maatschappelijke organisaties kan een korte bespreking van vakbonden hier echter niet uitblijven.

Nederland kent drie grote vakbondskoepels waarbij meerdere vakbonden zijn aangesloten: de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNv), het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en de Vakcentrale voor middengroepen en hoger personeel (MHP).⁶ De eerste twee kennen een verzuilde geschiedenis. Terwijl de FNv inmiddels een neutrale kleur heeft, kent het CNV nog altijd een christelijke signatuur. Voor hun financiering zijn vakbonden sterk afhankelijk van de contributie van leden. De leden bepalen dus grotendeels hoeveel geld er is om de doelen van vakbonden te realiseren (zie verder hoofdstuk 5). Daarnaast is het ledenaantal belangrijk voor hun legitimiteit: hoe groter het aandeel werknemers dat de bonden vertegenwoordigen, hoe meer gewicht hun argumenten krijgen.

Hoewel de inkomsten van vakbonden voornamelijk uit lidmaatschapsgelden bestaan, komen de diensten die ze leveren niet altijd alleen ten goede aan leden. Van sommige vakbondsdiensten kunnen alleen leden gebruikmaken (advies, kortingen), maar van veel diensten kunnen ook niet-leden profiteren (cao-onderhandelingen, beleidsbeïnvloeding). Daarmee dient lidmaatschap niet alleen het belang van leden. Dit geldt ook voor de eerder besproken consumentenorganisaties. Sterker dan bij vakbonden ligt daar de nadruk op de individuele voordelen die leden aan lidmaatschap ontleen.

Ondanks het feit dat stakingen het belangrijkste machtsmiddel van vakbonden vormen en werknemers daarvoor meestal bijeenkomen, hebben de meeste leden geen regelmatig contact. Er is slechts een klein aandeel leden dat bijeenkomt om zich als vrijwilliger of kaderlid voor de vakbond in te zetten. Daarmee zijn vakbonden tertiaire organisaties.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) houdt de ledenaantallen van de drie grote vakbondskoepels bij. De cijfers zijn steeds op dezelfde manier gemeten, waardoor ze over de tijd heen vergelijkbaar zijn. Behalve deze vakbondskoepels zijn er ook een aantal afzonderlijke bonden die meer dan 50.000 leden kennen (zoals Abvakabo, FNv, FNv Bouw, CNV Publieke Zaak, CNV Onderwijs en het Ambtenarencentrum). De cijfers zijn voor deze afzonderlijke bonden lastig te achterhalen. Daarom beperkt de bespreking zich hier tot de ontwikkeling van de ledenaantallen van de vakbondskoepels.

Uit tabel 2.12 blijkt dat het absolute aantal vakbondslidmaatschappen van de drie koepels tussen 1980 en 2012 met gemiddeld 0,3% per jaar is toegenomen. Deze groei is aanzienlijk minder groot dan de groei van de beroepsbevolking – de primaire doelgroep van vakbonden – in deze periode (1,3% per jaar). Vanaf 2000 daalde het absolute aantal vakbondslidmaatschappen. De sterkste daling vond plaats bij de MHP. Tussen 2000 en 2009 daalde hun ledenaantal gemiddeld met 4,6% per jaar. Daarna zette de daling zich in een minder hoog tempo voort (jaarlijks 0,8% tussen 2009 en 2012).

Tabel 2.12

Ontwikkelingen in het aantal leden van vakbonden, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
FNV	1975	1180	+0,3	-0,3	-0,5
CNV	1909	341	+0,4	-0,7	+0,4
MHP	1974	132	+0,4	-4,6	-0,8
totaal		1653	+0,3	-0,8	-0,3
gemiddelde groei of krimp per organisatie		551	+0,3	-0,8	-0,3
Nederlandse beroepsbevolking		7894	+1,3	+1,0	+0,2

Bron: Vakbondsledentellingen CBS (StatLine)

2.8 Vrouwenorganisaties

De meeste vrouwenorganisaties (Vrouwen van Nu (voorheen NBvP), Passage en ZijActief Nederland) richtten zich oorspronkelijk op plattelandsvrouwen. Passage en ZijActief Nederland hadden respectievelijk christelijke en katholieke vrouwen als doelgroep. In de begintijd, voor de Tweede Wereldoorlog, bestonden de activiteiten van vrouwenorganisaties voornamelijk uit bijeenkomsten bij boerinnen thuis of in zaaltjes in het dorp. Daar behandelde een spreker een onderwerp waarin de vrouw als huisvrouw en moeder centraal stond. In de wederopbouwperiode verschoof de focus van deze organisaties en werden vrouwen gestimuleerd mee te gaan in nieuwe ontwikkelingen. De nadruk kwam op ontwikkeling en ontmoeting te liggen (Vrouwen van Nu, zie www.vrouwenvannu.nl). Daarmee zijn vrouwenorganisaties dus secundaire organisaties. Dit geldt ook voor het Koninklijk N v v H-vrouwennetwerk. Deze vrouwenorganisatie zet zich vanaf haar oprichting al in voor de emancipatie van vrouwen.

Vrouwenorganisaties bestaan bij de gratie van hun leden. Hoewel ze zich regelmatig inzetten voor niet-leden, bijvoorbeeld door acties voor vrouwenrechten wereldwijd, is hun primaire doel om activiteiten (bv. excursies, lezingen, cursussen) te organiseren waardoor vrouwen kunnen samenkomen en zich kunnen ontwikkelen en emanciperen. In dit opzicht lijken vrouwenorganisaties dus op consumentenorganisaties: ook zij zetten zich in voor de belangen van alle consumenten, maar richten zich primair op de belangen van leden.

De cijfers van vrouwenorganisaties worden niet centraal geregistreerd. Wel rapporteren ze over hun ledenaantallen in hun jaarverslagen. Deze verslagen waren na navraag allemaal beschikbaar, waardoor er een goed overzicht van de ontwikkeling van de ledenaantallen bestaat. Het beeld bij vrouwenorganisaties is duidelijk (zie tabel 2.13): hun lidmaatschapsaantal daalt. Aan het begin van de onderzoeksperiode in 1980 telden de organisaties nog meer dan 50.000 leden. Die tijd is inmiddels voorbij: tussen 1980 en

2012 is het aantal lidmaatschappen met meer dan de helft gedaald. De daling is bij alle vrouwenorganisaties aanwezig en aanzienlijk. Dit is ook terug te zien in de toelichtingen die vrouwenorganisaties bij de rapportage van hun ledenaantallen geven. Met regelmaat zijn hele afdelingen opgeheven. Terwijl vrouwenorganisaties krimpen, groeit hun doelgroep (volwassen vrouwen) juist.

Tabel 2.13

Ontwikkelingen in het aantal leden van vrouwenorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Vrouwen van Nu (voorheen NBvP)	1930	44	-1,9	-3,7	-2,3
Passage	1999	21	-3,4	-7,1	-6,1
Koninklijk NVVH- vrouwennetwerk	1912	10	-5,1	-9,6	-5,0
ZijActief Nederland ^a	1956	5	-7,4	-21,1	-5,5
totaal		80	-3,6	-8,1	-3,9
gemiddelde groei of krimp per organisatie		20	-3,6	-8,1	-3,9
Nederlandse bevolking, vrouwen vanaf 18 jaar		6.745	+0,8	+0,5	+0,7

a Verschillende regionale afdelingen van ZijActief Nederland zijn over de jaren heen opgeheven: kvo (31 december 2002), ZijActief Friesland (2004), ZijActief Limburg (1 januari 2007 afgesplitst), ZijActief Flevoland (april 2008), ZijActief Overijssel (1 juli 2012). Daarentegen is ZijActief Brabant Zuid-Oost juist in juli 2003 lid geworden.

Bron: Jaarverslagen van de betreffende organisaties

2.9 Ouderenorganisaties

Er zijn drie grote organisaties die voor de belangen van ouderen opkomen: de Unie van Katholieke Bonden van Ouderen (Unie KBO), de Protestants Christelijke Ouderen Bond (PCOB), en de neutrale Algemene Nederlandse Bond voor Ouderen (ANBO). Zij organiseren ook activiteiten, maar richten zich voornamelijk op de belangenbehartiging van ouderen. Daarmee is de aard van ouderenorganisaties meer tertiair dan secundair. Een groot ledenaantal is belangrijk voor ouderenorganisaties. Hun argumenten winnen aan kracht naarmate het ledenaantal groter is: ze vertegenwoordigen dan immers een grotere achterban.

Net als voor vrouwenorganisaties geldt dat de ledenaantallen van ouderenorganisaties niet centraal worden bijgehouden, maar dat het op basis van jaarverslagen mogelijk is een betrouwbaar beeld van hun ontwikkeling te schetsen. Uit tabel 2.14 blijkt dat de

doelgroep van ouderenorganisaties sterk is toegenomen. Het aantal 50-plussers steeg tussen 1980 en 2012 met gemiddeld 1,6% per jaar (ter vergelijking: het aantal volwassenen steeg in die periode met gemiddeld 0,8% per jaar). Het lidmaatschapsaantal van ouderenorganisaties is tussen 1980 en 2012 eveneens gegroeid, maar bleef met een gemiddelde groei van 1,3% per jaar achter bij de toename van het aantal ouderen.

Tabel 2.14

Ontwikkelingen in het aantal leden van ouderenorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	ledenaantal		gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
	sinds	in 2012			
Unie KBO ^a	1952	189	-0,1	+3,0	-16,8
KBO-Brabant	2011	132	-	-	-
ANBO	1901	175	-0,1	-0,2	-0,4
PCOB	1960	99	+6,3	+2,2	-3,3
totaal		595	+1,3	+1,8	-1,0
gemiddelde groei of krimp per organisatie		149	+0,4	+1,8	-10,1
Nederlandse bevolking vanaf 50 jaar		6108	+1,6	+1,8	+2,0

a Unie KBO daalt sterk tussen 2009 en 2012 doordat KBO-Brabant (de grootste provinciale bond) zich per 1 januari 2011 heeft afgescheiden.

Bron: Jaarverslagen van de betreffende organisaties

2.10 Omroepen

De toegang tot het publieke omroepbestel hangt af van het ledenaantal van omroepen. Nieuwe omroepen moeten ten minste 50.000 leden hebben en gevestigde omroepen op zijn minst 150.000. Ook de zendtijd die aan omroepen wordt toegekend, hangt af van het ledenaantal van omroepen. Leden zijn dus onmisbaar voor publieke omroepen.

In december 2013 heeft staatssecretaris Dekker bekendgemaakt dat de omroepbudgetten vanaf 2016 niet meer bepaald zullen worden op basis van de ledenaantallen, maar op basis van de kwaliteit van programma's. Omroepen zijn dan alleen nog van leden afhankelijk voor hun toegang tot het omroepbestel. Deze verandering zou ertoe kunnen leiden dat omroepen minder belang hechten aan leden en dus minder zullen inzetten op werving.

In 2016 wordt ook het budget van 2.42 omroepen stopgezet. Een 2.42 omroep is een omroep met een kerkelijke of geestelijke grondslag die volgens wetsartikel 2.42 van de Mediawet (2008) wordt erkend als zendgemachtigde omroep binnen het Nederlandse publieke omroepbestel. Verder wordt er sterk op de publieke omroep bezuinigd en is er bepaald dat het omroepbestel in 2016 nog maar uit acht omroepen mag bestaan.

Dit betekent dat veel omroepen moeten fuseren. Deze maatregelen zijn ingesteld om een einde te maken aan de versnippering die de uitvoering van de publieke omroep duur en ingewikkeld zou maken.

In januari 2014 heeft de Nederlandse Publieke Omroep (NPO) kenbaar gemaakt dat zij ook de toegang tot omroepbestel niet langer wil laten afhangen van het ledenaantal van omroepen. Volgens de NPO staan ledentellingen de samenwerking tussen omroepen in de weg en kost ledenwerving veel geld, dat beter aan programma's kan worden besteed. Deze plannen zijn met veel kritiek door de omroepen ontvangen. Jan Slagter, voorzitter van Omroep Max, stelt zelfs dat omroepen zich geschoffeerd voelen. Zonder de contributie-inkomsten zou het niet meer mogelijk zijn bepaalde programma's te realiseren (NOS 2014).

De belangrijkste producten van omroepen – hun programma's – zijn voor alle Nederlanders vrij toegankelijk. Omroepidmaatschap levert in dit opzicht dus geen voordelen op. Verder vormt de publieke omroep allang niet meer de enige bron van uitzendingen. Informatie kan net zo goed via andere omroepen en alternatieve digitale kanalen worden verkregen. Dit betekent niet dat er geen exclusieve voordelen aan omroepidmaatschap kleven. Leden ontvangen vaak een tv-gids en hebben soms het exclusieve recht programma's publiekelijk bij te wonen. Met elkaar hebben leden weinig te maken. Omroepen zijn dus tertiaire organisaties.

Iedere vijf jaar maakt het Commissariaat van de Media de ledenaantallen van omroepen openbaar. Voor de tussenliggende jaren publiceren omroepen hun ledenaantallen lang niet altijd en wanneer ze deze wel publiceren, vermelden ze vaak niet het exacte aantal leden. Er bestaat een kans dat het ledenaantal van publieke omroepen in tussenliggende jaren sterk daalt, omdat het belang van leden eens in de vijf jaar groter is. De telling bepaalt immers de toegang tot het bestel alsook de zendtijd van omroepen. Vanwege de beperkte beschikbaarheid van ledenaantallen in tussenliggende jaren is het niet mogelijk om te bepalen of dit inderdaad het geval is.

Uit tabel 2.15 blijkt dat het lidmaatschapsaantal van omroepen in 1980 en 2014 vrijwel even hoog is. Tussen 2000 en 2009 kromp het aantal lidmaatschappen licht (met gemiddeld 0,6% per jaar), maar tussen 2009 en 2012 nam het aantal wat toe (met gemiddeld 0,9% per jaar). Tussen de omroepen zijn duidelijke verschillen zichtbaar. Omroep Max (7,8%), BNN (2,3%) en de VARA (2,6%) kennen tussen 2009 en 2014 de grootste jaarlijkse groei. Van de meeste andere omroepen blijft het ledenaantal vrijwel stabiel. Alleen het ledenaantal van de AVROTROS daalt sinds 2009 behoorlijk, met gemiddeld 4,6% per jaar.

Tabel 2.15

Ontwikkelingen in het aantal leden van omroepen, 1980-2014 (in aantallen x 1000 en procenten)^{a, b}

	sinds	ledenaantal in 2014	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2014 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2014 (%)
AVROTROS ^c	2014	686	-2,4	-1,5	-4,6
KRO (Katholieke Radio Omroep)	1925	444	-0,9	-2,4	-0,3
EO (Evangelische Omroep)	1967	441	+2,3	-3,5	+0,5
NCRV (Nederlandse Christe- lijke Radio-Vereniging)	1924	355	-1,1	-3,4	-0,3
VPRO (Vrijzinnig Protes- tantse Radio Omroep)	1926	340	+1,8	-2,6	-1,2
VARA (Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs)	1925	410	-0,8	-2,8	+2,6
BNN (Barts Neverending Network)	1998	338	-	+12,2	+2,3
MAX (MAXimale levens- ervaring)	2002	346	-	-	+7,8
WNL (Wakker NederLand)	2009	53	-	-	-0,5
PowNed (Publieke Omroep Weldenkend Nederland En Dergelijke)	2008	52	-	-	+1,0
Human (humanistische omroep)	1989 ^d	68	-	-	-
totaal (excl. Llink, voo)		3.532	+0,1	-0,6	+0,9
gemiddelde groei of krimp per organisatie		294	-2,2	-5,0	-3,0
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		13.316	+0,8	+0,5	+0,5

a Vanwege de beperkte beschikbaarheid van cijfers in 2012 worden de cijfers voor 2014 gepresenteerd.

b De ledenaantallen van de opgeheven omroepen Llink (opgeheven in 2010) en voo (Veronica Omroep Organisatie; opgeheven in 1995) worden niet in deze tabel gepresenteerd. De beschikbare gegevens worden wel in tabel A.14 in bijlage A getoond.

c AVRO (Algemene Vereniging Radio Omroep) en TROS (Televisie & Radio Omroep Stichting) zijn in 2014 gefuseerd.

d Sinds 2010 zendgemachtigd; daarom worden er geen gemiddelde jaarlijkse groeipercentages voor Human weergegeven.

Bron: Omroepledentellingen Commissariaat van de Media, jaarverslagen van de betreffende omroepen

2.11 Politieke partijen

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 zijn er elf partijen in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. Tien daarvan zijn ledenpartijen, waarvan er vier op ten minste één meetpunt vanaf 1980 meer dan 50.000 leden hadden. Deze partijen zijn opgenomen in tabel 2.16. In hoofdstuk 4 komen ook de ledenaantallen van de in organisatorisch opzicht kleinere partijen aan bod.

Moderne politieke partijen die ledenorganisaties zijn, bestaan in Nederland sinds het eind van de negentiende eeuw. De eerste ledenpartij was de in 1879 opgerichte Anti-Revolutionaire Partij (ARP) van Abraham Kuyper, een van de voorlopers van het huidige CDA (Christen-Democratisch Appèl). Partijleden hebben een formele relatie met een partij; ze hebben zich aangemeld als lid, het lidmaatschap is door de partij geaccepteerd, ze betalen contributie en hebben ledenrechten en -plichten (vgl. Koole 1992). Leden zijn voor politieke partijen van belang omdat ze de partijen in staat stellen hun intermediaire rol tussen burgers en overheid te vervullen. Dat doen ze onder andere door namens partijen vertegenwoordigende functies te vervullen, door de partijorganisatie draaiende te houden, door met kiezers te communiceren en door invloed uit te oefenen op de kandidaten en koers van de partij (zie verder hoofdstuk 4). Partijen zijn voor hun inkomsten deels afhankelijk van leden. Niet alleen vanwege de contributie die leden betalen, maar ook omdat de overheidssubsidie van partijen deels afhankelijk is van leden. Zo komen alleen partijen met ten minste 1000 leden in aanmerking voor subsidie (Wsppl art. 2, lid 3) en telt het aantal leden mee bij de hoogte van de subsidie.

De ledenaantallen van politieke partijen worden elk jaar bijgehouden door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP, zie www.dnpp.nl), dat deze cijfers aan het begin van het kalenderjaar op de website zet en bekendmaakt. Het DNPP inventariseert deze cijfers bij de partijen zelf (zie o.a. Voerman en Van Schuur 2011 voor een overzicht van de ontwikkeling in de ledenaantallen van politieke partijen in Nederland).

Het absolute aantal leden van het CDA, de PvdA (Partij van de Arbeid) en de vvd (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie) is in de periode 1980-2012 aanzienlijk gedaald. Terwijl deze drie partijen samen in 1980 nog 342.000 leden hadden, lag dat in 2012 55% lager (159.000 leden). Zoals we in hoofdstuk 4 zullen zien, had de vvd haar ledenhoogtepunt begin jaren tachtig, voor de PvdA en de voorlopers van het CDA lag het hoogtepunt in de ledenaantallen eind jaren vijftig/begin jaren zestig. Het aantal leden van het CDA, de PvdA en de vvd daalde tot 2000 sterk, daarna vlakke de daling af. Het ledenaantal van de PvdA groeide zelfs licht aan het begin van de eenentwintigste eeuw. De ontwikkeling van het ledenaantal van de SP (Socialistische Partij), die sinds 1972 meedoet aan de Tweede Kamerverkiezingen maar pas in 1994 voor het eerst werd gekozen, verloopt via een ander patroon. Van 1994 tot 2009 steeg het aantal leden van de SP, pas daarna liep het iets terug. Aangezien het aantal partijlidmaatschappen daalt en de kiesgerechtigde bevolking stijgt, daalt de organisatiegraad van partijen. In 2012 was 2,5% van de kiesgerechtigde bevolking lid van een politieke partij, in 1982 was dat 4,5% (Voerman en Van Schuur 2011: 210).

Tabel 2.16

Ontwikkelingen in het aantal leden van politieke partijen, 1980-2012^a (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
CDA	1980	61	-2,6	-1,8	-3,4
PvdA	1946	54	-2,3	-0,3	-1,3
VVD	1948	38	-2,5	-2,9	+0,6
SP	1972	44	-	+7,6	-4,3
totaal (excl. SP)		154	-2,5	-1,6	-1,7
gemiddelde groei of krimp per organisatie		51	-2,5	-1,6	-1,7
totaal (incl. SP)		198	-1,7	+0,0	-2,3
gemiddelde groei of krimp per politieke partij		66	-1,7	+0,0	-2,3
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a Het DNPP brengt de ledenaantallen van partijen in kaart vanaf het moment waarop ze in de Tweede Kamer zijn gezeteld. Voor het CDA, de PvdA en de VVD geldt dat ze al vóór 1980 in de Tweede Kamer zetelden. De SP doet dit pas sinds 1994. Vandaar dat hun ledenaantal pas vanaf dan wordt meegeteld.

Bron: Ledentellingen politieke partijen DNPP (www.dnpp.nl)

2.12 Slot

Tot nu toe hebben we in dit hoofdstuk de ontwikkelingen binnen verschillende organisatietypen besproken. Maar hoe verhouden deze zich tot elkaar? Hoe ziet de ontwikkeling van het leden- en donateursaantal van al deze organisatietypen samen eruit? En in hoeverre wijken de ontwikkelingen van verschillende organisatietypen van elkaar af? Deze vragen staan in deze slotparagraaf centraal.

Lichte relatieve daling donateurs- en lidmaatschapsaantallen

In tabel 2.17 zijn de ontwikkelingen van de leden- en donateursaantallen van verschillende organisatietypen samengevat en opgeteld. Hieruit blijkt dat het totale donateurs- en lidmaatschapsaantal van grote maatschappelijke organisaties tussen 1980 en 2012 met gemiddeld 0,5% per jaar is gestegen. De bevolkingsgroei van volwassenen lag met gemiddeld 0,8% per jaar in deze periode echter hoger. Dit beeld verandert als we de ontwikkeling van kerkleden niet meetellen. In dat geval groeit het totale aantal donateurs- en lidmaatschappen tussen 1980 en 2012 jaarlijks namelijk met gemiddeld 1,3% en dus juist harder dan de bevolking. Tussen 2000 en 2009 alsook tussen 2009 en 2012 groeide het aantal lidmaat- en donateurschappen (bij uitsluiting van kerkleden) jaarlijks gemiddeld met respectievelijk 0,1% en 0,3%. De gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei

van volwassenen lag in deze perioden op respectievelijk 0,5% en 0,7%. De laatste jaren groeit het leden- en donateursaantal van grote organisaties dus net iets minder hard dan de volwassen bevolking. Daarmee is er sprake van een lichte relatieve daling van het totaal aantal donateurs- en lidmaatschappen van grote maatschappelijke organisaties. Deze daling is sinds het intreden van de economische crisis niet sterker dan in de jaren daarvoor.

Tabel 2.17

Ontwikkelingen in het totaal aantal leden en/of donateurs van grote maatschappelijke organisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	ledenaantal in 2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
sport en recreatie (excl. buitengewone sportkoepels en ncc)				
sportkoepels en ncc)	5.059	+0,9	+1,3	+1,3
kerken	6.264	-1,5	-2,2	-1,4
consumentenorganisaties	6.133	+2,2	+1,2	+0,4
internationale hulp en solidariteit (excl. Oxfam Novib, sos Kinderdorpen, War Child, Amref Flying Doctors, Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding, Artsen zonder Grenzen, ChildsLife International, Liliame Fonds)				
gezondheidszorg en welzijn (excl. Nierstichting, Longfonds, Stichting Ms Research, Diabetesvereniging Nederland, Reumafonds, Aids Fonds, Revalidatiefonds, Epilepsiefonds, Fonds Slachtofferhulp, NSGK, Stichting Vrienden van De Hoop, Jantje Beton, KNRM)	1.904	+0,2	-0,3	-1,6
natuur en milieu (excl. De12Landschappen, Stichting Proefdiervrij)				
vakbonden (FNV + CNV + MHP)	2.991	+2,0	-1,6	+3,1
vrouwenorganisaties	3.022	+5,4	-0,1	-1,9
ouderenorganisaties	1.653	+0,3	-0,8	-0,3
omroeporganisaties ^a	80	-3,6	-8,1	-3,9
politieke partijen	595	+1,3	+1,8	-1,0
	3.532	+0,1	-0,6	+1,6
	198	-1,7	+0,0	-2,3
totaal	31.431	+0,5	-0,4	-0,1
totaal (excl. kerken)	25.166	+1,3	+0,1	+0,3
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar	13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a In verband met de beperkte beschikbaarheid van gegevens is hier het jaar 2014 weergegeven in plaats van 2012.

Bron: Ledenrapportages НОС*НСФ, kerkledentellingen Kaski, tellingen van afzonderlijke kerken en van het Nederlands Bijbelgenootschap, leden- en donateurstellingen CBF, Vroege Vogels Parade VPRO, vakbondsledentellingen CBS (Statline), omroepledentellingen Commissariaat van de Media, ledentellingen politieke partijen DMP, jaarverslagen recreatieve organisaties, consumentenorganisaties, goede doelen organisaties, vrouwenorganisaties, ouderenorganisaties, omroepen

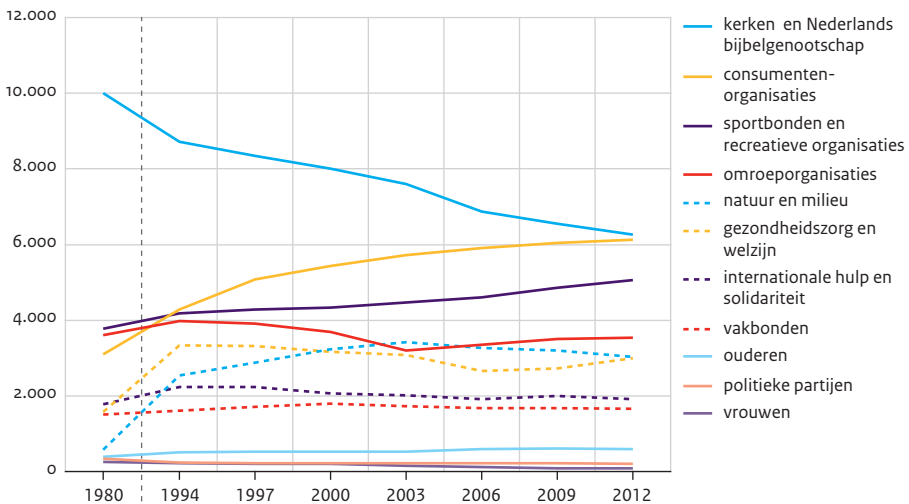

Grote diversiteit in ontwikkeling tussen organisatietypen

Opvallend is dat niet alle organisatietypen (in dezelfde mate) met een daling van het leden- en donateurs aantal te maken hebben. Dit blijkt ook duidelijk uit figuur 2.2, waarin de ontwikkeling van verschillende typen organisaties tussen 1980 en 2012 wordt weergegeven. Het absolute ledenaantal van kerken en het Nederlands Bijbelgenootschap daalt in deze periode verreweg het hardst. Ook de ledenaantallen van vrouwenorganisaties en politieke partijen krimpen gedurende de hele periode. Voor veel andere organisatietypen geldt dat het aantal donateurs- en lidmaatschappen tussen 1980 en 1994 is gegroeid en daarna ongeveer gelijk is gebleven. De lidmaatschapsaantallen van sportbonden en recreatieve organisaties en consumentenorganisaties groeiden in de periode 1994-2012 zelfs. Wel is de groei van consumentenorganisaties de laatste jaren tot stilstand gekomen door de krimp van de Consumentenbond. De groei van Vereniging de Vastelastenbond, die naar eigen zeggen zou zijn gestimuleerd door de economische crisis, compenseert deze krimp niet. Voor omroepen geldt dat hun lidmaatschapsaantal eerst sterk is teruggelopen, maar dat dit aantal zich de laatste jaren stabiliseert.

Figuur 2.2

Ontwikkelingen in het totaal aantal donateurs- en lidmaatschappen van verschillende typen grote maatschappelijke organisaties, 1994-2012 (in aantallen x 1000)

Bron: Ledenrapportages NOC*NSF, kerkledentellingen Kaski, tellingen van afzonderlijke kerken en van het Nederlands Bijbelgenootschap, donateurstellingen CBS, Vroege Vogels Parade VPRO, vakbondsledentellingen CBS (Statline), omroepledentellingen Commissariaat van de Media, ledentelling politieke partijen DNP, jaarverslagen recreatieve organisaties, consumentenorganisaties, goede doelen organisaties, vrouwenorganisaties, ouderenorganisaties, omroepen

Voor goededoelenorganisaties is het door ontbrekende cijfers en veranderende definities lastig een betrouwbaar beeld van de ontwikkeling van het aantal lidmaat- en donateurschappen te schetsen. Daarom kunnen we alleen met de nodige voorzichtigheid stellen dat de aanvankelijk snelle groei van het aantal lidmaat- en donateurschappen van goededoelenorganisaties tot stilstand is gekomen. Deze ontwikkeling zou verband kunnen houden met de economische crisis, maar harde conclusies zijn op basis van de huidige cijfers niet mogelijk. We vinden dus geen overtuigend bewijs dat de economische crisis tot een sterkere daling van het leden- en donateurs aantal heeft geleid. Dit sluit niet uit dat de leden- en donateurs aantallen van individuele organisaties door de crisis zijn beïnvloed, maar betekent dat er op het niveau van organisatietypen geen trendbreuken zichtbaar zijn sinds de crisis.

Grote diversiteit in ontwikkeling binnen organisatietypen

De ontwikkeling van leden- en donateursorganisaties loopt niet alleen sterk uiteen tussen organisatietypen, maar ook binnen organisatietypen. Binnen ieder organisatietype is er wel één (en vaak ook wel meerdere) organisatie(s) die zich anders ontwikkelt. Een aantal voorbeelden: terwijl de grootste twee kerken van Nederland (de PKN en de RKK) aanzienlijk krimpen, is het ledenaantal van de andere kerken met meer dan 50.000 leden stabiel of groeit het zelfs licht. Verder daalde het leden- en donateurs aantal van internationale hulporganisaties tussen 2009 en 2012 gemiddeld met 1,6% per jaar. Toch groeiden verschillende van deze organisaties fors. En terwijl sportbonden gemiddeld 3% groeiden tussen 2009 en 2012, krompen zeven van de 22 bonden met 5% of meer. Een aantal snelle groeiers lieten we eerder in dit hoofdstuk in kaders aan het woord (Vereniging de Vastelastenbond, Amref Flying Doctors en Stichting Kinderen Kankervrij (KiKa)). Het gaat om zeer diverse organisaties en de redenen die ze voor hun groei aandragen, lopen dan ook uiteen. Toch is er wel een aantal overeenkomsten waarneembaar. Zo zagen we bij meerdere organisaties dat het groeipotentieel groot was, doordat de organisaties bijvoorbeeld relatief jong zijn. Verder benadrukken verschillende organisaties het belang van een persoonlijke benadering. De groeiende goededoelenorganisaties geven verder aan dat het belangrijk is om mensen mogelijkheden te bieden om hun betrokkenheid bij de organisatie actief te uiten. Een deel van de doelgroep vindt het onvoldoende om alleen maar geld te doneren en wil méér doen.

Concluderend

Samenvattend laat dit hoofdstuk zien dat Nederland ook nu nog een organisatieland is. In 2012 telden we maar liefst 31,4 miljoen lidmaat- en donateurschappen van grote maatschappelijke organisaties. Dit zouden er nog meer zijn geweest wanneer we de leden- en donateurs aantallen van alle grote maatschappelijke organisaties hadden kunnen meenemen. Nu was dit niet mogelijk omdat de leden- en donateurs aantallen van sommige organisaties niet door de tijd heen vergelijkbaar waren. Een aandachtspunt voor toekomstig onderzoek is dan ook om na te gaan hoe leden- en donateurs aantallen gedurende een langere periode op een betrouwbare manier kunnen worden gedocumenteerd. Voor de organisaties waarvoor deze documentatie nu al betrouwbaar lijkt, blijkt de ontwikkeling van de aantallen leden en donateurs sterk uiteen te lopen.

Ook tussen organisatietypen bestaan grote verschillen. Het totale aantal leden en donateurs neemt licht af, maar deze afname is niet groter geworden sinds het intreden van de economische crisis.

Noten

- 1 De leden- en donateurs aantallen van 1980 tot en met 2006 die wij in deze publicatie vermelden, zijn grotendeels overgenomen uit de publicatie *Maatschappelijke organisaties in beeld* (Van den Berg en De Hart 2008). Cijfers zijn alleen aangepast als we betrouwbaardere cijfers tot onze beschikking hebben gekregen.
- 2 Dit onderzoek kent de volgende peilmomenten: 1980, 1994, 1997, 2000, 2003, 2006, 2009, 2012.
- 3 NOC*NSF ontstond in 1993 uit een fusie van het Nederlands Olympisch Comité (NOC) en de Nederlandse Sport Federatie (NSF).
- 4 Met uitzondering van omnisportverenigingen. Deze zijn vaak aangesloten bij meerdere bonden.
- 5 In lijn met de eerdere SCP-studies van 2005 en 2008 scharen we SeniorWeb hier onder de recreatieve organisaties. Het is echter ook mogelijk om SeniorWeb te zien als een ouderenorganisatie.
- 6 De MHP is in april 2014 samen met de politievakbond (ACP) opgegaan in de Vakcentrale voor Professionals (VCP). De meest recente gegevens in dit hoofdstuk zijn van 2012. Daarom verwijzen we in dit hoofdstuk niet naar de VCP, maar naar de MHP.

3 Ontwikkelingen vanuit het perspectief van maatschappelijke organisaties

Hanneke Posthumus, Josje den Ridder, Joep de Hart

3.1 Het perspectief van maatschappelijke organisaties

In dit hoofdstuk bespreken we de ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld vanuit het perspectief van organisaties zelf. Zo'n 'organisatorisch perspectief' blijft in studies naar het maatschappelijk middenveld vaak onderbelicht en is een aanvulling op onderzoek naar de stand van zaken op het maatschappelijk middenveld op basis van leden- en donateurs aantallen (zie hoofdstuk 2) en ander SCP-onderzoek naar de *civil society* op basis van bevolkingsenquêtes (De Hart 2005). Studies op basis van bevolkingsenquêtes bieden – in tegenstelling tot studies die een organisatorisch perspectief hanteren – immers geen inzicht in de manier waarop organisaties zich ontwikkelen, waarom ze zich zo ontwikkelen en welke gevolgen dat heeft.

We brengen het organisatorische perspectief in kaart met behulp van een enquête en enkele aanvullende telefonische interviews onder sleutelfiguren van (grote) maatschappelijke organisaties. Het onderzoek is inventariserend en beschrijvend van aard: met gesloten en open enquêtevragen proberen we te achterhalen hoe maatschappelijke organisaties tegen ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld en in hun eigen organisatie aankijken. Net als in de twee voorgaande edities van de middenveldenquête¹ staan daarbij drie thema's centraal. In 2003 ging de enquête vooral over organisatiekenmerken: de doelen, achterban, maatschappelijke betekenis en interne democratie (zie De Hart 2005). In de enquête van 2007 stonden drie andere thema's centraal, namelijk diversiteitsbeleid, internationalisering en Europeanisering, en onwenselijke gedragingen (o.a. agressie in de sport; zie Van den Berg en De Hart 2008). Ook in deze editie lichten we er drie thema's uit.

In de eerste plaats kijken we naar de ontwikkelingen van leden- en donateurs aantallen vanuit het perspectief van organisaties zelf. Daarbij gaan we niet alleen in op de vraag of organisaties een daling of stijging waarnemen, maar vooral ook waarom zij denken dat hun organisatie groeit of krimpt en hoe ze denken dat dit zich in de nabije toekomst zal ontwikkelen (zie § 3.2). In de tweede plaats bekijken we het thema informalisering en individualisering: twee ontwikkelingen die zich zouden voordoen in moderne samenleving en ertoe zouden kunnen leiden dat grote maatschappelijke organisaties minder van belang worden (zie o.a. Schnabel 2000). Kort gezegd gaat het er bij beide ontwikkelingen om dat mensen hun interesses niet meer in geïnstitutionaliseerd en langdurig verband zouden willen ontplooiën, maar juist informeler (d.w.z. in kleine, niet-hiërarchische groepjes; zie Van den Berg et al. 2011) of individueler (d.w.z. niet in georganiseerd verband, maar alleen). Beide ontwikkelingen kunnen tot veranderende behoeften van leden en donateurs leiden. We richten ons hier vooral op de vraag of organisaties veranderingen zien in de bereidheid van leden en donateurs om zich voor hun

organisatie in te zetten en in hoeverre ze concurrentie ervaren van kleine groepen of individueel ontplooide interesses (zie § 3.3). In de derde plaats kijken we naar de invloed van internet en sociale media op het functioneren van maatschappelijke organisaties. Internet en sociale media veranderen de manier waarop organisaties met (potentiële) leden en donateurs communiceren. In paragraaf 3.4 kijken we of en zo ja met welk doel organisaties gebruikmaken van nieuwe communicatiemiddelen en welke gevolgen internet volgens henzelf voor hun organisatie heeft.

Voordat we ingaan op de enquête waarop dit hoofdstuk grotendeels is gebaseerd, willen we benadrukken dat we in dit hoofdstuk voorzichtig zijn met uitspraken over het hele maatschappelijk middenveld. Ook in dit hoofdstuk richten we ons immers vooral op de grote organisaties uit het middenveld.

Enquête maatschappelijke organisaties 2013

We onderzoeken het perspectief van maatschappelijke organisaties aan de hand van een korte online enquête die in mei, juni en juli 2013 door het SCP is gehouden onder sleutelfiguren van zulke organisaties: de DMO 2013 (Databank maatschappelijke organisaties). Er zijn 121 organisaties die sinds 1980 op een of meerdere meetmomenten (zie hoofdstuk 2) meer dan 50.000 leden/donateurs hebben gehad benaderd om aan het onderzoek deel te nemen. Daarnaast zijn zestien politieke partijen, religieuze organisaties en vakbonden met minder dan 50.000 leden benaderd. Zij kunnen namelijk nuttige informatie bieden ten behoeve van de verdiepingshoofdstukken van dit rapport (zie deel 2). Omdat in dit hoofdstuk grote organisaties centraal staan, zijn deze kleine organisaties in de samenvattende tabellen buiten beschouwing gelaten. Ze zijn wel opgenomen in de tabellen of figuren waarin bevindingen worden uitgesplitst naar sector. In totaal deden vier van dit soort kleine organisaties mee (zie tabel 3.1).

De geselecteerde organisaties zijn allereerst benaderd met de vraag of ze ons in contact konden brengen met geschikte sleutelfiguren: medewerkers die goed op de hoogte zijn van de huidige stand van zaken en de ontwikkelingen in de organisatie. Zeventien organisaties hebben in deze fase aangegeven niet aan het onderzoek te willen deelnemen. De online vragenlijst is uiteindelijk verstuurd naar 137 organisaties. De vragenlijst is door 85 respondenten volledig en door zes respondenten grotendeels ingevuld (zie tabel 3.1 en zie bijlage B voor een lijst van organisaties die hebben deelgenomen). De respons ligt daarmee op 66%. Dit percentage is vergelijkbaar met een soortgelijk (schriftelijk) onderzoek dat in 2008 werd uitgevoerd onder sleutelfiguren van grote maatschappelijke organisaties (zie Van den Berg en De Hart 2008: 14).

Van bijna alle sectoren hebben meerdere van de grootste organisatie deelgenomen aan de enquête. Het onderzoek zal daarom een goede indruk geven van de ontwikkelingen binnen grote organisaties op het middenveld. Een mogelijke uitzondering is de 'sector' religie en levensbeschouwing, waaraan zowel de RKK als de PKN niet heeft deelgenomen (wel is met vertegenwoordigers van deze instanties een diepte-interview gehouden; zie hoofdstuk 8). We presenteren in dit hoofdstuk in de meeste gevallen gegevens van alle deelnemende organisaties samen. Aangezien er relatief veel grote sportkoepels zijn, betekent dat dat zij een groot aandeel van de uitkomsten bepalen. Waar relevant zullen de uitkomsten naar sector worden uitgesplitst. Met de respondenten is afgesproken dat

de uitkomsten niet naar individuele sleutelpersonen en organisaties te herleiden zijn. Wanneer we citeren uit de open antwoorden die sleutelfiguren gaven, staat achter het citaat de sector waaruit de organisatie afkomstig is. De citaten zijn waar nodig geredigeerd om te voorkomen dat antwoorden tot specifieke organisaties te herleiden zijn.

Tabel 3.1

Overzicht aantal verzonden enquêtes en respons, 2013 (in absolute aantallen)

sector	aantal verzonden vragenlijsten	volledig/grotendeels ingevuld retour	expliciete weigering
sport en recreatie	27	21	0
omroepen	10	5	0
religie/levensbeschouwing	7	3	2
consumenten	6	3	0
internationale hulp	17	12	1
gezondheidszorg en welzijn	25	19	2
natuur en milieu	12	7	1
vakbonden ^a	14	9	1
vrouwenorganisaties	5	4	0
ouderenorganisaties	3	2	0
politieke partijen ^b	11	6	1
totaal	137	91	8
percentage (%)	100	66	6

- a Onder de negen vakbonden die de vragenlijst retourneerden, bevindt zich één kleinere vakbond. De antwoorden van deze vakbond zijn niet opgenomen in de samenvattende tabellen in dit hoofdstuk.
- b Onder de zes partijen die de vragenlijst retourneerden, bevinden zich drie kleinere partijen. De antwoorden van deze partijen zijn niet opgenomen in de samenvattende tabellen in dit hoofdstuk.

Bron: SCP (DMO '13)

3.2 Ontwikkelingen in donateur- en ledenorganisaties

In hoofdstuk 2 hebben we de ontwikkeling van leden- en donateurs aantallen in kaart gebracht op basis van officiële bronnen, tellingen en jaarverslagen. In deze paragraaf bekijken we de ontwikkelingen op het middenveld door de ogen van grote maatschappelijke organisaties zelf. Hebben zij het idee dat hun organisatie groeit of krimpt? En – belangrijker – waarom denken ze dat hun leden- en donateurstallen stijgen of dalen? Wat zijn de uitdagingen voor de toekomst?

Afgelopen vijf jaar: wisselende ontwikkelingen

In hoofdstuk 2 zagen we een divers beeld in de ontwikkeling van leden- en donateurs aantallen: sommige organisaties groeien, terwijl andere krimpen. Dit is ook de indruk van maatschappelijke organisaties zelf. Van de geïnterviewde sleutelpersonen

zegt 47% dat het aantal leden of donateurs van hun organisatie de afgelopen vijf jaar is gedaald, 38% ziet juist een toename van het aantal leden of donateurs, en 15% zegt dat het aantal leden of donateurs gelijk is gebleven.

Die perceptie is niet in alle sectoren hetzelfde. Sleutelfiguren van natuur- en milieu-organisaties zien haast nooit een afname van het aantal donateurs (zie tabel 3.2). Dit geldt eveneens voor de drie consumentenorganisaties. Vakbondsmedewerkers ervaren wel vaak (vijf van de acht) een afname van het ledental. Ook omroepen, vrouwen- en ouderenorganisaties zien vaker een afname dan een stijging van het aantal leden.

Binnen sectoren wisselen de ervaringen eveneens. Onder de sportbonden zijn er zowel organisaties die een stijging van het ledenaantal zien als organisaties die een daling waarnemen. Datzelfde geldt voor internationale hulporganisaties, organisaties in de gezondheids- en welzijnssector en politieke partijen.

Tabel 3.2

Ervaren ontwikkeling van het leden- en donateursaantal in de afgelopen vijf jaar, volgens sleutelfiguren van maatschappelijke organisaties, 2013 (in absolute aantallen)^a

	(sterk) afgenomen	gelijk gebleven	(sterk) toegenomen	totaal
sportbonden en recreatie	9	2	9	20
omroepen	3	1	1	5
religie/levensbeschouwing	2	0	1	3
consumenten	0	1	2	3
internationale hulp	5	3	4	12
gezondheidszorg	8	3	7	18
natuur en milieu	1	0	6	7
vakbonden	5	1	2	8
vrouwenorganisaties	3	1	0	4
ouderenorganisaties	2	0	0	2
politieke partijen	3	1	2	6
totaal	41	13	34	88

a De vraagstelling luidde: 'Hoe heeft het ledental/donateursaantal van uw organisatie zich de afgelopen vijf jaar ontwikkeld?'

Bron: SCP (DMO'13)

Vergrijzing en crisis belangrijke oorzaken voor daling leden/donateurs

Om de vraag te beantwoorden waarom het aantal leden en/of donateurs daalt, vroegen we aan de 41 respondenten die een afname zien uit een lijst de (maximaal drie) belangrijkste oorzaken daarvan aan te wijzen (zie tabel 3.3). Een vergrijzend leden/donateursbestand (genoemd door 69%) en de economische crisis (genoemd door 59%) zijn de twee meest genoemde oorzaken van een daling.

Vergrijzing lijkt een minder grote rol te spelen bij sportorganisaties: het is het enige organisatietype waar minder dan de helft van de respondenten (drie van de negen) aangeeft dat vergrijzing een oorzaak van de ledendaling is. Een verklaring hiervoor zou kunnen

zijn dat sportorganisaties zich vaak ook op jongeren richten en veel jeugdleden hebben. Bij organisaties als vakbonden en politieke partijen zijn die jeugdleden er niet. Alle sleutelfiguren van kerken, politieke partijen, vakbonden, vrouwen- en ouderenorganisaties die een daling van het ledental zien, noemen de vergrijzing als oorzaak. Leden van die organisaties zijn relatief oud (zie ook hoofdstuk 4 en 5). Andere genoemde oorzaken van een daling zijn toegenomen concurrentie met andere organisaties en imago-problemen van de organisatie. Medewerkers van sportbonden noemen de economische crisis en de concurrentie van andere organisaties vaker als oorzaak van een ledendaling. Vakbonden en vrouwenorganisaties geven aan dat ze te weinig aansluitingen bij jongeren vinden. Concurrentie van internet en negatieve organisatiekenmerken (bv. gerommel binnen het bestuur, te weinig zichtbaar, niet met de tijd meegegaan) worden door organisaties nauwelijks genoemd. Enkele organisaties zien andere redenen voor een ledendaling: twee van hen wijzen op de veranderde behoeften van leden (zie ook § 3.3).

Tabel 3.3

Redenen voor een afnemend leden- en donateurs aantal, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013 (n = 39) (in procenten)^a

ons ledenbestand vergrijst	69
door de economische crisis	59
de concurrentie met andere organisaties is toegenomen	36
onze organisatie kampt met een imago-probleem	21
minder mensen kunnen zich ons lidmaatschap veroorloven	18
mensen organiseren zich steeds meer zelf; en dus buiten formele organisaties om	18
onze organisatie sluit te weinig aan bij jongeren	18
mensen gebruiken veel informatie van internet waarvoor leden eerst op ons waren aangewezen	10
onze organisatie is te weinig met de tijd meegegaan	8
onze organisatie is te weinig zichtbaar op internet	5
de sfeer in de organisatie is te formeel	3
er is gerommel binnen het bestuur van onze organisatie	.
anders	15
totaal	280

a De vraagstelling luidde: 'Kunt u de belangrijkste oorzaken aangeven van de daling van het ledental/donateursaantal van uw organisatie? (maximaal drie antwoorden mogelijk)'

Bron: SCP (DMO'13)

Maatschappelijke organisaties zeggen effect van crisis te ondervinden

De leden- en donateurs aantallen van grote organisaties lijken niet drastisch af te nemen sinds het begin van de economische crisis (zie hoofdstuk 2). Alleen voor de goededoelen-organisaties bestaan er (zwakke) indicaties dat de crisis een negatief effect op de leden- en donateurs aantallen heeft gehad. Hoe ervaren sleutelfiguren de invloed van de crisis? Desgevraagd zegt 83% van de sleutelfiguren dat de crisis effect heeft op organisaties zoals die van hen. Onder de sportbonden en de politieke partijen ligt dat percentage iets lager.

Diegenen die een effect zien, noemen vrijwel allemaal een negatief effect van de crisis. De meest genoemde reden is dat leden of donateurs hun lidmaatschap opzeggen of hun vaste donaties stopzetten (zie ook tabel 3.3).² Het is bovendien moeilijker dan voorheen om nieuwe mensen te werven. Leden kijken kritischer naar hun lidmaatschap. Dit effect van de crisis wordt in alle sectoren gevoeld.

Vooraf in de sectoren waar organisaties zich op internationale hulp, natuur en milieu richten, geven sleutelfiguren aan dat de leden en donateurs die wél blijven minder geld geven. Organisaties stellen dat hun inkomsten ook op andere manieren dalen door de crisis. Het is moeilijker om sponsoren te vinden (iets wat vooral voor de sportkoepels geldt), er is geen of minder subsidie, en de lasten (zoals huur, kosten bijeenkomsten) stijgen.

Stijging van aantal leden en donateurs door wervingscampagnes en vernieuwing

Niet alle organisaties verliezen leden of donateurs. Bij sommige organisaties is de betrokkenheid stabiel, andere zien zelfs een toename van het aantal leden en donateurs. Aan de 35 respondenten die groei van hun organisatie ervaren, is gevraagd uit een lijst de (maximaal drie) belangrijkste redenen aan te wijzen voor de groei (zie tabel 3.4). De twee redenen die organisaties het vaakst noemen, zijn een succesvolle wervingscampagne (63%), en het feit dat de organisatie met de tijd is meegegaan (53%). Ook goede zichtbaarheid op internet en een goed imago worden vaak genoemd (41%). Organisaties in de sportsector schrijven groei vaker toe aan het met de tijd meegaan van de organisatie, stijgers in de sectoren natuur en milieu, en gezondheidszorg en welzijn noemen vaker een succesvolle wervingscampagne.

Tabel 3.4

Redenen voor een toenemend leden- en donateursaantal, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013 (n = 32) (in procenten)^a

onze organisatie heeft een succesvolle wervingscampagne gehouden	63
onze organisatie is erin geslaagd met de tijd mee te gaan	53
de zichtbaarheid van onze organisatie op internet is toegenomen	41
onze organisatie heeft een goed imago	38
onze organisatie heeft nieuwe doelgroepen weten aan te boren	22
onze organisatie heeft meer naamsbekendheid gekregen	22
onze organisatie is een (voor het leden-/donateursaantal) gunstig samenwerkingsverband aangegaan	9
de sfeer in onze organisatie is verbeterd	6
de concurrentie met andere organisaties is afgenomen	.
door de economische crisis	.
door een sterk optreden van het bestuur van onze organisatie	.
door leden meer inspraak te geven	.
anders	25
totaal	279

a De vraagstelling luidde: 'Kunt u de belangrijkste oorzaken aangeven van de stijging van het ledental/donateursaantal van uw organisatie? (maximaal drie antwoorden mogelijk)'

De sleutelfiguren die andere redenen voor een ledengroei noemen, stellen dat hun organisatie beter is gaan inspelen op de behoeften van leden of donateurs of op het belang van een voor de organisatie gunstige context (op dit laatste argument komen we verderop terug).

Komende vijf jaar: sportbonden verwachten groei; kerken, politieke partijen en vakbonden daling

Wat verwachten organisaties van de toekomstige ontwikkelingen op het gebied van leden en donateurs? Van de sleutelfiguren verwacht 36% dat het leden- of donateurs aantal van hun organisatie de komende vijf jaar zal afnemen, 35% verwacht dat het aantal zal toenemen en 29% denkt dat het donateur- of ledenbestand stabiel zal blijven.

Als we de verwachtingen voor de toekomst afzetten tegen de gepercipieerde ontwikkelingen van de afgelopen vijf jaar (zie tabel 3.2), dan zien we dat 53% van de organisaties verwacht dat die trend zich ook de komende vijf jaar zal voortzetten (zie tabel 3.5). Van de sleutelfiguren is 23% positiever over de komende vijf jaar dan over de afgelopen vijf jaar (zie de groene vakken in tabel 3.5). Van hen is 24% negatiever (zie de rode vakken in tabel 3.5), ofwel omdat ze na een stijging of stabiel ledenbestand de komende vijf jaar een daling verwachten, ofwel omdat ze na een stijging verwachten dat het ledental gelijk zal blijven.

Tabel 3.5

Verwachte ontwikkeling van het leden- en donateurs aantal de komende vijf jaar, afgezet tegen de ervaren ontwikkeling de afgelopen vijf jaar, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013 (n = 83) (in procenten)

	aantal leden/donateurs is de afgelopen vijf jaar :			totaal
	(sterk) afgenomen	gelijk gebleven	(sterk) toegenomen	
aantal leden/donateurs zal de komende vijf jaar:				
(sterk) afnemen	25	7	4	36
gelijk blijven	10	6	13	29
(sterk) toenemen	11	2	22	35
totaal	46	16	39	100

- positiever over de komende vijf jaar dan over de afgelopen vijf jaar.
- negatiever over de komende vijf jaar dan over de afgelopen vijf jaar.

Bron: SCP (DMO'13)

Het toekomstperspectief is niet in alle sectoren hetzelfde. Organisaties in de sector sport en recreatie zijn overwegend positief: elf van de twintig verwachten de komende jaren een toename van het aantal leden en slechts twee van de twintig verwachten een daling. Sleutelfiguren in vakbonden, omroepen en kerken zijn vaker negatief dan positief over toekomstige ontwikkelingen. Hoewel sommige internationale hulporganisaties een stijging verwachten, is het aantal dat een daling verwacht groter. In de sector gezondheidszorg en

welzijn, in natuur- en milieuorganisaties en bij politieke partijen zijn er zowel sleutelfiguren die een stijging verwachten als sleutelfiguren die een daling verwachten.

Toekomst: vergrijzing en minder binding, maar ook meer inzetten op werving

Sleutelfiguren van organisaties is gevraagd waarom ze verwachten dat de leden- en donateurs aantallen van hun organisatie in de toekomst zullen stijgen, dalen of gelijk blijven. De antwoorden die ze geven, komen in grote mate overeen met de eerder gegeven verklaringen voor een stijging of daling in de afgelopen vijf jaar.

De antwoorden van de organisaties die een afname verwachten (36%), zijn te verdelen in vier argumenten. De eerste reden dat een afname van het leden- of donateurs aantal wordt verwacht, is de al eerder genoemde vergrijzing. Een tweede reden is de eveneens eerder genoemde economische crisis. Niet alleen de vakbonden ervaren een andere mentaliteit van leden. Ook andere organisaties verwijzen hiernaar (zie ook § 3.3). Een derde reden om een daling te verwachten, is dan ook dat mensen zich minder snel aan organisaties binden. De vierde reden om een afname te verwachten, is enigszins defaitistisch: men vermoedt een onomkeerbare trend.

De organisaties die in de komende vijf jaar een stabiel leden- of donateuraantal verwachten (29%), noemen de vergrijzing, crisis en verminderde loyaliteit als redenen waarom hun organisatie niet verder zal groeien. Ze hopen dat het ledental wel gelijk blijft. De organisaties die verwachten dat hun leden- of donateurs aantallen zullen stijgen (35%), voeren daarvoor grofweg twee redenen aan. De eerste is dat het potentieel van hun organisatie groot is of groeit en hun organisatie daarom in een gunstige context opereert. De sport waarmee de organisatie zich bezighoudt, wordt steeds populairder, de belangengroep waarvoor ze zich inzetten, wordt bedreigd, of het politieke klimaat is gunstig. Een reden die hiermee samenhangt, is dat sommige organisaties zeggen dat hun zichtbaarheid groter is geworden of zal worden, waardoor ze beter in staat zullen zijn om leden te werven.

Een tweede reden voor een verwachte toekomstige groei van het aantal leden of donateurs is dat de organisatie extra gaat inzetten op werving of behoud van leden of donateurs.

Een klein aantal organisaties vestigt de aandacht op de invloed van de institutionele context op de ontwikkeling van leden- en donateurs aantallen. In hoofdstuk 2 zagen we al dat de institutionele context niet voor alle organisaties hetzelfde is. Sommige organisaties worden door de overheid gestimuleerd om leden te hebben, andere zijn geheel of gedeeltelijk afhankelijk van overheidssubsidies en weer andere staan vrijwel los van de overheid. Veranderingen in de bemoeienis van de overheid of in wet- en regelgeving kunnen gevolgen hebben voor organisaties. Zo verwacht een organisatie dat ook cultuur- en zorginstellingen zich op de 'charitasmarkt' zullen begeven doordat de overheid zich terugtrekt en minder subsidie geeft, waardoor de concurrentie om donateurs en donaties dus zal toenemen. Een internationale hulporganisatie verwacht dat machtigingen eerder zullen worden opgezegd door de invoering van de SEPA (*Single Euro Payments Area*: de standaardisatie van betalingsverkeer in de Europese Unie door o.a. de invoering van het IBAN). Een omroep verwacht dat de overheidsverplichting om op 1 april 2014 150.000 leden te hebben hun ledenaantallen zal beïnvloeden.

Leden werven met nieuwe doelgroepen, nieuwe wervingsmethoden en media-aandacht

Uit de open antwoorden van sleutelpersonen blijkt dat er binnen organisaties veel aandacht uitgaat naar het werven van nieuwe leden. Driekwart van de sleutelfiguren (74%) is het erover eens dat het ten opzichte van vijf jaar geleden moeilijker is geworden om nieuwe leden of donateurs te werven. Slechts 5% denkt dat het werven van nieuwe leden of donateurs gemakkelijker is geworden en 20% denkt dat het even gemakkelijk of moeilijk is.

Het leden- en donateursaantal kan men op verschillende manieren in stand proberen te houden en proberen uit te breiden. Om de meest voorkomende tactieken in kaart te brengen, is sleutelfiguren gevraagd om aan te geven hoe hun organisatie wil gaan werven (zie tabel 3.6). Het vaakst zet men in op het bereiken van nieuwe doelgroepen (55%). Ook geeft een behoorlijk deel aan dat de organisatie op een andere manier wil gaan werven (44%) en hier ook meer in wil investeren (38%). Verder geven aanzienlijk wat respondenten aan dat hun organisatie leden/donateurs wil werven door positieve media-aandacht te genereren (41%) en de zichtbaarheid van de organisatie op internet te vergroten (35%).

Doelgroepen, werving en media-aandacht zijn voor organisaties in alle sectoren belangrijk. Omroepen willen relatief vaak inzetten op samenwerken, mogelijk doordat de overheid omroepen dwingt om te fuseren (zie § 2.10voor meer uitleg). Leden werven door hun meer inspraak te geven in de organisatie wordt alleen genoemd door enkele vakbonden en partijen.

Tabel 3.6

Manieren om nieuwe leden/donateurs te werven, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013 (n = 84), (in procenten)

door nieuwe doelgroepen te interesseren / aan te boren	55
door nieuwe manieren van werven	44
door positieve media-aandacht te genereren	41
door meer te investeren in werving	38
door onze zichtbaarheid op internet te vergroten	35
door samen te werken met andere organisaties	18
door leden meer inspraak te geven	12
door onze tradities te behouden	6
door de kloof tussen leden en bestuur te verkleinen	3
dit streven wij niet na	2
anders, namelijk	10
totaal	264

a De vraagstelling luidde: 'Op wat voor manieren probeert uw organisatie nieuwe leden of donateurs te werven? (meerdere antwoorden mogelijk)'

Bron: SCP (DMO'13)

3.3 Concurrentie van informele groepen en individueel gedrag

Individualisering en informalisering worden gezien als twee van de belangrijkste ontwikkelingen in moderne samenlevingen (Schnabel 2000), die zouden kunnen leiden tot de-institutionalisering: het minder belangrijk worden van grote organisaties. Individualisering verwijst naar een mindere mate van afhankelijkheid van anderen en meer keuzevrijheid. Het is verbonden met een minder hiërarchische samenleving met lossere omgangsvormen. Ook zou er sprake zijn van een meeromvattend proces van informalisering. Mensen willen hun interesses ontplooiën op de manier die en op het moment dat het hun het best uitkomt. Grote organisaties zouden moeite hebben om aan deze wens tot flexibiliteit tegemoet te komen (Duyvendak en Hurenkamp 2004; Van Ingen en Dekker 2011; Wuthnow 1994). Daarom zouden mensen er in toenemende mate voor kiezen om zich in het geheel niet meer in formele organisaties te organiseren (Fine en Harrington 2004; Paxton 1999), of om zich op een informelere manier te organiseren (Van den Berg et al. 2011).

Individualisering en informalisering kunnen gevolgen hebben voor maatschappelijke organisaties. In de eerste plaats voor de manier waarop deze zich organiseren (interne gevolgen), in de tweede plaats omdat ze concurrentie kunnen ondervinden van nieuwe individuele of informele manieren van organiseren (externe gevolgen). Hoe groot die externe gevolgen zijn, kunnen we niet zeggen: harde cijfers bestaan er op dit vlak niet. Er is geen register waarin wordt bijgehouden wie in een groepje, of geheel individueel, actief zijn op een of ander gebied. Het SCP heeft de laatste jaren een aantal studies gedaan om informaliseringstendenzen beter in kaart te brengen (Van den Berg et al. 2011; Van den Berg en Tiessen-Raaphorst 2011; De Hart 2013). Wat nog ontbreekt, is het perspectief van grote organisaties. Nemen grote organisaties inderdaad dit soort ontwikkelingen waar? Ervaren ze een afnemende betrokkenheid en inzet onder leden en donateurs, en een toenemende concurrentie van informele alternatieven? En hoe reageren ze hierop?

Eerder minder dan meer bereid om iets voor hun organisatie te doen

We beginnen met mogelijke gevolgen van individualisering en informalisering *binnen* organisaties. Om in kaart te brengen of organisaties veranderingen zien in de manier waarop donateurs en leden bij hun organisaties betrokken zijn, hebben we hun enkele vragen voorgelegd over de inzet van leden en donateurs (zie tabel 3.7).

De grootste groep respondenten heeft de bereidheid van leden/donateurs om tijd in de organisatie te steken de afgelopen vijf jaar niet wezenlijk zien veranderen. Diegenen die wel een verandering zien, zien eerder dat mensen minder vaak bereid zijn tijd in de organisatie te steken (24%), dan dat mensen daartoe vaker bereid zijn (13%). Vooral ledenorganisaties zoals sportbonden en vakbonden zien deze verminderde bereidheid. Voor goededoelenorganisaties zet vaak slechts een kleine groep mensen zich vrijwillig in. Deze organisaties geven aan dat die inzet gelijk is gebleven of dat ze niet weten hoe die is veranderd.

Tabel 3.7

Ontwikkeling in de moeite met verplichtingen bij leden en/of donateurs, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013 (in procenten)

ten opzichte van vijf jaar geleden...

...zijn leden/donateurs ... bereid om veel tijd in de organisatie te steken	
minder vaak	24
even vaak	44
vaker	13
weet ik niet	19
totaal (n)	100 (n = 78)
...hebben onze leden/donateurs ... moeite met verplichtingen (zoals corvee, bijwonen van vergaderingen)	
minder	2
even veel	59
meer	30
weet ik niet	9
totaal (n)	100 (n = 56)
...is het ... om leden/donateurs te vinden die onbetaalde bestuurstaken op zich willen en kunnen nemen	
gemakkelijker	3
even gemakkelijk/moeilijk	43
moeilijker	42
weet ik niet	13
totaal (n)	100 (n = 77)
...wordt leden ... de mogelijkheid geboden zich voor korte projecten/acties in te zetten	
minder vaak	1
even vaak	22
vaker	67
weet ik niet	10
totaal (n)	100 (n = 73)
...worden ... taken door betaalde medewerkers in plaats van door vrijwilligers uitgevoerd	
minder	22
even veel	50
meer	21
weet ik niet	7
totaal (n)	100 (n = 72)

Bron: SCP (DMO '13)

Ook wat betreft moeite met verplichtingen denken sleutelfiguren eerder dat leden en/of donateurs daar ten opzichte van vijf jaar geleden *meer* moeite mee hebben (30%) dan *minder* moeite (2%). De moeite met verplichtingen is ook duidelijk terug te zien bij een vraag over hoe gemakkelijk of moeilijk het is om mensen voor onbetaalde bestuurstaken te vinden. Bijna geen enkele organisatie vindt dat het gemakkelijker is geworden (3%); 42% stelt dat het de afgelopen vijf jaar moeilijker is geworden om onbetaalde bestuursleden te vinden, 43% vindt dat het even moeilijk of gemakkelijk bleef. Sleutelfiguren geven aan dat mensen zich minder aan een organisatie binden en minder

betrokken zijn bij hun organisatie. Leden hebben een andere mentaliteit. Ook hebben mensen het drukker, waardoor bestuurstaken moeten concurreren met ander werk en met zorgverplichtingen. Diegenen die zich wel betrokken voelen bij de organisatie willen zich niet langdurig binden.

Vooraf vakkbonden zien dat mensen meer moeite hebben met verplichtingen. Niet alleen zijn leden minder geneigd om tijd in de organisatie te steken, het is ook moeilijker om leden te vinden die bestuurstaken op zich nemen (zes van de acht vakkbonden zeggen dat) en deze hebben meer moeite met verplichtingen (vijf van de acht). In hoofdstuk 7 gaan we dieper op vakkbonden in.

Organisaties zien afname van duurzame betrokkenheid

Eerder in deze paragraaf zagen we dat grote organisaties ervaren dat leden en donateurs zich eerder minder dan meer willen inzetten. Hoe reageren organisaties op deze trend? Passen ze hun organisatie aan de veranderende behoefte van hun steeds individualistischere leden of donateurs aan? Veranderen ze bijvoorbeeld de manier waarop ze hun leden inzetten?

Zo zouden organisaties de verplichtingen voor leden (en donateurs) kunnen verlichten door taken van vrijwilligers over te hevelen naar professionals. De sleutelfiguren is gevraagd in hoeverre hun organisatie dit de afgelopen vijf jaar heeft gedaan. Een deel van de organisaties (21%) heeft de afgelopen vijf jaar inderdaad taken van vrijwilligers overgeheveld naar professionals. Een even groot deel geeft daarentegen aan dat er minder taken door professionals en meer door vrijwilligers worden gedaan. Mogelijk wordt er in tijden van crisis bezuinigd op personeel en komen er juist meer taken op de schouders van vrijwilligers terecht.

Een andere manier om tegemoet te komen aan de (vermeende) wens van leden/donateurs om zich flexibeler in te zetten, is door kortere projecten te bieden waaraan ze kunnen meewerken. De meerderheid van de respondenten (67%) geeft aan dat hun organisatie de afgelopen vijf jaar de leden en/of donateurs inderdaad meer mogelijkheden heeft geboden zich voor korte projecten in te zetten. Bijna alle sleutelfiguren uit de sectoren gezondheidszorg en welzijn, internationale hulp, en natuur en milieu geven aan dat ze de afgelopen jaren meer zijn gaan inzetten op kortlopende projecten. Uit de antwoorden op de vraag waarom ze dit zijn gaan doen, blijkt (net als uit de hiervoor besproken open antwoorden) dat organisaties zien dat mensen minder betrokken zijn bij een organisatie of op andere manieren betrokken willen worden. Mensen willen liever iets tijdelijks doen dan iets vast. Tegelijkertijd hebben ze andere verwachting van hun activisme: ze willen een belevenis.

Uit de open antwoorden blijken er twee ontwikkelingen schuil te gaan achter het vaker aanbieden van korte projecten. In de eerste plaats is er de ontwikkeling van langdurige naar tijdelijke verplichtingen. In plaats van dat iemand zich voor langere tijd moet committeren aan een activiteit wordt een ad hoc project aangeboden.

In de tweede plaats is er de ontwikkeling dat donateurs niet passief willen blijven, maar iets willen doen waaruit hun betrokkenheid blijkt. Ook voor hen is een kortlopend project ideaal.

Het aanbieden van kortetermijnprojecten komt dus niet alleen in de plaats van langdurige betrokkenheid, maar ook in de plaats van passieve betrokkenheid en is dus zeker niet alleen op te vatten als verschraling. Toch kan het problematisch zijn wanneer minder mensen zich langdurig willen inzetten. Bestuurstaken moeten immers vervuld blijven worden. Dit zou deels kunnen worden opgelost door de organisatiestructuur te wijzigen en over te gaan op een meer projectgerichte organisatie. Toch zullen er taken blijven bestaan die meer continuïteit en dus langdurigere betrokkenheid vereisen.

Leden en donateurs ook geïnteresseerd in andere manieren van organisatie

Er wordt wel gesteld dat grote organisaties in toenemende mate concurrentie onderkennen van participatie buiten geïnstitutionaliseerde organisaties om. Mensen zouden hun interesses in een informele groep of op eigen houtje te ontplooien en deze participatievormen zouden aan populariteit winnen ten koste van grote organisaties. Ervaren grote organisaties dit zelf ook?

Om deze vraag te beantwoorden, hebben we geïnventariseerd welke alternatieven mensen volgens grote organisaties gebruiken om uiting te geven aan hun interesses op hun terrein. Daarbij hebben we gevraagd naar drie verschillende mogelijkheden om interesses te ontplooien: in formele organisaties, in informele groepjes en individueel.

Volgens sleutelfiguren maken mensen vooral gebruik van andere formele organisaties (zie tabel 3.8). Een meerderheid van de respondenten (51%) geeft aan dat mensen met interesse op het terrein van hun organisatie regelmatig of vaak (ook) lid/ donateur van een andere organisatie worden. Het aandeel dat aangeeft dat mensen hun interesses in kleine groepjes of individueel ontplooien, is minder groot, maar zeker niet verwaarloosbaar. Bijna een derde van de respondenten (32%) zegt dat mensen zich vaak of regelmatig in informele groepjes organiseren. Een wat groter aandeel (44%) geeft aan dat mensen hun interesses vaak of regelmatig individueel ontplooien.

Tabel 3.8

Alternatieve manieren waarop mensen die geïnteresseerd zijn in het terrein van een organisatie hun interesses ontplooien, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013, (n= 81) (in procenten)

	hoe vaak denkt u dat mensen die in uw terrein geïnteresseerd zijn...		
	lid/donateur worden van een andere organisatie op uw terrein?	zichzelf in groepjes organiseren zonder lid te worden van een organisatie?	hun interesses individueel ontplooien zonder zich aan te sluiten bij een groepje of lid te worden van een organisatie?
vaak	11	10	16
regelmatig	40	22	28
(vrijwel) nooit	31	47	30
weet ik niet	19	21	26
totaal	100	100	100

Bron: SCP (DMO'13)

De interesse voor andere organisaties, kleine groepjes of individuele ontplooiing is niet voor alle organisaties hetzelfde en hangt sterk samen met het type organisatie.

De meeste sportbonden denken niet dat hun leden geïnteresseerd zijn in een andere organisatie op hun terrein. Als iemand wil voetballen in verenigingsverband, dan komt hij vanzelf bij de KNVB terecht; als iemand georganiseerd gaat korfballen, sluit hij zich aan bij een vereniging die bij het Korfbalverbond hoort. Organisaties die actief zijn in de sectoren internationale hulp, gezondheidszorg en welzijn of natuur en milieu denken vaker dat hun leden ook interesse hebben in andere organisaties op hetzelfde terrein. Uit onderzoek in de goededoelensector blijkt inderdaad dat mensen die aan de ene organisatie geven eerder bereid zijn om ook aan andere organisaties te geven (Schuyt et al. 2013). Ook vakbonden en politieke partijen denken dat hun leden regelmatig interesse hebben in andere organisaties op hetzelfde terrein. In het geval van politieke partijen is het onduidelijk of ze daarbij denken aan andere politieke partijen of aan geheel andere organisaties (bv. belangenorganisaties).

De organisaties die aangeven dat mensen die geïnteresseerd zijn in hun terrein ook interesse hebben in informele groepen zijn vaak actief in het domein van sport en recreatie of gezondheidszorg en welzijn. Maar er zijn evengoed organisaties in die categorieën die aangeven dat mensen met interesses op hun terrein zich vrijwel nooit in informele groepjes organiseren. Sportbonden denken over het algemeen niet dat mensen zich zullen aansluiten bij andere organisaties; wel zien ze vaker dat mensen hun interesses individueel ontplooiën zonder zich te organiseren in kleine groepen of verenigingsverband. Er zijn ook sportbonden die deze ontwikkeling niet zien.

Vooraf concurrentie van formele organisaties

Sleutelfiguren zien dus dat mensen hun interesses ook buiten een organisatie kunnen ontplooiën. In hoeverre ervaren ze concurrentie van andere organisaties, informele groepen of individuen? Dat verschilt. Als men concurrentie ervaart, dan is dat vooral andere van grote organisaties. De 41 respondenten die aangeven dat mensen vaak of regelmatig lid of donateur worden van een andere organisatie beoordeelden de concurrentie van deze organisaties met gemiddeld een 6,1 op een schaal van 0 (geen concurrentie) tot 10 (zeer sterke concurrentie). 51% geeft de concurrentie van andere organisaties een 7 of hoger (zie tabel 3.9). Omroepen, internationale hulporganisaties en vakbonden zeggen vaker concurrentie van andere organisaties te ervaren.

De 26 respondenten die aangeven dat mensen zich vaak of regelmatig in informele groepjes organiseren, ervaren hiervan veel minder concurrentie: slechts 8% zegt regelmatig concurrentie van informele groepen te ervaren (de gemiddelde concurrentie is volgens hen 2,9 op een tienpuntsschaal). Het gaat daarbij om twee organisaties in de internationale hulpsector. Mogelijk doelen ze op de concurrentie van particuliere initiatieven (zie ook Van den Berg 2012). Op de vraag of leden/donateurs zich de afgelopen vijf jaar vaker, minder vaak of even vaak afsplitsen om op eigen houtje verder te gaan, antwoordde slechts 8% dat dit vaker het geval was. Ook hieruit blijkt dat de concurrentie van informele groepjes op dit moment volgens de respondenten wel meevalt. Van de 36 organisaties die zien dat hun leden interesse hebben in het individueel ontplooiën van activiteiten ziet 19% dit als concurrentie voor de eigen organisatie

(de gemiddelde concurrentie is volgens hen 3,6 op een tienpuntsschaal). De ervaren concurrentie of bedreiging valt dus mee. Alleen in de sportsector zijn er enkele organisaties die individuele ontplooiing van activiteiten als concurrentie zien.

Eerder is al aangegeven dat informalisering wordt gezien als een opkomende ontwikkeling. Ervaren sleutelfiguren binnen grote organisaties dit ook zo? Van diegenen die denken dat mensen zich vaak of regelmatig in informele groepjes organiseren, geeft 70% aan dat de concurrentie hiervan (veel) sterker is dan vijf jaar geleden. Ter vergelijking: 60% geeft aan dat er (veel) sterkere concurrentie van andere formele organisaties is. Men ervaart dus een sterkere toename in de concurrentie van informele groepjes dan van formele organisaties. Van de respondenten die zeggen dat mensen hun interesses regelmatig of vaak zelf ontplooiden, geeft 71% aan dat dit de afgelopen vijf jaar (sterk) is toegenomen. Grote organisaties zien informele alternatieven nu nog niet als bedreiging, maar als deze ontwikkelingen zich doorzetten, zal dat in de toekomst veranderen.

Tabel 3.9

Ervaren concurrentie van andere organisaties, zelfgeorganiseerde groepjes of individuen en de ontwikkelingen daarin, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013 (in procenten)^{a, b}

	andere organisaties (n = 41)	zelfgeorganiseerde groepjes (n = 26)	individueel (n = 36)
mijn organisatie ondervindt hier concurrentie van	51	8	19
de concurrentie hiervan is de afgelopen vijf jaar toegenomen	60	70	71

- a Gevraagd is om op een schaal van 0 tot 10 aan te geven in hoeverre de organisatie andere organisaties, zelfgeorganiseerde groepjes of het individueel ontplooiën van een activiteit als concurrentie of bedreiging voor de eigen organisatie beschouwd. Hierbij stond 0 voor helemaal geen concurrenten/bedreiging en 10 voor heel grote concurrenten/bedreiging. Weergegeven is het percentage dat een 7 of hoger geeft.
- b Weergegeven is het aandeel dat vindt dat de concurrentie of bedreiging de afgelopen vijf jaar (sterk) is toegenomen.

Bron: SCP (DMO'13)

3.4 Toenemende rol van internet

Internet heeft een snelle opmars gemaakt. Inmiddels heeft vrijwel ieder huishouden in Nederland toegang tot internet en brengen Nederlanders steeds meer tijd online door (Sonck en Pennekamp 2014). Internet biedt maatschappelijke organisaties nieuwe communicatiemogelijkheden, bijvoorbeeld om de interne organisatie te stroomlijnen, informatie aan geïnteresseerden en leden/donateurs te verschaffen en om te werven. Ook als communicatieplatform biedt internet mogelijkheden: de dialoog met leden/donateurs kan online worden aangegaan en kunnen platforms worden ontwikkeld zodat leden/donateurs met elkaar in contact kunnen treden. Van welke digitale communicatiemogelijkheden maken grote organisatie momenteel gebruik? En welke gevolgen heeft dit, bijvoorbeeld voor hun relatie met leden/donateurs?

Organisaties aanwezig op internet

Internet biedt tal van mogelijkheden om leden of donateurs te werven, te informeren en te binden. Daarvoor is het wel noodzakelijk om aanwezig te zijn op internet. Bijna alle organisaties zijn dat (zie tabel 3.10). Ze hebben een website met informatie over de organisatie (99%), een digitale nieuwsbrief (92%) en maken gebruik van Twitter (92%) en/of Facebook (92%). 83% heeft een website waarop geïnteresseerden zich direct kunnen aanmelden als lid of kunnen doneren.³ Iets minder organisaties hebben een YouTube-kanaal (59%). Ook een website met een interactief platform waar leden/donateurs met elkaar communiceren, wordt minder vaak gebruikt (37%). Vakbonden vormen hierop een uitzondering. Een meerderheid (zes van de negen) van de sleutelfiguren binnen deze organisaties geeft aan dat hun organisatie gebruikmaakt van een dergelijk platform. Een RSS-feed (31%) en een website waarop niet-leden kunnen meepraten (31%) wordt minder vaak gebruikt.

Tabel 3.10

Gebruik van digitale toepassingen door grote organisaties, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013 (n = 82) (in procenten)

website die informatie biedt aan leden/donateurs en geïnteresseerden	99
digitale nieuwsbrief	92
Twitter	92
Facebook	92
website waar geïnteresseerden zich direct kunnen aanmelden/doneren	83
YouTubekanaal	59
website met een interactief platform waar leden/donateurs met elkaar kunnen communiceren	37
RSS-feed	32
website met een interactief platform waar ook niet-leden of niet-donateurs aan kunnen deelnemen	31

Bron: SCP (DMO¹³)

Internet om te informeren, werven en praktische zaken te regelen

We vroegen organisaties hoe zij internet inzetten (zie tabel 3.11). Bijna alle organisaties gebruiken internet om leden en niet-leden te informeren over de organisatie. Sportbonden gebruiken internet om leden te informeren over de uitslagen van wedstrijden. Voor sommige organisaties heeft het bieden van informatie ook tot doel om verantwoording af te leggen.

Sociale media en internet worden niet alleen ingezet om te informeren, maar ook om te lobbyen en mensen aan te spreken op hun (internet)gedrag.

88% zegt internet te gebruiken om nieuwe doelgroepen te bereiken. De bedoeling daarbij is om ze uiteindelijk te werven.

82% gebruikt internet om op de hoogte te blijven van wat er onder de leden of donateurs speelt. Sommige organisaties zeggen dit te doen met behulp van een ledenpanel. Andere organisaties gebruiken internet om beter te weten wie hun leden en/of donateurs zijn en hen zo beter te kunnen benaderen.

79% geeft aan dat er online mogelijkheden zijn waardoor leden of donateurs praktische zaken met de vereniging kunnen regelen, zoals het af- of aanmelden voor bijeenkomsten. Internet is bovendien een manier om fondsen te werven of om donaties binnen te krijgen.

63% van de sleutelfiguren zegt internet in te zetten om leden of donateurs een platform te bieden om mee te praten met de organisaties. 55% zet internet in als platform voor onderling contact tussen leden. Een partij denkt na over het inzetten van internet voor de interne besluitvorming.

Manieren om internet in te zetten die niet in tabel 3.10 staan, maar die wel door organisaties worden genoemd, zijn het werven van personeel en het verkopen van producten en diensten via de webshop.

Tabel 3.11

Belang van verschillende online toepassingen, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013 (in procenten)

	(heel) onbelangrijk	niet belang- rijk / niet onbelangrijk	(heel) belangrijk
geïnteresseerde niet-leden of niet-donateurs informeren (n = 87)	1	5	94
leden/donateurs informeren (n = 86)		7	93
nieuwe doelgroepen bereiken (n = 86)	1	11	88
manier om op de hoogte te blijven van wat er onder de leden/donateurs leeft (n = 78)	3	15	82
een manier voor leden/donateurs om praktische zaken te regelen (administratie, aan- of afmelden voor bijeenkomsten of trainingen) (n = 81)	7	14	79
leden/donateurs een platform bieden om mee te praten over de doelen van de organisatie (n = 76)	10	28	63
leden/donateurs een platform bieden voor onderling contact (n = 69)	9	35	55

Bron: SCP (DMO '13)

Dankzij internet meer, snellere en goedkopere communicatie met de achterban

Er zijn tegenstrijdige ideeën over de gevolgen van internet voor maatschappelijke organisaties. Internet zou een positief effect hebben omdat het gebruik ervan tot modernisering en democratisering leidt (Ward en Lusoli 2003). Internet zou tot modernisering leiden doordat het organisaties de mogelijk biedt efficiënter informatie te verstrekken aan de achterban, online diensten te leveren, op een goedkopere manier leden en donateurs te werven en de beeldvorming van de organisatie te beïnvloeden. Ook democratisering zou gestimuleerd kunnen worden door het gebruik van internet. Internet maakt het leden en/of donateurs gemakkelijker om bestuurders te informeren. Verder is het eenvoudiger en goedkoper om online stemmingen te houden. Daarnaast

is het voor bestuurders gemakkelijker om hun achterban te informeren, waardoor ze op een transparantere manier kunnen werken. Daarentegen verwachten anderen dat internet tot de erosie van organisaties op het middenveld zal leiden (Grossman 1995). Internet biedt burgers de mogelijkheid om direct in contact te treden met de overheid, waardoor men daar geen intermediaire organisaties meer voor nodig heeft. Ook zou internet in de plaats kunnen komen van direct contact tussen leden/donateurs.

Uit tabel 3.12 blijkt dat internet voor een meerderheid van de organisaties een belangrijke rol speelt in het contact tussen leden/donateurs. Dit betekent niet dat persoonlijk contact onbelangrijk is geworden. Integendeel: een ruime meerderheid geeft aan dat dit nog steeds belangrijk is. Dit wordt vaker gesteld door ledenorganisaties dan door grote donateursorganisaties. Daarnaast zegt een groot deel van de organisaties dat het niet zo is dat leden en/of donateurs elkaar niet meer hoeven te ontmoeten omdat ze via internet over de organisatie meepraten.

Tabel 3.12

Internet en contact tussen leden/donateurs, volgens sleutelfiguren van grote organisaties, 2013
(n = 82) (in procenten)

	(helemaal) oneens	neutraal	(helemaal) eens
internet speelt in onze organisatie een belangrijke rol bij het contact tussen leden/donateurs	12	11	77
ondanks de opkomst van internet blijft het persoonlijke onderlinge contact tussen leden/donateurs voor onze organisatie heel belangrijk	11	20	70
leden/donateurs hoeven elkaar niet meer persoonlijk te ontmoeten, maar kunnen via internet meepraten over onze organisatie	43	29	28

Bron: SCP (DMO'13)

Bij een open vraag naar de belangrijkste gevolgen van de opkomst van internet noemen de meeste sleutelfiguren positieve gevolgen. Vooral het gemak en de snelheid waarmee communicatie mogelijk is, worden vaak genoemd. Een ander voordeel is kostenbesparing: digitale communicatie heeft de vaak duurdere papieren communicatie vervangen. Doordat digitale communicatie zo goedkoop is, kan er ook meer gecommuniceerd worden en is het bereik van de communicatie groter. Ook maakt internet het contact tussen leden en de organisatie directer.

Daarnaast is het volgens veel sleutelfiguren gemakkelijker om op de hoogte te blijven van wat er onder leden/donateurs leeft. Het directe contact en de dialoog zijn toegenomen. Verder is het gemakkelijker om met online middelen meningen echt goed te peilen. Men heeft daardoor vaak het idee beter op de hoogte te zijn van wat er onder de achterban speelt.

Een ander belangrijk voordeel van digitalisering is de toegenomen reikwijdte van de communicatie. Het is gemakkelijker om meer mensen te bereiken en dus ook om nieuwe

leden/donateurs te werven. Werving is volgens sleutelfiguren dus een van de zaken waar internet kansen voor biedt, maar dit vormt zeker niet de enige of belangrijkste kans.

Digitalisering en internet kunnen ook nadelen hebben. Het meest genoemde probleem is dat digitalisering een andere manier van werken vereist. Mensen verwachten bijvoorbeeld sneller een reactie. De benodigde omschakeling is soms lastig voor medewerkers en organisaties. Daarnaast wordt aangegeven dat oudere doelgroepen soms beter met 'traditionele' communicatiemiddelen te benaderen is en dat deze doelgroep nu minder goed bereikt wordt. Voor de andere doelgroepen geldt juist dat digitalisering het gemakkelijk maakt de communicatie per doelgroep aan te passen. Als laatste nadeel wordt genoemd dat het lastiger is om grip te houden op de informatie, waardoor er een groter risico op imago schade is.

Hoewel sleutelfiguren dus wel degelijk nadelen van de opkomst van internet zien, zien ze overwegend de voordelen ervan in. Daarbij lijken veel problemen van tijdelijke aard: ze komen voort uit de omschakeling naar een werkwijze waarbij veel gebruik wordt gemaakt van online toepassingen en deze problemen zullen verdwijnen zodra deze omslag is gemaakt. Internet lijkt dus eerder een kans dan een bedreiging.

3.5 Slot: informalisering binnen organisaties

In dit hoofdstuk hebben we gezien hoe sleutelfiguren van 91 maatschappelijke organisaties aankijken tegen ontwikkelingen waar hun organisaties mee te maken hebben. Dit 'organisatorisch perspectief' staat niet vaak centraal in onderzoek naar het maatschappelijk middenveld, maar is toch interessant omdat vooral mensen die binnen of namens grote organisaties werkzaam zijn van binnenuit kunnen waarnemen of en hoe het maatschappelijk middenveld en de behoefte van burgers veranderen.

In lijn met de bevindingen uit hoofdstuk 2 zien sommige sleutelfiguren een afname van hun leden- en donateurs aantallen, en andere nemen juist een stijging waar. De meeste respondenten die een daling ervaren, relateren dit aan de vergrijzing van de organisatie en de economische crisis. Vooral sleutelfiguren van goededoelenorganisaties zeggen de negatieve invloed van de crisis te merken. De meeste sleutelfiguren verwachten dat de trend die ze de afgelopen vijf jaar hebben ervaren zich ook de komende vijf jaar doorzet. Belangrijke redenen voor een verwachte daling van het leden- en donateurs aantal zijn een voorziene verdere vergrijzing, de verwachting dat de economische crisis ook in de toekomst een negatief effect zal hebben, en dat mensen zich steeds minder gemakkelijk langdurig aan organisaties willen verbinden.

De indruk dat het steeds moeilijker wordt om leden en/of donateurs voor langere tijd aan de organisatie te binden en dat het lastiger is om mensen voor langere tijd bereid te vinden bestuurstaken op zich te nemen, wordt breed gedeeld. Organisaties proberen aan deze ontwikkelingen van informalisering en individualisering tegemoet te komen door leden en donateurs de mogelijkheid te geven zich voor kortere projecten in te zetten. Goededoelenorganisaties benadrukken verder het belang van evenementen omdat ze hun leden en/of donateurs zo een 'beleving' kunnen bieden. In toenemende mate merkt men dat mensen alleen geld geven te afstandelijk vinden. Ze willen vaker deelnemen

aan een concrete gebeurtenis (zoals een sponsorloop) om hun betrokkenheid te uiten. De mogelijkheid van korte projecten is dus voor donateursorganisaties op te vatten als een intensivering van de betrokkenheid, terwijl bij ledenorganisaties eerder sprake is van minder intensieve inzet bij een deel van de leden.

Het beeld bestaat dat mensen hun interesses steeds liever buiten formele organisaties om ontplooiën. Als organisaties echter concurrentie ervaren, dan is dat eerder van andere formele organisaties dan van informele groepen of individueel ontplooiende activiteiten. Wel denkt men dat de concurrentie van informele initiatieven de afgelopen vijf jaar is gegroeid.

Naast de toenemende informalisering wordt de toename van digitale communicatiemogelijkheden gezien als een belangrijke verandering waar grote organisaties mee te maken hebben. Organisaties maken tegenwoordig vrijwel allemaal gebruik van meerdere online toepassingen zoals een website, een digitale nieuwsbrief, Twitter en Facebook. De belangrijkste redenen voor het gebruik van deze toepassingen is leden te informeren, nieuwe doelgroepen te bereiken, op de hoogte te blijven van wat er onder de leden speelt en om praktische zaken te kunnen regelen. De grootste voordelen die men noemt, zijn het gemak en de snelheid waarmee communicatie mogelijk is. Verder worden de geringe kosten en de mogelijkheid om directer contact met leden te hebben genoemd.

Noten

- 1 Zie voor meer informatie over deze enquêtes De Hart 2005, Van den Berg en De Hart 2008 en http://www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/Databank_maatschappelijke_organisaties_DMO.
- 2 Opmerkelijk is dat dit argument weinig wordt aangekruist (zie tabel 3.1), maar dat kan ook komen doordat er voor de invullers overlap is met het argument van de economische crisis.
- 3 Uitzondering zijn bijvoorbeeld kerken en sommige sportbonden (omdat individuen lid worden van de vereniging en niet direct van de koepel).

DEEL 2

Politieke partijen, vakbonden en kerken

Tot nu toe hebben we ons in dit rapport op de ontwikkelingen van een breed scala aan grote maatschappelijke organisaties gericht. In het tweede deel verleggen we de aandacht naar drie specifieke organisatietypen: politieke partijen (hoofdstuk 4), vakbonden (hoofdstuk 5) en kerken (hoofdstuk 6). Het beeld bestaat dat juist dit soort traditionele ledenorganisaties steeds meer moeite hebben mensen aan zich te binden. Klopt dit beeld? En zo ja: is dit erg? Deze vragen beantwoorden we in de hierna volgende hoofdstukken. Dit doen we niet alleen aan de hand van bestaande data en literatuur, maar ook door bestuurders van deze organisaties aan het woord te laten. Wat is hun beeld van de huidige stand van zaken en de toekomst? Proberen zij ontwikkelingen bij te sturen? En hoe doen ze dat dan? Wat zijn de gevolgen als dat niet lukt?

4 Politieke (leden)partijen

Josje den Ridder¹

Alle westerse democratieën zijn partijendemocratieën, waarin politieke partijen bij de verkiezingen tegen elkaar strijden om de stem van kiezers en kiezers op die manier te verbinden met de regering en het regeringsbeleid (Müller 2000: 309). Partijen vervullen uiteenlopende functies in een democratie. Het vervullen van die functies vraagt enige mate van organisatie (vgl. Hix et al. 2005: 209). Voor verreweg de meeste politieke partijen in westerse democratieën geldt dat die organisatie mede een ledenstructuur behelst. Dat geldt ook voor de meeste Nederlandse partijen.² Partijleden kunnen door lid te zijn, door in hun sociale omgeving over politiek te praten of door binnen of namens de partij actief te zijn, bijdragen aan de verbinding die politieke partijen tussen burgers en de overheid tot stand brengen.

In het wetenschappelijke en publieke debat is er veel discussie over de toekomst van ledenpartijen (zie o.a. ROV 1998; 2009; De Lange et al. 2014). Dalende ledenaantallen (zie hoofdstuk 2) en de opkomst van partijen zonder leden roepen de vraag op in hoeverre politieke partijen nog in de maatschappij geworteld zijn, of er genoeg leden zijn om de partijendemocratie draaiende te houden en of partijen op zoek moeten naar andere manieren om burgers (langdurig) bij hun partij te betrekken.

In dit hoofdstuk kijken we naar politieke partijen als ledenorganisaties. Hierbij staan twee onderwerpen centraal: in de eerste plaats kijken we in iets meer detail dan in hoofdstuk 2 hoe de ledenaantallen van Nederlandse politieke partijen zich de afgelopen jaren hebben ontwikkeld (zie § 4.2). In de tweede plaats gaan we in op de toekomst van ledenpartijen in tijden van dalende ledenaantallen en electorale volatiliteit (zie § 4.3, § 4.4 en § 4.5). Dat laatste doen we door de functies van de leden te bekijken en te kijken naar de manieren waarop politieke partijen burgers duurzaam (d.w.z. meer dan als kiezer) bij hun partij betrekken naast het formele partijlidmaatschap. Hierbij zullen we steeds nadrukkelijk aandacht besteden aan de visie van partijen zelf (het organisatorische perspectief).

We bestuderen deze onderwerpen met behulp van beschikbare literatuur, statuten en websites van partijen, en interviews met vertegenwoordigers van de ledenorganisaties van politieke partijen zoals partijvoorzitters en directeuren van partijbureaus.³ Daarbij staan de partijen die in 2012 in de Tweede Kamer zijn gekozen centraal (zie tabel 4.1).

Tabel 4.1

Overzicht van politieke partijen in Nederland na de Tweede Kamerverkiezingen van 2012

partij	jaar van oprichting	aantal zetels na Tweede Kamer- verkiezing van 2012	aantal leden op 1 januari 2014 ^a
CDA	1980 (ontstaan uit fusie van ARP, CHU en KVP)	13	56.310
ChristenUnie	2000 (ontstaan uit fusie van RPF en GPV)	5	23.361
D66	1966	12	23.767
GroenLinks	1990 (ontstaan uit fusie van PPR, PSP, EVP en CPN)	4	24.435
PvdA	1946	38	52.317
PvdD	2002	2	12.254
PVV	2006	15	1
SGP	1918	3	29.964
SP	1972	15	44.242
VVD	1948	41	33.498
50Plus	2011	2	10.428

a Zie www.dnpp.nl, zie verder paragraaf 4.3.

Bron: Den Ridder 2014: 30; www.dnpp.nl en www.verkiezingsuitslagen.nl

4.1 Historische context: de opkomst van ledenpartijen

Voordat we ingaan op de ledenaantallen en toekomst van ledenpartijen is het goed om stil te staan bij de vraag wat een politieke partij precies is en waarom de meeste partijen ledenpartijen zijn.

Een politieke partij is minimaal een *'political group (identified by an official label) that presents at elections and is capable of placing through elections (free or not free), candidates for public office'* (Sartori 2002: 56-57, zie ook Epstein 1980: 9; Koole 1992: 18). Partijen stellen kandidaten voor publieke functies en daarmee onderscheiden ze zich van andere maatschappelijke organisaties, zoals belangenorganisaties en actiegroepen (Sartori 2002: 57; Koole 1992: 18). Leden zijn dus geen definiërend element van politieke partijen.⁴ Deze definitie is overigens een minimumdefinitie: partijen zijn en doen vaak veel meer en er is een grote diversiteit in doelen en verschijningsvormen (zie Krouwel 2006 voor een overzicht). De meeste hedendaagse partijen, hoe verschillend hun interne organisatie, ideologie of doelen ook zijn, hebben met elkaar gemeen dat het ledenpartijen zijn. Scarrow (1996: 19-20) definieert ledenpartijen als partijen die ernaar streven om burgers formeel lid te maken van hun partij en die een stabiele buitenparlementaire organisatie hebben waarin vrijwilligers (een deel van) de werkzaamheden uitvoeren. Behalve de PVV (Partij Voor de Vrijheid) zijn alle partijen die in 2012 in de Tweede Kamer waren vertegenwoordigd ledenpartijen. Ook in andere West-Europese landen is het model van de ledenpartij dominant (Scarrow 1996: 1; Muller 2000: 317; Allern en Pedersen 2007: 68). Hoe is dat zo gekomen?

De eerste politieke partijen in de negentiende eeuw waren zogenoemde kader- of elitepartijen en hadden geen leden. Het waren vooral politieke samenwerkingsverbanden van gekozen volksvertegenwoordigers, eventueel met een kleine buitenparlementaire organisatie (Duverger 1965: 62, 67; Krouwel 2006: 254). Met de uitbreiding van het mannenkiesrecht eind negentiende eeuw en de invoering van het algemeen kiesrecht begin twintigste eeuw ontstond een nieuw soort partij: de massapartij. Massapartijen komen voort uit de maatschappij, vaak uit een specifiek deel ervan, en leden spelen er een centrale rol (Koole 1992: 24; Krouwel 2006: 254). Ledenpartijen ontstonden om een bepaalde sociale groepering te emanciperen, in het systeem te integreren en voor hun belangen op te komen.⁵

De in 1879 opgerichte Anti-Revolutionaire Partij (ARP) kan worden beschouwd als de eerste Nederlandse massapartij (Koole 1992: 38). De oprichting van een sociaaldemocratische partij (de Sociaal Democratische Bond in 1882) volgde relatief laat, vanwege de late industrialisatie (Koole 1995: 200). Het model van de massapartij bleek organisatorisch en electoraal succesvol, waardoor nieuwe en oude partijen het ledenmodel overnamen (Scarrow 1996: 1). Duverger (1965) beschrijft deze ontwikkeling met de term *contagion from the left*, omdat in de meeste Europese landen de eerste massapartijen aan de linkerkant van het politieke spectrum opkwamen en de organisatievorm zich van daaruit verder verspreidde.

Een andere reden waarom het ledenmodel tegenwoordig de norm is, komt voort uit het feit dat er, vooral sinds de Tweede Wereldoorlog, waarde wordt gehecht aan partijen die verenigingen met een democratische structuur zijn (vgl. Van Biezen 2010: 4). Dat is het duidelijkst zichtbaar in de Duitse grondwet van 1949, waarin de positie van partijen grondwettelijk wordt geregeld en waarin onder andere regels zijn opgenomen over de interne partijdemocratie (Van Biezen 2010: 5). In de jaren zestig werd democratisering ook in veel andere landen een norm die zijn weerslag vindt in wetgeving. Het idee hierachter was dat partijen de democratie alleen maar kunnen verdedigen als hun gedrag en hun interne structuur democratisch en transparant zijn (Koole 2011: 230-231; Van Biezen en Borz 2012: 348). Met andere woorden: de hoeders van de democratie moeten zelf ook democratisch georganiseerd zijn.

In Nederland worden politieke partijen, anders dan in de meeste andere Europese landen, niet in de grondwet genoemd (Van Biezen en Borz 2012: 330).⁶ Er is wel andere wetgeving waarin eisen aan de organisatievorm van partijen worden gesteld (zie Koole 1992: 210 e.v.; Elzinga 2004; Van Biezen 2010). Hoewel partijen in beginsel zelf mogen kiezen welke rechtsvorm ze willen, is sinds 1989 in de Kieswet opgenomen dat politieke groeperingen die onder hun eigen naam aan verkiezingen willen meedoen verenigingen met volledige rechtsbevoegdheid moeten zijn (KW, art. G1, lid 1). Om in aanmerking te komen voor overheidssubsidie geldt die eis eveneens en wordt daarnaast de voorwaarde gesteld dat een partij beschikt over '1000 leden die vergader- en stemrechten hebben in de politieke partij en elk per jaar minimaal 12 euro contributie betalen' (Wfpp, art. 7, lid 1; Wspp art. 2, lid 3). Partijen met minder dan 1000 leden (zoals de Pvv) komen dus niet in aanmerking voor subsidie. Deze wetgeving stimuleert partijen om verenigingen met leden te zijn.⁷

Kader 4.1 Partij voor de Dieren: de oprichting van een nieuwe politieke partij

De PvdD (Partij voor de Dieren) is een relatief nieuwe partij: ze werd in 2002 opgericht door bestuursleden en medewerkers van de Bont voor de Dieren als reactie op het vermeende dierenvriendelijke beleid van het eerste kabinet-Balkenende en de politiek van de in het parlement vertegenwoordigde partijen. Waarom kozen zij voor het ledenmodel? De voorzitter van de PvdD was niet direct bij de keuze voor het ledenmodel betrokken, maar zegt: 'In ons hele wetgevingssysteem is het een belangrijke regel. Dat je dan geld krijgt en anders niet. Ik kan me voorstellen dat zo iets alleen al meespeelt. Het werkt ook heel positief. Ook voor de opbouw van de partij.' Een bestuurslid vult aan: 'Je hebt een aantal mensen, die hebben een idee van: we gaan een partij beginnen. Om daar vervolgens mensen bij te betrekken, dan heb je een systeem nodig. De partij komt voort uit mensen die betrokken waren bij ngo's, die hebben ook leden en donateurs, dus dit is een heel logische volgende stap om op die voet een partij te beginnen. De partij kreeg meteen in het begin al relatief veel leden en daarmee laat je ook zien: dit is iets waar blijkbaar behoefte aan is, het heeft een versterkend effect. Plus dat je vanuit je leden weer kan gaan bouwen aan de organisatie, kun je mensen scouten voor het politieke werk, je hebt iets nodig om betrokkenheid te creëren.'

4.2 Ontwikkeling in het ledenaantal en de organisatiegraad

Hoewel sommige auteurs een vrij losse definitie hanteren en het partijlidmaatschap zien als betrokkenheid bij een partij (vgl. Koole en Voerman 1986: 116; Heidar 2006: 302), gaat het in Nederland (en in dit hoofdstuk) om het partijlidmaatschap in formele zin. Het partijlidmaatschap is '*an organizational affiliation by an individual to a political party, assigning obligations and privileges to an individual*' (Heidar 2006: 301).⁸

De plichten van leden bestaan uit het betalen van lidmaatschapsgeld (de hoogte verschilt per partij; zie Voerman en Van Schuur 2011: 88). Verder moet men aan bepaalde eisen voldoen om lid te mogen worden. De meeste partijen hanteren een minimumleeftijd (14, 16 of 18 jaar), stellen dat een lid in Nederland woonachtig moet zijn en vragen van leden dat ze de doelstellingen of grondslag van de partij onderschrijven (Den Ridder 2014). Daarnaast hebben leden rechten: die omvatten minimaal het stem- en vergaderrecht op het laagste partijniveau (Koole 1992: 148). In veel partijen zijn de ledenrechten uitgebreider en kunnen leden direct invloed uitoefenen op het nationale congres (vaak het hoogste partijorgaan) of meestemmen over de lijsttrekker. De afgelopen jaren hebben leden in veel partijen meer directe invloed gekregen op de koers en kandidaten van de partij. Alleen binnen de SP, de ChristenUnie (CU) en de SGP (Staatkundig Gereformeerde Partij) is de indirecte structuur, waarbij leden invloed hebben via lokale afdelingen, grotendeels behouden (Lucardie en Voerman 2011; Voerman 2014).⁹

Dalende ledenaantallen tot 2003, daarna stabiel

In de meeste West-Europese landen is het aantal partijleden sinds de Tweede Wereldoorlog gedaald en dat geldt ook voor Nederland (zie figuur 4.1 en 4.2). Vooral het CDA, de PvdA en de VVD zijn in de loop van de tijd veel leden kwijtgeraakt (zie ook tabel 2.16 in hoofdstuk 2). Vanaf de jaren zestig daalden vooral de ledenaantallen van de KVP (Katholieke Volkspartij) en de CHU (Christelijk-Historische Unie) (twee voorlopers van het CDA)

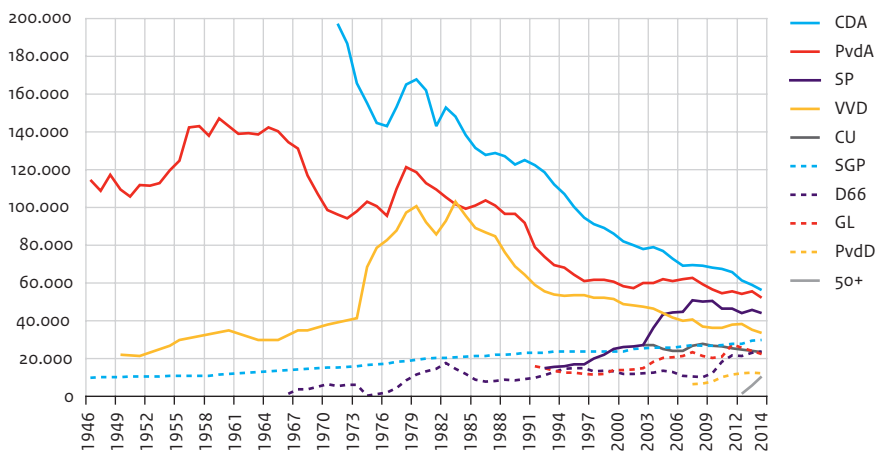
sterk. Ook de PvdA had haar ledenhoogtepunt in de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig.¹⁰ Na de jaren zestig daalde het aantal partijleden van de PvdA sterk. De vvd trok de eerste jaren na haar oprichting relatief weinig leden aan en dat veranderde pas toen de vvd in de jaren zeventig haar partijorganisatie moderniseerde (Voerman en Van Dijk 2008: 105). In 1982 had de vvd de meeste leden in haar geschiedenis (102.888 leden). Sindsdien is het aantal teruggelopen.

De daling van het totaal aantal partijleden die zich in de jaren zestig inzetten, ging door tot de jaren negentig. De afname was fors. Opmerkelijk is dat het aantal partijleden in januari 2003 niet verder daalde. Ook in de jaren daarna lag het totaal aantal partijleden hoger dan rond de eeuwwisseling.

De algemene trend van dalende absolute ledenaantallen doet zich niet bij alle partijen (in gelijke mate) voor (zie ook Kölln 2014: 92). Het ledenaantal van de SGP stijgt sinds 1946 gestaag. Waren er in 1946 nog 10.100 mensen lid van die partij, op 1 januari 2014 zijn dat er 29.964. Het ledenaantal van de SP steeg van 15.122 in 1992 naar 50.444 in 2009 en liep pas daarna iets terug (naar 44.242 op 1 januari 2014). Het aantal leden van D66 (Democraten '66) schommelde lang rond de 10.000 en steeg vanaf 2010. Terwijl die partij in 2008 nog 10.370 leden had, had ze er op 1 januari 2014 23.767; meer dan een verdubbeling. Ook 50Plus groeit sinds haar oprichting in 2011 en had op 1 januari 2014 10.428 leden.

Figuur 4.1

Ontwikkeling in de ledenaantallen van Nederlandse politieke partijen, 1946-2014 (in absolute aantallen)

Bron: Koole en Voerman 1986: 131-132; Koole 1992: 170-172; Voerman en Van Schuur 2011: 210; DNPP (www.dnpp.nl)

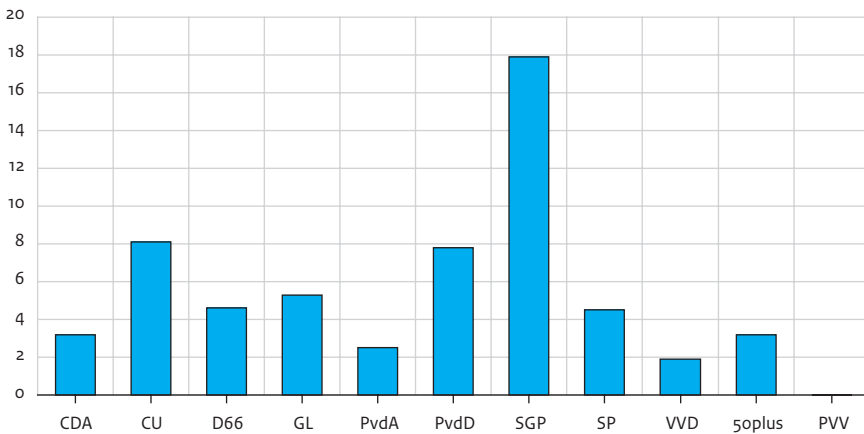
Het aantal partijleden kan worden uitgedrukt als percentage van de kiesgerechtigde bevolking. Hiermee krijgen we zicht op de organisatiegraad van partijen (Van Biezen et al.

2012: 27; Voerman en Van Schuur 2011: 208). Omdat het aantal kiesgerechtigden stijgt terwijl het aantal partijleden daalt, is dit percentage sinds de jaren vijftig sterk gedaald: in 1956 was 12,5% van de kiesgerechtigde bevolking lid van een partij, op 1 januari 2014 was dat nog maar 2,4%.

Als we de 'eigen' organisatiegraad van politieke partijen bekijken, dat wil zeggen het aantal leden van de partij als percentage van het aantal kiezers van de partij, zien we grote verschillen tussen partijen. Omdat de eigen organisatiegraad erg afhankelijk is van verkiezingsuitslagen, hebben we in figuur 4.2 het aantal kiezers van de laatste vier Tweede Kamerverkiezingen gemiddeld. De eigen organisatiegraad van de SGP is het grootste: bijna 18% van de kiezers is lid van de partij. In vergelijking met andere partijen hebben ook de ChristenUnie (8,1%) en de PvdD (7,8%) een relatief hoge organisatiegraad. De organisatiegraad van de in electoraal opzicht grotere partijen CDA (3,2%), PvdA (2,5%) en VVD (1,9%) is lager. De PVV telt slechts één lid (Geert Wilders zelf) en heeft daarmee de laagste organisatiegraad.

Figuur 4.2

Eigen organisatiegraad per politieke partij, 2012 (in procenten)^a

- a Eigen organisatiegraad wil zeggen: het aantal partijleden (op 1 januari 2013) als aandeel van de eigen kiezers bij Tweede Kamerverkiezingen (gemiddelde van de verkiezingen in de periode 2003-2012). Omdat deze eigen organisatiegraad gevoelig is voor de verkiezingsuitslagen (bij een slechte uitslag is de organisatiegraad hoger, bij een goede uitslag lager), is voor de gegevens van de kiezers gebruikgemaakt van het gemiddelde aantal kiezers bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2003, 2006, 2010 en 2012. Voor partijen die slechts aan twee van die verkiezingen meededen, is dat aantal gemiddeld.

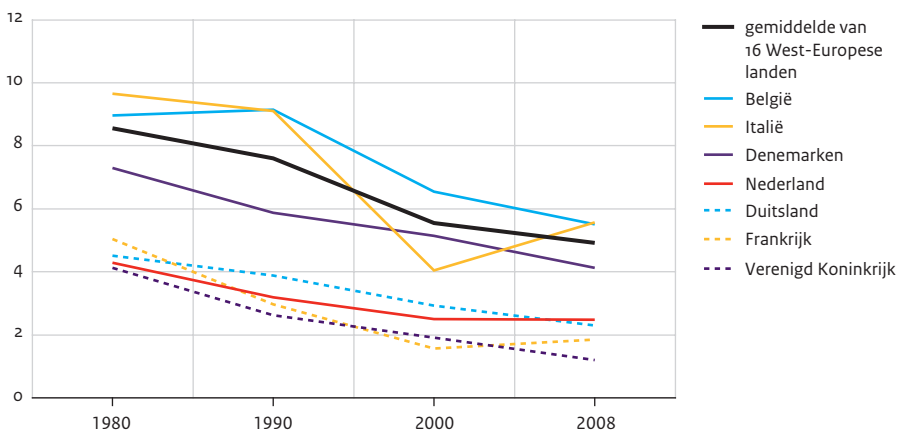
Bron: www.dnpp.nl en www.verkiezingsuitslagen.nl

De daling van het aantal partijleden in Nederland past in een trend die zich in bijna alle westerse democratieën voordoet (zie o.a. Mair en Van Biezen 2001; Van Biezen et al. 2012). Hoewel Nederlandse partijen in vergelijking met andere landen nooit zo veel leden

hadden (Koole 1992: 177), is de ledendaling tussen 1960 en 2000 sterker dan elders. In de jaren zestig nam Nederland wat betreft ledenaantallen een middenpositie in Europa in, eind jaren negentig stond Nederland onder aan de lijst. Terwijl gemiddeld ongeveer 6% van de kiesgerechtigde West-Europeanen lid is van een politieke partij, is dat aandeel in Nederland slechts 2,5% (Mair 2008: 236). Tussen 2000 en 2009 deed Nederland het verhoudingsgewijs beter dan veel andere Europese landen: samen met onder andere Frankrijk, Spanje en Italië is Nederland een van de weinige Europese landen waar het absolute en relatieve aandeel leden in het afgelopen decennium niet sterk is teruggelopen (Van Biezen et al. 2012: 32, zie ook figuur 4.3). De organisatiegraad van Belgische, Duitse, Deense en Britse partijen daalde wel.

Figuur 4.3

Organisatiegraad van politieke partijen in West-Europese landen, 1980-2008 (in procenten)^a

a De organisatiegraad is het aantal partijleden als aandeel van het aantal kiesgerechtigden.

Bron: Van Biezen et al. 2012: 43-46

Partijleden zijn gemiddeld vaker man, ouder en hogeropgeleid

Op basis van een in 2008 gehouden onderzoek onder leden van zeven Nederlandse politieke partijen¹¹ kunnen we antwoord geven op de vraag wie de leden van Nederlandse politieke partijen zijn. Net als in andere landen zijn partijleden in Nederland gemiddeld vaak man, hogeropgeleid en ouder (zie o.a. Heidar 2006: 305; Scarrow 2007: 642; Den Ridder 2014), al zijn er wel verschillen tussen partijen.

De verdeling tussen mannen en vrouwen is bij de PvdA, D66, GroenLinks en de SP¹² iets evenwichtiger dan bij het CDA, de VVD en de SGP. Bij de ChristenUnie zijn de vrouwen weliswaar in de minderheid, maar van de christelijke partijen heeft deze partij de evenwichtigste verdeling. De SGP heeft nauwelijks vrouwelijke leden, maar dat is gezien de achtergrond van deze partij niet verwonderlijk: de partij liet tot 2006 officieel geen

vrouwelijke leden toe. De PvdD zou de enige Nederlandse partij zijn waarin het aandeel vrouwen groter is dan het aandeel mannen.¹³

Partijleden zijn oud en worden steeds ouder. In vergelijking met onderzoek uit 1986 is de gemiddelde leeftijd in het CDA, D66, de PvdA en de VVD behoorlijk gestegen. Een aanzienlijk deel van de leden in alle zeven onderzochte partijen is ouder dan 60 jaar en het aandeel leden onder de 30 is beperkt. Uit recente gegevens over D66 blijkt overigens dat de ledenstijging van die partij sinds 2008 tot een daling van de gemiddelde leeftijd heeft geleid: in 2014 zou het aandeel leden onder de 41 jaar boven de 40% liggen (Kas en Modderkolk 2014).

De meeste partijleden zijn hogeropgeleid, maar de verschillen tussen partijen zijn aanzienlijk. Het aandeel hogeropgeleiden is bij de christelijke partijen lager dan bij de seculiere partijen. De SPJ wijkt het meest af: die partij heeft meer lageropgeleide leden dan de andere partijen. Het opleidingsniveau van partijleden is sinds 1986 gestegen: voor de vier partijen waarover gegevens beschikbaar zijn (CDA, D66, PvdA en VVD), geldt dat ze in 2008 een groter aandeel hogeropgeleide leden hebben dan in 1986.

Oorzaken van dalende ledenaantallen liggen bij partijen en burgers

Er zijn diverse verklaringen voor de daling van het aantal partijleden in westerse democratieën sinds de jaren zestig, hoewel het onder meer door een gebrek aan longitudinale data over partijleden moeilijk is om één volledig sluitende verklaring te geven (Whiteley 2011: 23). De oorzaak wordt enerzijds gezocht bij veranderingen aan de kant van de burgers en anderzijds bij veranderingen aan de kant van de politieke partijen.

Bij veranderingen aan de kant van de burgers wordt gewezen op processen van individualisering en ontzuiling, waardoor burgers zich minder vanzelfsprekend bij een politieke partij aansluiten (Koole 1992: 178; Voerman en Van Schuur 2011: 211). De electorale volatiliteit is toegenomen en een levenslang partijlidmaatschap lijkt zich niet goed tot die ontwikkeling te verhouden.

Een tweede verklaring is dat partijen concurrentie van andere vormen van politieke participatie hebben gekregen (Seyd en Whiteley 2004: 358; Whiteley 2011: 22). Een hypothese is bijvoorbeeld dat traditionele vormen van participatie, zoals het lid worden van politieke partijen, worden verdrongen door nieuwe ad hoc-vormen van participatie waarbij mensen zich minder langdurig aan een bepaalde organisatie verbinden (Dekker et al. 2004: 196). Deze ontwikkeling richting informalisering van politieke en maatschappelijke participatie kan het gevolg zijn van een daling van het vertrouwen in traditionele organisaties, maar kan ook voortkomen uit de behoefte aan autonomie en zelforganisatie bij burgers (Van den Berg et al. 2011: 26).

Seyd en Whiteley (2004: 358) noemen een derde, hierbij aansluitende verklaring. Er zou niet alleen meer concurrentie zijn van andere vormen van politieke participatie die beter aansluiten bij de behoefte van burgers, maar ook de concurrentie van andere manieren van tijdsbesteding zijn toegenomen. Het is echter moeilijk voorstelbaar dat een daling van het passieve lidmaatschap van politieke partijen hiermee te verklaren is, aangezien deze vorm van lidmaatschap weinig tijd hoeft te kosten.

Niet zozeer een verklaring, maar een nuancering van de forse daling van het aantal partijleden sinds de jaren zestig, is dat de cijfers van het aantal partijleden uit die tijd mogelijk een overschatting betreffen (Heidar 2006). De ledendatabases van partijen waren niet betrouwbaar en partijen gaven mogelijk meer leden op dan ze daadwerkelijk hadden (Koole 1992: 149).

Aan de kant van politieke partijen wordt gewezen op veranderingen in de behoefte van de partijleiding aan leden (o.a. Seyd en Whiteley 2004: 358; Heidar 2006: 306). Partijen kunnen via de massamedia direct met hun kiezers communiceren en hoeven daarom minder dan voorheen een beroep te doen op leden als intermediair (Koole 1992: 179). Daarnaast worden partijen in toenemende mate door de staat gesubsidieerd, waardoor ze niet meer zo dringend leden nodig hebben voor hun inkomsten en daardoor zijn ze minder geneigd leden te werven (Whiteley 2011: 36). In Nederland gaat dit argument niet helemaal op, omdat een aanzienlijk deel van de inkomsten van partijen nog steeds uit contributies en bijdragen van leden bestaat (Dragstra 2008: 306).

Een andere reden voor een daling van het partijlidmaatschap heeft te maken met de politieke cultuur en vooral de verschillen tussen partijen. De afname van het aantal partijleden wordt dan verklaard door ideologische convergentie en het feit dat er geen echte politieke tegenstellingen meer zijn (Voerman en Van Schuur 2011: 211). Uit onderzoek in Groot-Brittannië blijkt dat nieuwe politieke tegenstellingen en het geloof dat leden een belangrijke bijdrage aan grote beleidsveranderingen kunnen leveren tot een stijging van het aantal leden kan leiden (Seyd en Whiteley 2004: 357; zie Koole 1992: 178 voor een vergelijkbare verklaring voor de stijging van het aantal partijleden in Nederland in de jaren zeventig). Ook in Nederland wordt sinds de jaren zestig gesproken over het verdwijnen van politieke tegenstellingen (zie Koole 1992: 336). De kleinere verschillen kunnen leiden tot een vermindering van de interesse in politiek en daarmee een daling van het aantal partijleden.

Dit laatste argument wordt ook aangevoerd als de belangrijkste verklaring voor de stabilisatie van het aantal partijleden sinds 2003. De Nederlandse politiek wordt na de saaie jaren negentig vanaf 2002 weer spannender. De opkomst van Fortuyn en Wilders en de hevige politieke tegenstellingen die daarmee gepaard gingen, zorgden ervoor dat de politiek er (weer) toe doet en meer mensen zich bij een partij aansloten.

Als we vertegenwoordigers van partijen zelf naar oorzaken van dalingen (of stijgingen) van het aantal leden vragen, wijzen ze op het belang van de electorale context (zie ook hoofdstuk 3). In tijden waarin het electoraal goed gaat, stijgt ook het aantal partijleden. Tussen 2010 en 2014 is dat bijvoorbeeld zichtbaar bij D66. Wanneer het in electoraal tegenzit, zeggen er meer partijleden op dan dat er nieuwe bijkomen en daalt het aantal leden dus. De voorzitter van GroenLinks wijdt de ledendaling van de afgelopen jaren bijvoorbeeld aan onvrede over de politieke koers van de partij (o.a. met betrekking tot de beslissing in 2011 om de militaire missie naar Kunduz te steunen) en de nasleep van de verloren verkiezingen in 2012. Ook de partijdirecteur van het CDA wijst op de electorale context: zo kwamen er leden bij en vielen er leden af naar aanleiding van het congres in 2010 over deelname aan het kabinet met de VVD met gedoogsteun van de PvdV. Daarnaast

wijst het CDA op de vergrijzing: ongeveer 25%-30% van de opzeggingen is vanwege hoge leeftijd of overlijden. Diverse partijen wijzen ook de economische crisis als oorzaak van een ledendaling aan. Een deel van de leden dat opzegt, geeft aan hiervoor financiële redenen te hebben. Bij de ChristenUnie zien ze dat veel leden in feite donateurs zijn: 'Eén keer in de zoveel tijd worden de goede doelen nog een keertje tegen het licht gehouden en dan valt de ChristenUnie daar soms uit. Wat ze er vaak bij zeggen: 'maar we steunen jullie nog wel, we stemmen nog steeds op de ChristenUnie.' De voorzitter van de PvdA denkt dat mensen zich niet voor langere tijd aan een partij willen verbinden. De partij merkt dat er veel nieuwe leden binnenkomen, maar dat er nog meer opzeggen. De partijdirecteur van de SP kan niet goed aangeven waarom de absolute ledenaantallen van zijn partij stijgen. Hij signaleert wel dat deze stijging vooral voor rekening komt van 40 heel actieve afdelingen, waarvan de bestuurders actief potentiële leden aanspreken. De SP heeft als voordeel boven andere partijen dat ze heel goed weten waar hun potentieel zich bevindt. De voorzitter van de ChristenUnie vermoedt dat partijen als de SP en de ChristenUnie in electoraal mindere perioden minder kwetsbaar zijn voor ledenverlies, omdat mensen vooral lid worden om uitdrukking te geven aan hun christelijke identiteit. De voorzitter van D66 verklaart de ledenaanwas van zijn partij van de laatste jaren door een combinatie van een goed functionerende Tweede Kamerfractie, de uitgebreide mogelijkheden voor interne zeggenschap en een verbetering van de partijorganisatie. Vooral op dat laatste punt heeft D66 de afgelopen jaren sterk ingezet met onder andere nieuweledendagen, trainingen en betere ondersteuning van afdelingen. Dalende ledenaantallen worden vaak opgevat als dalende steun voor de betreffende partijen en een gebrek aan legitimiteit voor het partijsysteem als geheel (vgl. Mair 1997; 2013). Desgevraagd vinden de meeste vertegenwoordigers van partijen dalende ledenaantallen een probleem voor de Nederlandse democratie. Dalende ledenaantallen kunnen worden gezien als een indicator voor afnemende betrokkenheid bij de politiek of bij specifieke partijen. De voorzitter van de PvdD zegt zich niet zo bezig te houden met het probleem van dalende ledenaantallen. Met de PvdD gaat het goed: de partij heeft relatief veel leden in vergelijking met het aantal kiezers. Dalende ledenaantallen komen volgens hem vooral voor bij de gevestigde, verzuilde partijen en zijn vooral problematisch voor die partijen en zeggen weinig over de betrokkenheid van burgers bij nieuwe partijen zoals de PvdD.

Ledenwerving en ledenuitstroom

De ontwikkeling van het aantal partijleden wordt meestal als netto-ontwikkeling bekeken. Elk jaar zijn er leden die de partij verlaten en komen er nieuwe leden bij (Voerman en Van Schuur 2011: 88). In 2013 meldden zich bijvoorbeeld 25.306 nieuwe leden bij partijen, terwijl 31.400 leden zich lieten uitschrijven (een nettosaldo van -6094, een jaar eerder was dat nog +3798; zie www.dnpp.nl). Om het aantal partijleden op peil te houden, proberen partijen dus nieuwe leden te werven en de uitstroom van leden tegen te gaan. Hoe belangrijk is ledenwerving voor partijen?

Inhoudelijke overwegingen belangrijk bij het lid worden

De eerste stap bij het werven en behouden van leden is inzicht in de motieven die mensen hebben om lid te worden. Hoewel er vaak een beeld geschetst wordt van partijleden als 'baantjesjagers [...] die opkomen voor hun eigen enge belangetje' (aldus Wilders, geciteerd in Lucardie en Voerman 2008: 53) en die lid worden omdat dit hun persoonlijk iets oplevert (o.a. Ignazi et al. 2005: 28), geven partijleden zelf aan dat ze vooral lid zijn geworden uit inhoudelijke overwegingen (o.a. Den Ridder 2014). Voor veel leden is het lidmaatschap een manier om steun te geven aan de beginselen van de partij. Ook zeggen veel mensen lid te zijn geworden om bij te dragen aan de invloed van de partij of om zich in te zetten voor een rechtvaardige samenleving. Sociale normen en persoonlijke voordelen worden veel minder vaak genoemd als reden om lid te worden.¹⁴ Ook onderzoek in andere landen heeft laten zien dat ideologische overwegingen of het streven naar collectieve doelen belangrijke motieven zijn om lid van een politieke partij te worden (o.a. Heidar 2006: 304).

De vertegenwoordigers van partijen herkennen dit beeld van inhoudelijk gemotiveerde leden. Ze wijzen erop dat veel leden in feite donateurs zijn. Bij de ChristenUnie zegt men: 'De belangrijkste reden om lid te worden, zijn de gedeelde waarden, het christen-zijn.'

Bij de PvdD speelt iets soortgelijks:

Mensen worden in eerste instantie lid om te steunen, om supporter te zijn. Ze vinden het belangrijk dat dieren en milieu vertegenwoordigd zijn in de politiek, maar voelen niet noodzakelijkerwijs de behoefte om daar zelfhanden en voeten aan te geven. Ik denk dat sommige leden ons meer zien als een goed doel, meer dan bij andere partijen wellicht het geval is.

Ledenwerving en -behoud: het partijlidmaatschap moet ook leuk zijn

De mate waarin partijen zich bezighouden met ledenwerving en ledenbehoud verschilt per partij. De meeste partijen zeggen gebruik te maken van de hoogtepunten in de politieke aandacht: ze werven bijvoorbeeld rond verkiezingen omdat dat het moment is waarop mensen lid worden (vgl. DNPP 2013). Ledenstijgingen en -dalingen hangen volgens partijen samen met de electorale context en ze proberen er dus van te profiteren wanneer die context gunstig is. Een voorbeeld daarvan is D66, die de dag na de voor hen succesvolle gemeenteraadsverkiezingen van 2014 op de voorpagina van het *NRC-Handelsblad* adverteerde om nieuwe leden te werven (NRC 20 maart 2014). Vertegenwoordigers van onder andere de SP en de PvdD zeggen dat ze ook hun eigen maatschappelijke acties (bv. in de thuiszorg in het geval van de SP, of Boomplantdag in het geval van de PvdD) aangrijpen om nieuwe leden te werven. De meeste partijen zeggen hun werving niet op specifieke doelgroepen te richten, maar een algemeen appel op potentiële kiezers en leden te doen. De SGP werft wel gericht en stimuleert afdelingen om te zorgen voor een goede leeftijdsopbouw in het ledenbestand.¹⁵

De partijvoorzitter van GroenLinks vindt dat zijn partij op dit moment te weinig aan ledenwerving doet. Meer in algemene zin vindt hij dat partijen te veel bezig zijn met de politiek in Den Haag of met kiezers en te weinig met leden. Hij vindt dat jammer en denkt dat partijen gezamenlijk zouden moeten proberen om leden te werven.¹⁶

De partijvoorzitter van de ChristenUnie denkt dat er op dit gebied in zijn partij nog veel te winnen is:

Er is in de samenleving een tendens om je er min of meer bij neer te leggen dat ledenorganisaties niet meer van deze tijd zijn. Daar herken ik veel in. Maar je moet oppassen dat dit niet een gegeven wordt waar je je bij neerlegt. Als bijvoorbeeld elk bestuurslid dat actief is bij de ChristenUnie één lid werft en dat doen we elk jaar... Wat is voor mij nou de moeite om dat te vragen? Maar ik doe het niet, terwijl als ik een vriendenfeestje heb het vaak over de ChristenUnie gaat – ‘die Slob doet het goed, hè?’ – en dan vergeet ik gewoon de vraag te stellen van: ‘Hé, leuk dat je dat zegt, ik waardeer enorm dat je Arie zo steunt, maar we kunnen je steun ook nog wel op een andere manier gebruiken.’ Je praat over de actuele politiek, maar die basale vraag, die stel je niet. Die antenne, daar moeten we aan werken de komende periode.

Ledenwerving en ledenbehoud zijn volgens de partijvoorzitter van de PvdA een top-prioriteit. In zijn campagne voor het partijvoorzitterschap ontvouwde hij het streven om in vier jaar tijd 100.000 leden te hebben. Dat doel lijkt niet te worden gehaald, maar de partijvoorzitter houdt eraan vast: ‘Ze komen later dan ik gehoopt had, maar ik denk dat het nog steeds kan.’ De PvdA heeft ingezet op het werven van leden door aan bestaande leden te vragen een nieuw lid te werven, door gratis lidmaatschappen uit te delen¹⁷ en afdelingen die leden werven te belonen. Het partijbureau heeft medewerkers die zich specifiek met ledenwerving en -behoud bezighouden. De partijvoorzitter van de PvdA wil op drie manieren zorgen dat mensen lid worden en blijven: door te zorgen dat het lidmaatschap ook leuk is, door de band met leden te verdiepen en duidelijk te maken wat je aan elkaar hebt, en door iets tastbaars te bieden, zoals een goedkope verzekering. Verder wil hij het tij keren door aan te sluiten bij brede maatschappelijke bewegingen:

Vroeger stond een politieke beweging op de schouders van andere bewegingen [...] Je ziet nu dat partijen veel losser zijn van allerlei andere instanties. Ik zoek naar een versterking van die maatschappelijke bewegingen. Niet dat je allemaal hetzelfde hoeft te vinden, maar je kan elkaar wel versterken.

Ook open voorverkiezingen waarin niet-leden mogen meestemmen, zijn volgens de PvdA-voorzitter een manier om potentiële leden in het vizier te krijgen. Mensen die mee willen stemmen, willen misschien ook lid worden (zie ook § 4.4).

Partijen proberen niet alleen nieuwe leden te werven, ze proberen ook de huidige leden te behouden. Het CDA probeert zijn leden te laten weten dat ze gewaardeerd worden, bijvoorbeeld door de tijd te nemen hun vragen te beantwoorden en er is een attentie voor mensen die al heel lang lid zijn. De SGP probeert de kiesverenigingen te stimuleren om politieke avonden te houden, om leden zo bij de partij te betrekken. GroenLinks probeert zijn leden te behouden door hen serieus te nemen en zeggenschap te geven binnen de partij. De partijvoorzitter van GroenLinks zegt dat de partij nadenkt over de vraag hoe de betekenis van het lidmaatschap duidelijker kan worden gemaakt. Het kan ook leuk zijn en voordelen opleveren om lid te zijn van een partij. D66 probeert leden aan zich te binden door hen goed op te vangen binnen de partij: voor nieuwe leden zijn er nieuweledendagen en er worden veel bijeenkomsten georganiseerd. Ook veel andere partijen hebben nieuweledendagen (bv. in de Tweede Kamer) en ze organiseren steeds vaker ook ‘gezellige’ partijbijeenkomsten met een politiek tintje. In de meeste partijen

worden leden die opzeggen gebeld, om hun te vragen waarom ze opzeggen, hen over te halen lid te blijven of hun een alternatief te bieden.

4.3 De functie van politieke partijen en hun leden in de representatieve democratie

De daling van het aantal leden van politieke partijen en de opkomst en het electorale succes van de ledenloze pvv 'dwingt ledenpartijen om na te denken over de vraag of zij, als ledenorganisatie, nog toekomst hebben. Wat heeft een partij nog aan leden en wat hebben leden aan een partij?', aldus een commissie van het wetenschappelijk bureau van de vvd in een publicatie over de toekomst van politieke partijen in het algemeen en de vvd in het bijzonder (Van de Velde et al. 2013: 20). Er wordt wel gezegd dat partijleden hun partij op uiteenlopende manieren helpen om hun functies te vervullen en daarmee bijdragen aan het (goed) functioneren van hun partij en de representatieve partijen-democratie als geheel. Welke functies hebben partijleden precies en hoe kijken partijen hier zelf tegen aan?

Figuur 4.4

Functies van politieke partijen en partijleden in de representatieve democratie

Bron: Den Ridder 2014: 16

De schakelfuncties van politieke partijen

Om te laten zien waarom leden van belang zijn voor partijen en de representatieve democratie staan we eerst even stil bij de rol van partijen zelf. In de politicologische

literatuur is er consensus over het feit dat de representatieve democratie ondenkbaar is zonder partijen (o.a. Schattschneider 2004: 1; Dalton et al. 2011: 3; Mair 2013: 15).¹⁸ Partijen maken de representatieve democratie mogelijk doordat zij de kiezers en het overheidsbeleid met elkaar verbinden (Lawson 1988: 15; Gallagher en Marsh 2002: 3). Dat doen ze op een aantal manieren (zie de linkerkant van figuur 4.4).

Partijen verbinden burgers met het politieke proces. Dit doen ze in de eerste plaats door het publiek te informeren over de politiek (communicatiefunctie) en daarmee bij te dragen aan de politieke socialisatie van burgers (Dalton en Wattenberg 2000: 6). In de tweede plaats zijn partijen een vehikel voor participatie (mobilisatiefunctie). Burgers kunnen stemmen op, lid worden van, of actief worden in een partij en daarmee deelnemen aan de democratie (Lawson 1988: 16). In de derde plaats versimpelen partijen de keuze voor kiezers door (onder andere) duidelijke en consistente beleidsposities in te nemen, zodat kiezers weten waar een partij voor staat (Dalton en Wattenberg 2000: 6). In de vierde plaats zijn partijen symbolen van loyaliteit en identificatie en dragen ze bij aan de stabiliteit van het politieke systeem (Dalton en Wattenberg 2000: 6).

Een belangrijke functie van partijen is het selecteren of nomineren van kandidaten voor publieke functies. Een functie die voorafgaat aan deze selectie is het rekruteren en socialiseren van kandidaten (Dalton en Wattenberg 2000: 7; Gallagher en Marsh 2002: 3). Daarnaast zorgen partijen voor de aggregatie en articulatie van belangen (King 1969: 135). Partijen luisteren naar de (soms tegengestelde) wensen en verlangens van hun achterban, wegen deze tegen elkaar af en brengen deze uiteindelijk samen in een beginsel- of verkiezingsprogramma (Gunther en Diamond 2001: 8).

Partijen spelen ook een rol bij het organiseren van de regering en de overheid. Dat doen ze door na de verkiezingen een regering en een oppositie te vormen, door het wetgevings- en beleidsproces te organiseren, coalities te vormen en te zorgen dat individuele vertegenwoordigers zich aan gemaakte afspraken houden (Dalton en Wattenberg 2000: 9; King 1969: 37). Partijen zorgen verder voor stabiliteit en continuïteit in het overheidsbestuur. Aangezien de meeste partijen lange tijd deelnemen aan het politieke proces, maken ze het mogelijk dat kiezers partijen beoordelen op het gevoerde beleid, waarmee een mechanisme van politieke verantwoording tot stand komt (Whiteley en Seyd 2002: 6).¹⁹

Functies van leden in een representatieve democratie

Voor de meeste functies van partijen geldt dat leden kunnen bijdragen aan de totstandkoming ervan (zie de rechterkant van figuur 4.4). Leden maken zowel deel uit van de partij als van de maatschappij en brengen een relatie tot stand tussen kiezers en hun partij (Ignazi et al. 2005: 27; Poguntke 2005: 44).

Leden hebben een communicatiefunctie (Epstein 1980: 113). Partijleden communiceren enerzijds met kiezers: zij zijn de 'ambassadeurs' van de partij in de samenleving (Scarrow 1996: 43; 2007: 650). Als leden in hun sociale omgeving over hun partij of over politieke kwesties praten, zijn ze het gezicht van de partij naar buiten toe (Gallagher en Marsh 2002: 142), kunnen ze informatie geven over de standpunten van de partij, of als opinieleiders de meningen van mensen in hun omgeving beïnvloeden (Scarrow 1996: 43). Anderzijds communiceren leden met hun partij: ze zijn 'sensoren' (Poguntke 2005: 50) van de partij. Partijleden praten met andere burgers en horen hoe zij over de politiek

en de partij denken, over welke vraagstukken ze zich zorgen maken en hoe ze politieke kwesties beoordelen. Daarmee krijgen leden een indruk van de zorgen en wensen van burgers en die kunnen ze doorgeven aan hun partij. In het verlengde van de communicatiefunctie ligt de mobilisatiefunctie: leden kunnen bijdragen aan het mobiliseren van kiezers om te gaan stemmen bij verkiezingen of bij het werven van nieuwe leden (Scarrow 2000: 84).

Leden hebben daarnaast een symbolische functie (Scarrow 1996: 42). Partijleden geven kiezers de indruk dat de partij brede steun geniet en gevormd wordt door 'gewone' mensen in plaats van door een professionele elite (Scarrow 2000: 84). Zo laten leden zien dat de partij maatschappelijk geworteld is en daarmee legitiem is (Mair 1997: 148; Whiteley en Seyd 2002: 17).

Leden vervullen niet alleen functies in relatie tot kiezers, maar spelen ook een rol binnen hun partij. In de eerste plaats zijn ze het reservoir waaruit partijen kandidaten selecteren en rekruteren (Koole 1992: 179). Hoewel meestal de mogelijkheid bestaat om kandidaten voor publieke functies van buiten de partij te vragen, worden de meeste vertegenwoordigende en bestuurlijke functies door partijleden vervuld. Daarnaast spelen leden een rol bij de selectie van kandidaten en de partijleider. Ze bepalen indirect (via lokale afdelingen en een vertegenwoordigend congres) of direct (via een ledencongres of ledenraadpleging) wie er namens de partij vertegenwoordigende functies mogen of kunnen innemen.

Behalve invloed op de kandidaten hebben leden invloed op het beleid van de partij. Via lokale afdelingen, congressen of inhoudelijke referenda kunnen ze invloed op het beginselprogramma en verkiezingsprogramma uitoefenen. Leden kunnen zorgen voor nieuwe ideeën en perspectieven in het debat binnen partijen (Scarrow 1996: 45).

Leden hebben verder een organisatorische functie: ze houden de partij als organisatie draaiende (zie Koole 1992: 179; Scarrow 1996: 44). Binnen een partij moeten vele functies worden vervuld op lokaal, regionaal of landelijk niveau. Er moeten vergaderingen worden georganiseerd, besturen en commissies worden gevuld, kandidatenlijsten en verkiezingsprogramma's opgesteld, campagnes georganiseerd, enzovoort, en dat komt vooral op vrijwilligers neer.

Leden dragen ook bij door hun partij geld te geven (zie o.a. Koole 1992: 179; Whiteley en Seyd 2002: 18). Dat doen ze door contributie te betalen en door (eventueel) extra geld te geven wanneer dat nodig is voor bijvoorbeeld verkiezingscampagnes. Ook zonder zelf geld te geven, dragen leden bij aan de financiële positie van hun partij. Dat is althans in Nederland het geval, omdat de hoogte van de overheidssubsidie van politieke partijen mede afhankelijk is van het aantal leden (Wfpp art. 8, lid 1a; voorheen Wssp, art. 6, lid 1a; zie hoofdstuk 2).

Na de verkiezingen hebben leden in sommige partijen invloed op de coalitievorming (Kennedy et al. 2006: 786). Leden mogen zich in die partijen uitspreken over regeringsdeelname, voordat de partij zich aan een bepaalde coalitie verbindt. Daarnaast kunnen leden hun partij controleren. Partijen leggen op congressen of speciale partijvergaderingen verantwoording af over hun optreden in de regering en/of het parlement. Leden hebben daar (direct of via hun afdeling) de mogelijkheid om te debatteren over actuele politieke kwesties en daarover advies uit te brengen aan de vertegenwoordigers van de

partij. Ook tussen die congressen door controleren leden hun partij, hetzij door van zich te laten horen als er iets gebeurt waarmee ze het niet eens zijn, hetzij door hun lidmaatschap op te zeggen (Gallagher en Marsh 2002: 142-143).

De visie van politieke partijen op leden

Hoewel partijen in het begin van de eenentwintigste eeuw veel minder afhankelijk zijn van leden, bijvoorbeeld om met kiezers te communiceren en hen te mobiliseren, dichten ze hun leden veel van de hiervoor genoemde functies toe.

Alle partijvoorzitters en directeuren geven aan dat partijleden erg belangrijk zijn voor de financiën van hun partij, maar ze zeggen er meteen bij dat dit niet het allerbelangrijkste aspect van leden is. Gemiddeld zorgen leden voor bijna de helft van de inkomsten van de partij (Andeweg en Irwin 2009: 78). Het precieze aandeel verschilt per partij en is mede afhankelijk van het aantal Kamerzetels en de hoogte van de overheidssubsidie (zie Koole 2011).

Een tweede functie van partijleden waar alle vertegenwoordigers van partijen op wijzen, is de rol van leden als kweekvijver voor volksvertegenwoordigers. Het zijn de leden die namens de partij kandidaat staan voor vertegenwoordigende functies en vooral op lokaal niveau zijn er veel kandidaten nodig. De voorzitter van de ChristenUnie zegt:

Als je Tweede Kamerlid wilt worden, kan het niet zo zijn dat je vandaag lid wordt omdat morgen de verkiezingen zijn. Laat eerst maar eens zien binnen de partij waar je kwaliteiten liggen en dat je die kwaliteiten hebt. Dat zorgt ook voor een zekere kwaliteit en continuïteit in het bestuur. [...] De ChristenUnie heeft een zekere status op dat gebied en dat heeft ook met een ledenpartij te maken. Dat mensen zichtbaar worden binnen de partij, dat er binding is met die mensen voor een zekere periode en dat ze omhoog groeien in de partij [...] Leden zijn voor ons ook een kweekvijver.

De PvdD wijst erop dat dit ook voor een nieuwe partij heel belangrijk is. Een ledenorganisatie is een manier om mensen te leren kennen voordat je hen selecteert. In de derde plaats vinden partijen hun leden belangrijk als schakels met de maatschappij. Zo wijst de SP op het belang van actieve leden om het doel van de partij – maatschappelijke verandering – te bewerkstelligen door via lokale afdelingen actie te voeren, invloed uit te oefenen en de ideeën van de SP te voeden met ervaringen van burgers. Ook D66 en de SGF noemen de leden een schakel naar de achterban en de maatschappij. Bij de PvdA noemt men het de ‘doekracht’ van leden. Leden zouden het direct moeten weten als er iets in een buurt aan de hand is, daar iets aan moeten doen en het doorgeven aan de partij.

Andere functies van leden die vertegenwoordigers van partijen spontaan noemen, zijn dat een ledenorganisatie de vitaliteit van de partij aangeeft, dat leden voor continuïteit van het gedachtegoed zorgen en de partijleiding bij de les houden doordat ze binnen partijen zeggenschap over de koers en kandidaten hebben en dat ze belangrijk zijn voor de interne organisatie. De voorzitter van D66 zegt dat leden een belangrijke rol bij de professionalisering van de partijorganisatie spelen: het zijn vooral leden die binnen partijen trainingen verzorgen en daarmee hun partijgenoten klaarstomen voor het politieke handwerk.

Kader 4.2 De ledenloze Pvv

Nederlandse politieke partijen zijn verenigingen met leden. De Pvv is een uitzondering op deze regel: de partij ziet zichzelf eerder als een beweging dan een partij (zie bv. de *Onafhankelijkheidsverklaring* uit 2005). Er is weliswaar een Vereniging Groep Wilders, maar die heeft maar één lid en dat is Geert Wilders zelf (Vossen 2013: 178). Kiezers kunnen geen lid worden van de Pvv.

Wel kunnen ze zich aanmelden als vrijwilliger of belangstellende (zie www.pvv.nl).

Wilders en zijn ideoloog Martin Bosma hebben herhaaldelijk laten weten dat zij geen partij met leden willen (Vossen 2013: 179). Volgens Vossen (2013: 179-180) komt dit onder meer door de angst een 'tweede LPF' te worden, vanwege frustratie van Wilders met de stroperige partijorganisatie van de vvd en omdat leden 'een stoorzender' zouden zijn in 'het contact tussen partijtopy en kiezer' omdat zij niet representatief zijn voor kiezers. Bosma (2010: 213-214) noemt de Pvv de 'eerste moderne partij van Nederland'. Hij vindt een partij zonder leden 'democratisch het meest zuiver', omdat kiezers bij verkiezingen hun oordeel kunnen uitspreken over de Pvv en invloed niet is voorbehouden aan een select groepje leden. 'De 30.000 mensen die actief partijlid zijn in Nederland, waarom zouden die nou cruciaal zijn voor de Nederlandse democratie? Die ouderwetse ledenstructuur betekent ook het gevaar voor blindheid voor wat er in de samenleving gebeurt.'

Niet alle politici van de Pvv denken er zo over. (Voormalig) Pvv-Tweede Kamerleden Hero Brinkman en Louis Bontes stelden in respectievelijk 2010 en 2013 voor om van de Pvv een ledenorganisatie te maken. Volgens hen zou een ledenstructuur bijdragen aan de transparantie en aan de continuïteit van de partij als partijleider Wilders stopt (zie Brinkman 2010; NRC 23 oktober 2013). Hun pleidooi vond weinig gehoor bij fractievoorzitter Wilders en de rest van de Tweede Kamerfractie van de Pvv. Brinkman en Bontes verlieten de Pvv en de partij bleef zonder leden. Dat betekent overigens niet dat de Pvv alleen bestaat uit fractieleider Wilders. Vossen (2013: 195) schat dat de Pvv in de periode 2006-2011 125 gekozen vertegenwoordigers heeft, 136 nooit gekozen kandidaten, ongeveer tien teruggetrokken kandidaten, ongeveer 70 medewerkers en tussen de 400 en 600 vrijwilligers. In totaal zou het gaan om ongeveer 900 mensen.

Dalende ledenaantallen: moeilijker om intermediaire rol te vervullen

Het lage en in vergelijking met de jaren zestig dalende ledenaantal kan consequenties hebben voor de bijdrage die leden in hun partij en de democratie kunnen leveren.

Minder leden betekent dat er minder mensen zijn om partijen te helpen bij hun intermediaire rol. Zo krijgen partijen bijvoorbeeld minder inkomsten uit contributies.

We zagen hiervoor al dat partijleden in Nederland een belangrijke inkomstebron blijven en een ledendaling is voor Nederlandse partijen niet zonder gevolgen.

Internationaal vergelijkend onderzoek laat zien dat terwijl het aantal leden in West-Europa sinds de jaren zestig is gedaald, de hoogte van de overheidssubsidie voor partijen is gestegen (Kölln 2014).

Uit interviews die ROB-voorzitter Jacques Wallage in 2013²⁰ met bestuursleden van partijen hield, blijkt dat dalende ledenaantallen voor problemen bij de rekrutering van kandidaten zorgen. Ook uit onderzoek blijkt dat het op lokaal niveau soms moeilijk is om geschikte kandidaten te vinden (Voerman en Boogers 2008: 182; Boogers 2014).

Dalende ledenaantallen tasten daarnaast het vermogen van partijen om iets te bereiken aan. Des te minder leden, des te minder een partij kan bereiken in de maatschappij

(volgens D66). Des te meer leden, des te meer maatschappelijke verandering er mogelijk is (volgens de SP).

De voorzitter van de PvdA vindt een lage organisatiegraad van partijen problematisch voor de rol van leden als denkkraft, doekraft en als kweekvijver:

Ik zie de consequenties van een lage organisatiegraad voor de democratie en de partijpolitiek. Het wordt moeilijker om de denkkraft bij elkaar te halen om tot goede programma's te komen. Dat zou je kunnen ondervangen door steeds meer met buitenstaanders te doen, maar dan raak je steeds meer losgezongen van je basisideologie en dan word je een windvaan en dan ben je alleen maar een campagnepartij, dan gaat het niet meer om de idealen. Naast te weinig denkkraft heb je ook te weinig doekraft. Ik vind: een partij is inhoud en werkwijze, daar heb je menskracht voor nodig. Plus: binding met de samenleving, als het meer een kaste wordt, is de vraag of er nog mensen bij zitten die gewoon zelfwijkverpleegkundige of bouwvakker zijn of schipper. Of heb je dan alleen nog de studenten politicologie en bestuurskunde die er bijkomen? Dan wordt het heel eenzijdig. Derde is: politieke kwaliteit van de volksvertegenwoordigers. Er moeten 8000 mensen op de lijst bij lokale verkiezingen, je hebt 52.000 leden...

Een aantal vertegenwoordigers van partijen zegt dat hun zorgen niet zozeer de ledenaantallen betreffen, maar eerder het aantal actieve leden. De SGP bijvoorbeeld probeert vooral haar afdelingen te ondersteunen en te activeren, omdat het vooral actieve afdelingen zijn die nieuwe leden werven en het electoraal beter doen. Ook de PvdD maakt zich geen zorgen over de ledenaantallen, maar zou wel graag meer actieve leden hebben. Ze merken dat veel van hun leden vooral donateurs zijn die lid worden omdat ze het doel van de PvdD steunen, maar ze hebben geen behoefte om actief te worden. Dat levert soms problemen op bij het vinden van geschikte kandidaten of bij het oprichten van lokale of regionale afdelingen. De voorzitter van de ChristenUnie ziet dat leden zich best een paar maanden willen inzetten, bijvoorbeeld voor de gemeenteraadscampagne, of om mee te praten over het verkiezingsprogramma, maar ze willen zich niet meer voor langere tijd aan de partij committeren. Hij trekt de vergelijking met kerken:

Om je langdurend te committeren aan een partij, een functie vervullen zeg maar, dat is steeds minder. Dat zie je bij kerken bijvoorbeeld ook. De kerken hebben ouderlingen en diakenen in de kerkenraden zitten. Het wordt steeds moeilijker voor kerken om mensen voor een periode van vier jaar te vinden. Dat is hetzelfde fenomeen.

4.4 Andere vormen van betrokkenheid bij politieke partijen

Tot nu toe hebben we het vooral gehad over het formele lidmaatschap als uiting van duurzame betrokkenheid bij politieke partijen, maar theoretisch is het helemaal niet zo duidelijk waarin iemand die geld doneert of 'in discussies de partij verdedigt' zonder lid te zijn zich onderscheidt van iemand die formeel lid is (Koole en Voerman 1986: 116). Scarrow (2014) pleit er dan ook voor om verder te kijken dan het lidmaatschap van partijen alleen en ook andere vormen van betrokkenheid bij partijen die verder gaat dan stemmen bij verkiezingen in ogenschouw te nemen. Die andere vormen van betrokkenheid bij partijen verschillen in de mate van duurzaamheid (één keer iets posten op de Facebookpagina, meepraten over het verkiezingsprogramma of een trouwe volger

zijn), in de mate van activisme (passief nieuws over de partij volgen, de partij verdedigen, actief campagne voeren) en in de mate van nabijheid tot de partij (in de eigen omgeving werven voor de partij of actief zijn in de partijorganisatie).²¹

Hierna bespreken we een aantal (oude en nieuwe) manieren waarop burgers – zonder dat ze per se formeel lid zijn – bij politieke partijen betrokken kunnen zijn. Deze andere vormen van ‘partijpolitieke betrokkenheid’ zijn om een aantal redenen interessant. Vanuit het perspectief dat het voor partijen als peilers van de democratie belangrijk is om maatschappelijk draagvlak te hebben, is het zinvol om verder te kijken dan het partijlidmaatschap als indicator van dat draagvlak. Hoe leggen partijen nog meer (duurzame) verbanden met kiezers? Ook vanuit het perspectief van het reguliere partijledenonderzoek is het interessant: diverse auteurs proberen partijpolitieke betrokkenheid breder te definiëren dan het partijlidmaatschap alleen en wijzen daarbij ook op de rol van internet en sociale media. Ook dan is de vraag waaruit die brede betrokkenheid bestaat en in hoeverre dit een ontwikkeling is die zich bij Nederlandse politieke partijen voordoet. Hoewel er een breed scala van vormen van partijpolitieke betrokkenheid mogelijk is, beperken we ons hier tot de manier waarop partijen hun website en sociale media inzetten, op alternatieve lidmaatschapsvormen en ‘relatiedifferentiatie’ en op initiatieven om niet-leden zeggenschap te geven binnen partijen.

Volgen en meedoen via internet en sociale media

Om een indruk te krijgen van de mogelijkheden die partijen bieden voor burgers om zich bij de partij aan te sluiten, hebben we een *websurvey* gehouden in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 2014. Bij verkiezingen worden de sites van partijen vaker bezocht dan normaal en we mogen dan ook verwachten dat als partijen burgers aan zich willen binden, ze het vooral in zo’n periode doen.

Alle partijen (behalve de PvdV) bieden mensen op de homepage van hun website de mogelijkheid om zich aan te melden als partijlid (zie tabel 4.2). Vaak neemt die mogelijkheid een prominente plek in op de site. Bij alle partijen (behalve 50Plus) is het ook mogelijk om geld te doneren. Sommige partijen hebben in hun statuten formele bepalingen over donateurs opgenomen (zie D66 2012). Donateurs kunnen partijlid zijn, maar het hoeft niet. Ook de PvdV kent donateurs. Volgens Voerman en Van Schuur (2011: 87) had GroenLinks tussen 2003 en 2007 15.000-20.000 donateurs, de ChristenUnie zou tussen de 5000 en 6000 donateurs hebben.

Acht van de elf onderzochte partijen proberen bezoekers van hun site te verleiden om ‘mee te doen’ met de partij. Om mee te doen is een formeel lidmaatschap niet noodzakelijk. Ook op de site van de PvdV kunnen mensen zich bijvoorbeeld melden als vrijwilliger. Vossen (2013: 195) schat dat de afgelopen jaren tussen de 400 en 600 mensen zich vrijwillig voor de PvdV hebben ingezet.

Partijen proberen ook via internet en sociale media direct contact met kiezers te onderhouden (vgl. Scarrow 2014). Bij zeven van de elf partijen is het mogelijk om je op de homepage in te schrijven voor een nieuwsbrief van de partij en zo op de hoogte te blijven. Alle partijen hebben op hun homepage verwijzingen naar socialenetwerksites zoals Facebook en Twitter en roepen bezoekers op hen daar te volgen of te ‘liken’. De meeste partijen zijn ook op andere socialenetwerksites actief. De voorzitter van D66 merkt dat

veel mensen contact zoeken via e-mail of sociale media en concludeert daaruit dat veel mensen betrokken zijn bij de politiek, ook als ze niet direct lid zijn van een partij.

Tabel 4.2

Overzicht van de participatiemogelijkheden die partijen op hun website bieden, maart 2014

partij	mogelijkheid om je aan te melden als lid	mogelijkheid om geld te geven	mogelijkheid om mee te doen, bv. met de campagne	andere relatie-typen genoemd op de website?	mogelijkheid om je aan te melden voor nieuwsbrief?	social media ^a
CDA	x	x	x			F T L G Y F I
CU	x	x	x	x (vriend, supporter)	x	F T L
D66	x	x	x			F T L Y
GL	x	x	x		x	F T (Y)
PvdA	x	x	x		x	F T G Y I S F I R
PvdD	x	x	x		x	F T L G Y F I T I P R
PVV		(x) ^b	x		x	T R
SGP	x	x			x	F T Y R
SP	x	x	x		x	F T Y R
VVD	x	x				F T L G Y R
50Plus	x					F T L G

a F = Facebook, T = Twitter, L = LinkedIn, G = Google+, Y = YouTube, I = Instagram, S = Storify, FI = Flickr, TI = Tumblr, P = Pinterest, R = RSS-feed. Afkortingen tussen haakjes betekenen dat de mogelijkheid zich op een of twee keer klikken van de homepage bevond.

b Niet mogelijk op www.pvv.nl, maar wel op www.geertwilders.nl.

Bron: Websites van de betreffende politieke partijen (geraadpleegd op 14 maart 2014; in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 2014)

Alternatieve lidmaatschapsvormen en ‘relatiedifferentiatie’

Als opstapje voor het formele lidmaatschap of als manier om mensen op de hoogte te houden van de partij hanteren sommige partijen alternatieve lidmaatschapsvormen. Soms zijn dat formele vormen, die in de statuten zijn vastgelegd. Bij de VVD kan iemand die de liberale beginselen steunt maar nog geen 18 is aspirant-lid worden (VVD 2007). Het CDA heeft ‘proefleden’, waarbij iemand voor maximaal een jaar tegen gereduceerd tarief lid kan worden en verder dezelfde rechten heeft als ‘gewone’ leden (CDA 2008). Alternatieve lidmaatschapsvormen kunnen ook informeel zijn. Bij de ChristenUnie spreken ze over ‘relatiedifferentiatie’: ‘Wij hebben een relatie met mensen en die relatie kan verschillende vormen aannemen, waarvan lidmaatschap er één is.’ De ChristenUnie is de enige Nederlandse partij die op de website actief verschillende relatievormen aanbiedt. Zo kunnen mensen zich bij de ChristenUnie registreren als ‘vriend’. Voor 2 euro per maand krijgt iemand dan de nieuwsbrief en een rondleiding in de Tweede Kamer. ‘Supporter’ worden kan ook: dat is gratis en levert alleen een nieuwsbrief op. Volgens de ChristenUnie hebben ze sinds 2011 een bestand opgebouwd met 1000-1100 vrienden. Het doel van deze relatietypen is zowel om mensen naar het lidmaatschap te bewegen via laagdrempelige vormen als om mensen op duurzame manier bij partij te betrekken:

Het concept bewijst zich. Het is een alternatieve steunvorm. We proberen die betrokkenheid te upgraden. Als je supporter bent, vragen we of je vriend worden. Als je vriend bent, vragen we je om lid te worden. Die ring van betrokkenheid, dat staat sinds vorig jaar een beetje in de verf en dat gaat we verder ontwikkelen de komende tijd.

Een medewerker van het partijbureau van de ChristenUnie heeft het idee dat 'lid' een verkeerde associatie oproept: sommigen willen de partij steunen (ook financieel), maar 'verder moet je niet bij me aankomen'. Alternatieve vormen voldoen in een behoefte. Ook de PvdA probeerde lange tijd sympathisanten te registreren (Voerman en Van Schuur 2011: 86) en deden dat begin eenentwintigste eeuw onder de term 'belangstellenden'. Deze optie wordt op de site overigens niet meer actief gepromoot, maar is er nog wel. D66 merkt dat er naast de leden een groep mensen is met grote interesse in en betrokkenheid bij D66. Deze mensen willen geen lid worden, maar best eens een folder uitdelen of ergens over meepraten. D66 heeft daar geen specifiek relatietype voor, maar registreert deze mensen wel, zodat de partij hen kan benaderen. Voerman en Van Schuur (2011: 87) maken er melding van dat ook GroenLinks sympathisanten registreert. Niet alle partijen zijn actief bezig met relatiedifferentiatie of alternatieve lidmaatschapsvormen. De directeur van het partijbureau van het CDA zegt dat het CDA er wel over nadenkt, maar zich na de nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 vooral op kiezers richt. Vertegenwoordigers van de SP en de GPV zeggen dat de financiële drempel van het lidmaatschap van hun partij al zo laag is, dat ze geen alternatieve vormen bedenken. De voorzitter van GroenLinks wijst op het potentiële gevaar van relatiedifferentiatie: het kan volgens hem leiden tot 'kannibalisme' van het bestaande ledenbestand.

Het is strategisch een heel ingewikkelde: als je iets anders dan lidmaatschap aanbiedt voor een lagere prijs, maar het maakt verder ook eigenlijk nagenoeg niets uit, welke incentive is er dan om lid te worden? Maar ik denk wel dat het [aanbieden van andere vormen] een kans biedt en kan bijdragen aan het goed reageren op die meer beweeglijke samenleving waarbij mensen op een verschillende manier en vaak op een lossere manier ergens committent aan zouden willen verbinden en dat ook voor een beperktere tijdsperiode. Dat is een gegeven waar wij wel iets mee willen.

Niet-leden die invloed hebben binnen partijen

Een hypothese uit de literatuur over partijleden is dat partijen (o.a. als gevolg van dalende ledenaantallen) zoeken naar nieuwe manieren om burgers bij hun partij te betrekken. Een van de manieren om dat te doen is niet-leden betrekken bij de besluitvorming binnen partijen, bijvoorbeeld in open voorverkiezingen. In Frankrijk en Italië is er inmiddels enige traditie met het laten meestemmen van niet-leden bij de verkiezingen van een lijsttrekker of presidentskandidaat. In Nederland experimenteerde de PvdA in het najaar van 2013 met open voorverkiezingen waarbij leden en niet-leden mochten stemmen over de lijsttrekker voor de gemeenteraad in Zoetermeer, Groningen en Utrecht. De belangstelling van niet-leden was niet groot (Voerman 2014: 54). Het is de vraag hoe partijen denken over het betrekken van leden bij de besluitvorming binnen de partij.

Katz en Mair (1995) signaleerden al in de jaren negentig de ontwikkeling dat partijen niet-leden bij de interne besluitvorming betrekken. Hun (overigens cynische) visie is dat de politieke top niet-leden bij de partij probeert te betrekken om hun eigen positie te versterken. De partijtop zou individuele leden en niet-leden gemakkelijker kunnen beïnvloeden dan georganiseerde afdelingen. Een meer positieve visie is dat partijen zich door niet-leden bij besluitvorming te betrekken openstellen voor meer burgers en daarmee op een nieuwe en andere manier invulling geven aan de wens om een brede maatschappelijke basis te hebben. Hoe denken partijen hier zelf over?

De partijvoorzitter van de PvdA noemt drie redenen om met open voorverkiezingen te experimenteren: het is een manier om de gekozen kandidaat een *boost* te geven, het vergroot de interesse voor politieke besluitvorming en het is een manier om potentiële leden in het vizier te krijgen. In congresstukken van de PvdA (2014: 93) staat dat als volgt verwoord: 'Het doel van deze voorverkiezingen is om de beste lijsttrekker te krijgen, de bekendheid van de PvdA en de lijsttrekker te vergroten en, vanzelfsprekend, de betrokkenheid van de kiezers te vergroten.'

De voorzitter van D66 vindt het een interessante ontwikkeling om niet-leden mee te laten stemmen over interne besluitvorming, maar heeft nog niet direct plannen om het in te voeren bij D66.²² D66 is al erg open voor niet-leden, vindt ze. Niet-leden zijn bij D66 welkom om bijeenkomsten en congressen te bezoeken en mee te praten, maar stemmen is voorbehouden aan leden. Dat laatste vinden de vertegenwoordigers van andere partijen ook. Ze hebben zowel praktische als fundamentele bezwaren tegen de invloed van niet-leden. Een praktisch bezwaar is bijvoorbeeld dat het organiseren van open voorverkiezingen tijd en geld kost en dat iemand die kosten moet betalen. Een principiële bezwaar is dat de meeste partijvoorzitters hun ledenbestand zien als de kern van hun partij en als stabiel anker in een tijd van electorale volatiliteit. De voorzitter van GroenLinks zegt dat als niet-leden invloed krijgen een partij niet meer weet op wie ze haar standpunten baseert. Het idee achter invloed van leden is dat mensen die actief hebben ingestemd met het gedachtegoed van de partij door lid te worden gezamenlijk de koers bepalen. De voorzitter van de ChristenUnie zegt dat die partij politiek bedrijft vanuit een christelijke identiteit. Hij vindt het prima als ook niet-christenen zich in de waarden herkennen, maar om te mogen meepraten over de koers van de partij vindt hij het noodzakelijk dat iemand die identiteit deelt en de waarden van de ChristenUnie onderschrijft door lid te worden.

Het betrekken van niet-leden bij de besluitvorming binnen partijen brengt aldus dilemma's met zich mee. Tegenover de aantrekkingskracht van het idee van brede maatschappelijk worteling staan praktische en principiële bezwaren (Voerman 2014: 55-56). De voorzitter van de PvdA ziet die wel, maar vindt uiteindelijk dat zeker bij de verkiezingen over kandidaten (en dus niet over inhoud, dat zou voorbehouden moeten blijven aan leden) de voordelen zwaarder wegen dan de nadelen: open voorverkiezingen stellen partijen in staat ook trouwe kiezers bij de partij te betrekken en de lijsttrekker zo een brede maatschappelijke basis te geven. De partijvoorzitter zegt:

Je moet je bewust zijn van de risico's. Maar in een veranderende wereld met tanende ledenorganisaties moet je iets doen om mensen zo veel mogelijk te betrekken bij iets wat je heel belangrijk vindt: het bedrijven van politiek en het maken van democratische keuzes.

4.5 Toekomst van ledenpartijen?

Al met al lijkt de ‘permeabilisering van partijen’ (Voerman 2014: 45), waarbij de grens tussen leden en niet-leden vervaagt, in Nederland voorzichtig voet aan de grond te krijgen (zie ook Van Holsteyn et al. 2014). Partijen denken na over manieren om niet-leden bij de partij te betrekken, maar heel vergevorderd lijken ze daar nog niet mee. Dat komt mogelijk doordat formele leden nog steeds belangrijk zijn voor de subsidie van partijen. Want, zoals Van Biezen stelt (2010: 6), het ledenvereiste ‘werpt in feite een barrière op voor partijen die experimenteren met alternatieve en wellicht meer eigentijdse vormen van organisatie’.

Hoe denken partijen zelf over de toekomst van partijen? Partijen zijn misschien onmisbaar voor de representatieve democratie, maar moeten dit ook per se ledenpartijen zijn? In de interviews met vertegenwoordigers van partijen blijkt deze vraag bij sommige partijen meer te leven dan bij andere. De partijvoorzitters van GroenLinks en de PvdA hechten waarde aan het onderwerp en zijn er nadrukkelijk mee bezig. Voor de PvdD is het onderwerp minder centraal. Het gaat hun om dierenbelangen en de manier waarop de politieke aandacht voor dat onderwerp wordt georganiseerd vinden ze minder van belang. De bestuursleden van die partij zeggen:

We zijn een redelijk activistische partij. Ons middel en doel zijn helder. Het gaat om vertegenwoordigers in de Tweede Kamer krijgen. De route die hebben wij gekozen, valt binnen een bestaand democratisch systeem. Het is niet zozeer primair dat wij onszelf als building block van het bestaande democratische systeem beschouwen, als wel: er is een democratisch systeem wat wij zien als middel waar wij onze doelstelling kunnen bereiken. Wij zijn geen machtspartij, groei is geen doel, ook niet voor de partij.

Desgevraagd zeggen alle onderzochte partijen een ledenmodel te prefereren boven een partij zonder leden. Daarvoor hebben ze verschillende argumenten. De eerste is dat partijen nog steeds leden nodig hebben om te functioneren: alleen met leden is het mogelijk om op diverse politieke niveaus actief te zijn en kandidaten te stellen. De partij-directeur van het CDA zegt:

Kiezers zijn belangrijk om draagvlak voor onze ideeën te krijgen. Maar voor andere functies, zoals de rekrutering van politieke ambtsdragers, de ontwikkeling van ideeën en de organisatiekracht (lokaal, provinciaal en landelijk) is een ledenstructuur wel noodzakelijk. Een partij kan niet alleen voeling houden met haar kiezers door opiniepeilingen en focusgroepen.

Ook de voorzitter van de ChristenUnie stelt dat het alleen door middel van een organisatie mogelijk is om een stabiele partij met vertrouwenswaardige standpunten en vertegenwoordigers te zijn. Een tweede argument is dat een partij intern democratisch moet zijn en dat leden zorgen voor tegenmacht. De partijsecretaris van de SP vindt dat een democratische politieke partij gekenmerkt wordt door een structuur waarin mensen gezamenlijk besluiten nemen:

Als de vraag is: ‘Wat is een democratische politieke partij?’, dan zeg ik niet dat het formele lidmaatschap de kernkwesitie is, maar die verbinding en de mogelijkheden, de structuur waarin mensen gezamenlijk tot besluitvorming komen, ja, dat is wat mij betreft essentieel.

Ook de voorzitters van GroenLinks en de PvdA wijzen op het belang van leden als tegenmacht. De voorzitter van GroenLinks zegt een uitgesproken voorstander te zijn van ledenpartijen:

Ik denk dat die leden een heel belangrijke buffer zijn in het vasthouden van je basisgedachtegoed. De veronderstelling dat je dat gemakkelijk zou kunnen doen zonder leden, die deel ik niet, dat is ook waarom ik groot bezwaar heb tegen politieke partijen zonder leden. Ik heb wel eens gezegd: ik vind dat in de grondwet moet worden vastgelegd dat een politieke partij leden moet hebben en geen leden zomaar mag weigeren. De essentie is dat die groep leden nogal bepalend is voor de continuïteit van het gedachtegoed van de partij en dat blijkt ook zo te zijn.

Daar wijst ook de voorzitter van de PvdA op. Hij stelt dat partijen zonder leden alleen luisteren naar kiezers en daarom met alle modegrillen meewaaïen, waardoor er geen inhoudelijke continuïteit is. Dat gaat ten koste van de kwaliteit van de besluitvorming. ‘De representatieve democratie kan niet zonder ledenpartijen,’ zegt de voorzitter van D66, ‘de vereniging is het podium waar de partijleider op staat. Zonder vereniging kan hij niet.’

4.6 Slot

De meeste West-Europese partijen zijn ledenpartijen. Dat heeft te maken met de ontstaansgeschiedenis van partijen, met het feit dat leden worden gestimuleerd door wetgevers en omdat leden kunnen bijdragen aan het functioneren van partijen in een representatieve democratie.

Het model van de ledenpartij staat echter onder druk. Dat komt in de eerste plaats door het lage aantal partijleden en de ontwikkeling dat kiezers zich niet meer hun leven lang aan één partij verbinden, maar dat velen van hen bij elke verkiezing opnieuw kiezen.

Het is de vraag of er genoeg partijleden zijn om te kunnen spreken van partijen als maatschappelijke organisaties (Van Biezen et al. 2012; Mair 2013). In de tweede plaats staat het model van de ledenpartij onder druk omdat er kritiek is op het idee van partijleden: hoe democratisch is het dat een klein en select groepje kiezers bepaalt welke koers een partij vaart? Hoe verhoudt die macht van leden zich met de macht van kiezers? Dat vraagstuk is in dit hoofdstuk niet behandeld, maar blijft terugkeren (zie Den Ridder 2014).

In de literatuur over partijleden wordt soms het beeld geschetst dat leden voor partijen zelf niet meer belangrijk zouden zijn. Zij zouden vooral naar kiezers kijken voor electorale steun en naar de overheid voor hun inkomsten (Katz en Mair 1995; Mair 2013). Uit de interviews met diegenen die verantwoordelijk zijn voor de partij als maatschappelijke organisatie blijkt dat partijen kiezers inderdaad belangrijk vinden, maar hun leden ook.²³ Niet alleen omdat ze belangrijk zijn voor de financiering van hun partij en bijdragen aan het electorale succes, maar ook omdat ze vinden dat partijen maatschappelijke organisaties moeten zijn waarin leden inspraak hebben. Ledenpartijen zelf vinden daarom dat een ledenmodel de voorkeur verdient boven een partij zonder leden, al worstelen ze wel met lage ledenaantallen, het kleine aantal actieve leden en zoeken ze naar andere manieren om een langdurige relatie op te bouwen met burgers. Het is uiteindelijk aan burgers om te beslissen of zij ledenpartijen ook belangrijk vinden en lid willen worden van een partij.

Noten

- 1 Enkele delen van dit hoofdstuk zijn gebaseerd op het proefschrift *'Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden'* (Den Ridder 2014).
- 2 De Pvv is een uitzondering (zie kader 4.2).
- 3 Alle in 2012 in de Tweede Kamer verkozen partijen kregen een interviewverzoek. In februari, maart en april 2014 zijn interviews gehouden. We hebben gesproken met Hans van Heijningen, partijsecretaris SP (30 januari 2014); Hilde Westera, directeur partijkantoor CDA (12 februari 2014); Volbregt Smit, tot 15 mei 2014 algemeen secretaris/directeur partijkantoor SGP (24 februari 2014); Rik Grashoff, partijvoorzitter GroenLinks (27 februari 2014); Piet Adema en Jouke-Jan de Groot, respectievelijk partijvoorzitter CU en hoofd Algemene Zaken van het partijbureau van de ChristenUnie (7 maart 2014); Luuk Folkerts en Claudia Linssen, respectievelijk partijvoorzitter en bestuurslid PvdD (14 maart 2014); Hans Spekman, partijvoorzitter PvdA (2 april 2014); en Fleur Gräper-Van Koolwijk, partijvoorzitter D66 (8 april 2014). We zijn deze gesprekspartners zeer erkentelijk voor hun bereidheid en tijd.
- 4 Het is goed om even stil te staan bij deze minimumdefinitie van politieke partijen, omdat in het maatschappelijk debat soms de neiging bestaat om partijen smaller te definiëren en op te vatten als maatschappelijke organisaties met leden. In zo'n definitie zou de Pvv dus geen politieke partij zijn (vgl. bv. Van de Velde et al. 2013: 55).
- 5 In het geval van de ARP ging het daarbij om de 'kleine luyden': de orthodox-christelijke arbeidskrachten die Abraham Kuyper invloed wilde verschaffen (Koole 1995: 100), bij andere partijen ging het om arbeiders in het algemeen of om katholieken.
- 6 Bij de opdrachtverlening van de Staatscommissie Grondwet in 2008 was er enige discussie over het opnemen van partijen in de grondwet (TK 2008/2009 31570, nr. 6). Het kabinet kon zich in 2011 vinden in een advies van de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) om dat niet te doen. De motivatie was dat het afbreuk zou doen aan partijen als particuliere organisaties (BZK 2011: 3).
- 7 Er is wel discussie over de vraag in hoeverre wetgevers zich met de interne organisatie van partijen moeten bemoeien (Van Biezen 2010).
- 8 Het is dus een geformaliseerde relatie tussen een individu en een partij die bewust is aangegaan (groepslidmaatschappen en indirecte lidmaatschappen tellen niet mee).
- 9 Al is er in de ChristenUnie ook een ontwikkeling gaande naar meer directe zeggenschap van leden. Zo is de partij bezig met het instellen van (gedeeltelijke) ledencongressen.
- 10 Het hoogtepunt van het aantal partijleden wordt meestal in de jaren vijftig en zestig gesitueerd. Vóór de Tweede Wereldoorlog was het aantal partijleden lager. De SDAP had bijvoorbeeld nooit zo veel leden als de PvdA eind jaren vijftig (zie www.dnpp.nl).
- 11 Het gaat om ledenonderzoek van de Universiteit Leiden, waaraan leden van CDA, ChristenUnie, D66, PvdA, SGP en VVD meededen (Van Holsteyn en Koole 2009).
- 12 Zo blijkt uit intern ledenonderzoek van de SP uit 2005. De SP voerde in 2001 en 2005 ledenonderzoek uit. In 2005 deden er 15.000 leden aan mee (33% van het totale ledenbestand, zie www.sp.nl/partij/leden/profiel.stm; geraadpleegd op 17 juli 2008).
- 13 De voorzitter van de PvdD laat in een e-mail van 4 april 2014 weten dat 63% van de PvdD-leden vrouw is.

- 14 Al kan er in dat laatste geval ook sprake zijn van enige sociale wenselijkheid in de gegeven antwoorden. Leden zullen er in enquêtes misschien niet zo snel voor uitkomen dat ze ook lid zijn geworden voor een functie of loopbaan.
- 15 De sGP was tot 14 juni 2014 de enige partij zonder centrale ledenadministratie. De lokale afdelingen, de kiesverenigingen, hadden hun eigen ledenadministratie en waren zelf verantwoordelijk voor ledenwerving en de hoogte van hun contributie. Ze droegen een vast deel van de contributie af aan de nationale partij. Op 14 juni 2014 heeft het sGP-congres ingestemd met onder andere een duale partijstructuur en de mogelijkheid van een landelijk partijlidmaatschap naast het lidmaatschap van een lokale kiesvereniging (bron: e-mailwisseling met voormalig partijdirecteur Volbregt Smit in juli 2014).
- 16 Dit pleidooi doet de voorzitter van GroenLinks ook in een filmpje gemaakt door de Raad voor het Openbaar Bestuur, zie noot 21.
- 17 Deze leden uit gratis lidmaatschappen tellen niet mee voor de Wet financiering politieke partijen. De PvdA hoopt dat ze na een jaar gratis lidmaatschap betalend lid worden.
- 18 Het gaat hier om partijen volgens de definitie van Sartori, niet over *leden*partijen.
- 19 In dit overzicht ligt de nadruk op de positieve rol die partijen in de representatieve democratie kunnen spelen. Behalve discussie over de vraag hoe goed partijen de hun toegeschreven functies vervullen (zie o.a. Dalton en Wattenberg 2000; Dalton et al. 2011; Mair 2013), kunnen partijen ook een negatieve bijdrage leveren aan de representatieve democratie. Daarbij gaat het onder andere over cliëntalisme, patronage en partijen als middel om controle uit te oefenen over burgers (zie o.a. Lawson 1980: 13-19).
- 20 De interviews vonden plaats in de aanloop naar een ROB-conferentie op 18 april 2013 over de toekomst van politieke partijen. Een filmpje op basis van die interviews is beschikbaar op <http://www.rob-rfv.nl/rob/actueel/nieuwsbericht/129/Conferentie+en+video+politieke+partijen>.
- 21 Van Holsteyn et al. (2014) duiden deze betrokkenheid van niet-leden aan met de term '*non-membership types of affiliation* (NMA's)'.
non-membership types of affiliation (NMA's).
- 22 D66 experimenteerde in de aanloop naar Europese verkiezingen in 2004 ook met het betrekken van niet-leden bij het opstellen van de kandidatenlijst (Voerman 2014: 52).
- 23 Het is natuurlijk mogelijk dat partijleiders in de fractie of regering hierover anders denken. Partijvoorzitters en partijdirecteuren krijgen hun mandaat immers vaak direct van leden of zijn nauw betrokken bij de partij als vereniging.

5 Vakbonden

Hanneke Posthumus

Op dit moment zijn vakbonden de belangrijkste vertegenwoordigers van werknemers en zijn ze partner binnen cao-onderhandelingen, de Stichting van de Arbeid (StAR) en de Sociaal-Economische Raad (SER). De organisatiegraad van vakbonden in Nederland is in internationaal opzicht echter laag, daalt gestaag en het ledenbestand is niet representatief voor de beroepsbevolking. Dit roept regelmatig vragen op in het publieke debat: Zijn vakbonden nog wel geworteld in de samenleving? En vertegenwoordigen ze de belangen van álle werknemers in Nederland? Zijn vakbonden nog wel legitiem? Tegen deze achtergrond kijken we in dit hoofdstuk naar het belang van leden voor vakbonden, de gevolgen van dalende ledenaantallen, de manieren waarop vakbonden op dalende ledenaantallen reageren en hun toekomstperspectieven. Eerst schetsen we in paragraaf 5.1 de historische context vakbonden, om daarna op de volgende vragen in te gaan:

- Welke functies vervullen vakbonden? In hoeverre zijn ze daarbij afhankelijk van leden? (§ 5.2)
- Hoe heeft het ledenaantal / de organisatiegraad van vakbonden zich in verschillende landen en onder verschillende groepen werknemers ontwikkeld? (§ 5.3)
- Hoe is de ledendaling te verklaren en wat zijn de gevolgen? (§ 5.4)
- Waarom worden en blijven werknemers lid van vakbonden? Hoe proberen vakbonden hun draagvlak te behouden/vergroten? (§ 5.5)
- Hoe zien vakbonden hun toekomst voor zich? Wat zijn de verschillende scenario's? (§ 5.6)

Om deze vragen te beantwoorden, hebben we eerdere literatuur bestudeerd, bestaande data geanalyseerd en interviews met vakbondsleiders gehouden: de voorzitters van de drie grote vakcentrales: de FNV (Ton Heerts), het CNV (Maurice Limmen) en de MHP¹ (Reginald Visser). Bij het interview met CNV-voorzitter Maurice Limmen was ook bestuursadviseur Piet Hazenbosch aanwezig. De interviews vonden plaats in februari en maart 2014 en duurden elk ongeveer een uur.

5.1 Historische context

Tijdens de industriële revolutie verslechterden de werkomstandigheden. Mensen kwamen massaal in grote fabrieken te werken. Werkdagen waren er lang en werkomstandigheden slecht. Een vangnet voor werklozen, zieken en ouderen ontbrak. Tegelijkertijd was er sprake van een toename van het onderscheid in status en autoriteit tussen uitvoerders en opzichters en de onzekerheid over banen en inkomen. Onder deze omstandigheden vormden zich vaak sterke gemeenschappen van werklieden en ontstond het bewustzijn dat men de krachten moest bundelen om verbeteringen tot stand te brengen. Arbeiders begonnen zich te organiseren en in 1861 werd met de Algemene

Nederlandse Typografen Bond de eerste nationale vakbond opgericht (Van Leeuwen 1997). De eerste vakbonden hadden tot doel de arbeidsomstandigheden van werknemers te verbeteren en het kapitalistische systeem zo te veranderen dat dit niet alleen meer ten dienste stond van kapitaalbezitters (De Beer 2012).

Rond 1900 ontstonden verzuilde koepelorganisaties voor vakbonden (zie ook de historische overzichten op de websites van het CNV en de FNV). De belangrijkste waren het interconfessionele Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV, 1909) dat voortkwam uit het Christelijk Arbeiderssecretariaat (CAS, 1900), het socialistische Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV, 1909) en het Rooms Katholieke Werkliedenverbond (RKWV, 1925) dat voortkwam uit een fusie van het R.K. Vakbureau (1909) en de Diocesane Werkliedenbonden (1906). De RKWV veranderde haar naam in 1945 in Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) en in 1964 opnieuw in Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV). De NKV en NVV zijn later (in 1982) gefuseerd tot de confessioneel neutrale Federatie Nederlandse Vakbewegingen (FNV). Na de FNV en het CNV is de MHP (Vakcentrale voor midden-groepen en hoger personeel) de derde grootste vakbondskoepel van Nederland. Zij is geen onderdeel van een zuil en ontstond in 1974 toen middelbaar en hoger personeel zich niet konden vinden in de nivelleringswens van de bestaande koepelverenigingen (zie ook website van het VHV www.vakbondshistorie.nl).

Stakingen zijn in de begintijd van de vakbonden hun voornaamste machtsmiddel.

In 1894 lukte het de Amsterdamse diamantwerkers als eerste om met hun werkgevers een akkoord te bereiken over hun tarieven, oftewel om een collectieve arbeidsovereenkomst af te sluiten. In 1907 werd de cao ook wettelijk erkend (zie ook website van Is Geschiedenis, www.isgeschiedenis.nl). Tot de Wet op het algemeen verbindend en het onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten (AVV) in 1937 in werking trad, golden cao's alleen voor werknemers van bedrijven die betrokken waren bij de cao-onderhandelingen. Daarna konden ze ook van toepassing worden verklaard op bedrijven die niet bij de onderhandelingen betrokken waren. Naast de Wet op de cao en de Wet avv scheidt de Wet op loonvorming (uit 1970, in 1987 voor het laatst gewijzigd) het wettelijk kader voor arbeidsvoorwaarden. In deze wet wordt het via internationale verdragen geborgde principe van vrije loononderhandelingen erkend. Toch kan de regering ingrijpen als er zich een economische noodsituatie voordoet door schoksgewijs optredende externe factoren. Vakbonden waren het hier sterk mee oneens en reageerden met stakingen. Toch is de wet doorgevoerd (Van Riel 2010). In de praktijk is er echter nooit gebruik van gemaakt.

In de loop der tijd is de rol van vakbonden steeds verder geïnstitutionaliseerd.

De belangrijkste stappen op dit gebied werden kort na de Tweede Wereldoorlog gezet. Voor een voorspoedige wederopbouw werd de samenwerking tussen werkgevers, werknemers en de regering van groot belang geacht en werden de vakbonden onderdeel van de overlegeconomie. Ze werden partners binnen de Stichting van de Arbeid (StAR, een private stichting opgericht door werknemers- en werkgeversverenigingen met als doel goede arbeidsverhoudingen te bewerkstelligen) en de Sociaal-Economische Raad (SER, een publiekrechtelijk overlegorgaan waarin werknemers- en werkgeversverenigingen en kroonleden het kabinet en parlement adviseren over het sociaal-economische beleid en dat bestuurlijke en toezichthoudende taken uitvoert). Door deze institutionele

inbedding kunnen vakbonden de belangen van hun leden niet meer alleen direct behartigen door bijvoorbeeld cao's af te sluiten met werkgevers (*logic of membership*), maar ook indirect, door het overheidsbeleid te beïnvloeden door samen met de overheid en werkgeversorganisaties naar consensus over het sociaal-economische beleid te zoeken (*logic of influence*) (Schmitter en Streeck 1999). Tussen de logica's van *membership* en *influence* bestaat een zekere spanning: terwijl *logic of membership* inzet op zo min mogelijk concessies, gaat *logic of influence* ervan uit dat concessies juist nodig zijn.

5.2 Het belang van leden voor het functioneren van vakbonden

Functies van vakbonden

Uit paragraaf 5.1 bleek dat vakbonden primair zijn opgericht om de arbeidsvoorwaarden van werknemers te verbeteren. Dit wordt ook wel aangeduid als de representatieve functie van vakbonden (Ewing 2005). Representatie kan zowel collectief als individueel van aard zijn. Bij de oprichting van vakbonden lag de nadruk op collectieve representatie: belangenbehartiging van groepen werknemers. Inmiddels is er ook veel aandacht voor individuele representatie. Vakbonden bieden individuele leden bemiddeling aan als ze vragen hebben over, of problemen op, het werk.

Vakbonden behartigen de collectieve belangen van werknemers op verschillende manieren. Allereerst stellen ze professionele onderhandelaars aan om gunstige cao's af te sluiten. Verder behartigen vakbonden werknemersbelangen door invloed op het nationale beleid uit te oefenen. Dit doen ze meestal niet afzonderlijk, maar via de overkoepelende organisaties waar ze lid van zijn: de vakcentrales. Deze hebben invloed op het nationale beleid doordat ze zitting nemen in nationale overlegorganen: de SER en de StAR. Daarnaast lobbyen ze achter de schermen en zoeken ze de publiciteit op om hun doelen te bewerkstelligen.

De collectieve belangenbehartiging van vakbonden leidt vaak tot wettelijk geldende afspraken. Direct, door de afsluiting van collectieve arbeidsovereenkomsten. Of indirect, doordat lobbywerk, mediadruk, en inspraak in overlegorganen de wet- en regelgeving over werk en inkomen en de sociale zekerheid beïnvloedt. Dit wordt soms gezien als een aparte, regulatieve, functie van vakbonden (Ewing 2005).

Naast een representatieve en regulatieve functie hebben vakbonden een dienstverlenende functie. Ze bieden hun leden zowel meer (bv. trainingen, loopbaancoaching) als minder (bv. korting op verzekeringen, vakanties en producten) werkgerelateerde diensten aan.

Wat is volgens vakbonden het relatieve belang van deze functies? Hoewel de geïnterviewde vakcentralebestuurders allemaal aangeven dat vakbonden alle hiervoor genoemde functies vervullen, vinden ze de representatieve functie belangrijker dan de dienstverlenende functie:

Je kunt kijken naar de vakbeweging als een dienstverlener die zijn diensten aanbiedt aan mensen. Dan ben je gewoon zakelijk dienstverlener. Die discussie hebben wij gehad en dat zijn wij nadrukkelijk niet en dat willen wij ook niet zijn. We zijn een organisatie die mensen met elkaar verbindt omdat die mensen willen dat er aandacht is voor hun werknemersbelangen.

(Piet Hazenbosch, CNV)

De representatieve functie voert volgens MHP-voorzitter Reginald Visser niet alleen de boventoon, maar de dienstverlenende functie is ook 'een beetje buiten de traditionele vakbeweging geraakt' doordat ze deels door commerciële partijen is overgenomen.

Leden zijn essentieel

Leden zijn essentieel voor vakbonden. Zonder hen zouden de bonden simpelweg niet bestaan. In de interviews benadrukken de vakbondsvoorzitters dat leden bovenal belangrijk zijn omdat ze de bonden informeren over wat er onder werknemers speelt en waar zij behoefte aan hebben. Daardoor zijn vakbonden beter in staat hen te representeren.

Leden zijn nodig om onderwerpen op de agenda te krijgen waar zij mee zitten. Nu zijn dat bijvoorbeeld vaak de arbeidsmigranten. Je vangt die signalen op, en dat doe je breed door het hele land. Dus niet alleen in de Randstad, maar ook in het noorden en zuiden. Je representeert de werkende Nederlandse bevolking. Om die signalen op te vangen, heb je leden nodig. (Piet Hazenbosch, CNV)

Het is belangrijk om leden te hebben, omdat je ze meeneemt in het denken over hoe je de samenleving zou moeten inrichten vanuit een werknemersperspectief. [...] Om daar gestalte aan te kunnen geven, heb je leden nodig om je te kunnen financieren, maar het begint met een maatschappijopvatting en ideologie. (Reginald Visser, MHP)

Zonder leden leven wij niet. Wij zijn een mensenorganisatie. Het is belangrijk dat mensen meedoen met onze gedachtevorming. Niet alle 1,1 miljoen hoeven dagelijks te bellen om te vertellen wat zij vinden, maar via vormen van kaderleden, leden, ledengroepen, bestuurders, contacten in de regio en activiteiten ontstaat een opvatting. Het vormt dus de voedingsbodemp voor de organisatie. Maar houdt de organisatie ook levend en scherp. En het maakt ons een democratische organisatie; ook niet onbelangrijk. (Ton Heerts, FNV)

Het kost geld om werknemers te representeren en daarom is het nodig contributie te heffen. Lidmaatschapsgelden zijn een onmisbare bron van inkomsten voor vakbonden. Ze worden gebruikt om de professionele organisatie staande te houden en de stakingskas te vullen. Als er minder geld is, kunnen er minder werknemers worden aangenomen die de belangen van werknemers behartigen, bij individuele geschillen bemiddelen, cao-onderhandelingen voeren, zitting nemen in overlegorganen, media en lobbycampagnes uitvoeren en diensten verlenen. Zowel voor hun representatieve als dienstverlenende functie zijn vakbonden dus afhankelijk van de contributie van vakbondsleden. Daarnaast zijn vakbonden eveneens afhankelijk van de vrijwillige inzet van hun leden. Ze nemen veel werk van de professionals uit handen en houden de organisatie zo betaalbaar.

Als de vrijwilligers stoppen, stopt de hele vakbeweging. De kracht van de vakbeweging zit niet in het betaalde apparaat, maar dat er heel veel mensen zijn die hun tijd willen inzetten voor anderen. (Piet Hazenbosch, CNV)

Het ledenaantal van vakbonden is verder belangrijk voor hun legitimiteit als woordvoerder van werknemers. In de overleggen over cao's, de StAR en de SER spreken

vakbonden namens alle werknemers (in een bepaalde sector). Als maar weinig werknemers lid zijn van vakbonden kunnen de gesprekspartners twijfelen aan de legitimiteit van vakbonden: in hoeverre representeren zij de stem van alle werknemers? Als dit gebeurt, neemt hun invloed tijdens deze overleggen af. Hoewel de vakbondsvoorzitters vinden dat een veel kleinere vakbond minder legitiem zal zijn, benadrukken ze dat dit momenteel nog niet aan de orde is. Verder geeft CNV-voorzitter Maurice Limmen aan dat de legitimiteit niet alleen van het ledenaantal afhangt, maar ook van de bredere steun van werknemers die geen lid zijn:

Onze positie in Den Haag heeft enerzijds te maken met ledenaantallen, maar anderzijds ook weer niet. De vakbeweging probeert niet alleen voor de belangen van leden op te komen, maar ook breder voor die van werknemers. Die belangen nemen we mee om tot consensus met werkgevers te komen. En die consensus heeft toegevoegde waarde richting de politiek. Dat zorgt nog altijd voor een heel groot draagvlak. Voor de toekomst is het nog altijd heel belangrijk dat we zorgen dat wat we daar afspreken blijvend op draagvlak kan rekenen, niet alleen onder leden maar ook onder niet-leden. Dan kun je het nog heel lang volhouden. (Maurice Limmen, CNV)

Verder zullen er met minder leden minder (lange) stakingen mogelijk zijn. Stakingen vormen een belangrijke basis voor de macht van vakbonden. Hoe grootschaliger en langduriger deze zijn, hoe groter hun stremmende kracht en hoe groter de kans dat eisen worden ingewilligd. Vakbonden verlagen de drempel om te staken door vakbondsleden die aan stakingen deelnemen door te betalen uit een stakingskas die zij bijhouden. Het idee is dus: hoe meer werknemers lid zijn van vakbonden, hoe groter de opkomst bij langdurige stakingen, hoe groter de kans dat hun eisen worden ingewilligd en hoe beter ze hun representatieve functie kunnen vervullen. Dit argument wordt in de interviews overigens niet aangedragen om het belang van leden te onderstrepen; mogelijk ervaart men een afnemende stakingsbereidheid onder werknemers.

5.3 Ontwikkeling ledenaantal en organisatiegraad

Leden zijn belangrijk voor het functioneren van vakbonden. Hoe gaat het met de ledenaantallen van vakbonden? Om deze vraag te beantwoorden, nemen we zowel de ontwikkeling van het absolute ledenaantal als de organisatiegraad van vakbonden onder de loep. Onder de organisatiegraad van werknemers verstaan we het aandeel werknemers dat lid is van een vakbond, van jonger dan 65 jaar en met betaald werk voor ten minste twaalf uur per week, in procenten van het totaal aantal werknemers onder de 65 met betaald werk voor ten minste twaalf uur per week. In deze paragraaf plaatsen we de ontwikkeling van het ledenaantal en de organisatiegraad van Nederlandse vakbonden in internationaal perspectief en bespreken we deze ontwikkelingen voor verschillende typen werknemers.

Organisatiegraden in Europa

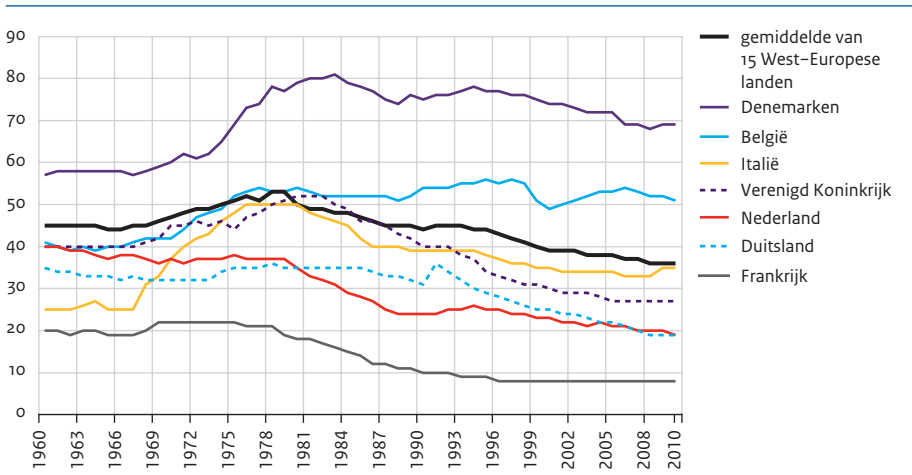
Vergeleken met andere Europese landen is de organisatiegraad in Nederland laag (zie figuur 5.1). De grote verschillen tussen landen hangen samen met de

verantwoordelijkheden die vakbonden er hebben (Ebbinghaus en Visser 1999). Waar vakbonden verantwoordelijk zijn voor de (aanvraag van) werkloosheidsverzekeringen is de organisatiegraad aanzienlijk hoger (Denemarken, België). Terwijl de organisatiegraad tussen landen sterk verschilt, daalt deze wel overal, al is dat soms pas sinds de jaren negentig. In Nederland daalt de organisatiegraad al geruime tijd.

Figuur 5.1

Organisatiegraad van vakbonden in Europese landen^{a, b}, 1960-2010 (in procenten)

- a De vijftien West-Europese landen betreffen Finland, Zweden, Denemarken, Noorwegen, België, Ierland, Italië, Oostenrijk, Verenigd Koninkrijk, Griekenland (vanaf 1977), Portugal (vanaf 1978), Nederland, Duitsland, Spanje (vanaf 1980) en Frankrijk.
- b De definitie van organisatiegraad die ten behoeve van dit figuur wordt gehanteerd, wijkt af van de definitie die wordt gebruikt ten behoeve van de figuren die zich op Nederland toespitsen. Hier wordt de organisatiegraad gedefinieerd als het aandeel van alle mensen met salaris uit werk dat lid is van een vakbond.

Bron: Database on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts (ICTWSS 1960-2010)

Kader 5.1 Franse bonden

Frankrijk kent een dalende en erg lage organisatiegraad (7,9% in 2010). Toch wordt er volop deelgenomen aan verkiezingen voor werknemersvertegenwoordigers en slagen bonden er vaak in werknemers te mobiliseren (Fulton 2013). Zo dwongen ze de overheid in 2005 om hun plannen voor arbeidsovereenkomsten voor jongeren aan te passen en waren er in september en oktober 2010 grote protesten tegen de pensioenplannen. Uit een peiling die vlak voor de stakingen in opdracht van dagblad *Le Parisien* werd uitgevoerd, bleek 60% voorstander van meerdaagse stakingen (Crumley 2010). Van de zes grote demonstraties die uiteindelijk zijn georganiseerd, werd de drukste bezocht door maar liefst tussen de 1,3 miljoen (volgens de politie) en 3,5 miljoen mensen (volgens de vakbond *CFDT* (Confédération Française Démocratique du Travail) (Fulton 2013).

Kader 5.1 (vervolg)

Hoe kan het dat vakbondsstakingen in Frankrijk zo breed worden gesteund, terwijl er maar zo weinig mensen lid zijn? Een belangrijke verklaring die hiervoor wordt aangedragen, is dat Frankrijk een cultuur kent waarin protest en demonstratie een natuurlijke manier zijn om sociale en politieke overtuigingen te uiten (Bremer et al. 2010; Jason 2010). Frankrijk kent een lange activistische traditie die loopt van de Franse Revolutie (1789-1799), via de commune van Parijs (1871), naar de Résistance (Tweede Wereldoorlog) en de Parijse studentenrevolte (1968) tot aan de rellen in de *banlieus* (2005) (Crumley 2010). Deze cultuur bestaat ongeacht of je lid bent van een vakbond. Een ander argument is dat Fransen sympathie hebben voor de vakbonden en vooral hun leiders (Bremer et al. 2010). Behalve dat Franse vakbonden op veel steun voor hun acties kunnen rekenen, wordt wel gesteld dat ze ook relatief veel macht hebben door de rol die ze spelen in de selectie van *comités d'entreprise*, oftewel ondernemingsraden (Fulton 2013). Deze raden moeten worden geraadpleegd bij alle grote beslissingen. Bedrijven met meer dan 50 werknemers zijn net als in Nederland verplicht ondernemingsraden op te stellen. Ze zijn daarnaast verplicht de leden van deze raden te betalen en budget voor 'culturele en sociale activiteiten' beschikbaar te stellen. Vakbonden bepalen wie zich kandidaat mag stellen voor ondernemingsraden.

Dalende ledenaantallen en organisatiegraad in Nederland

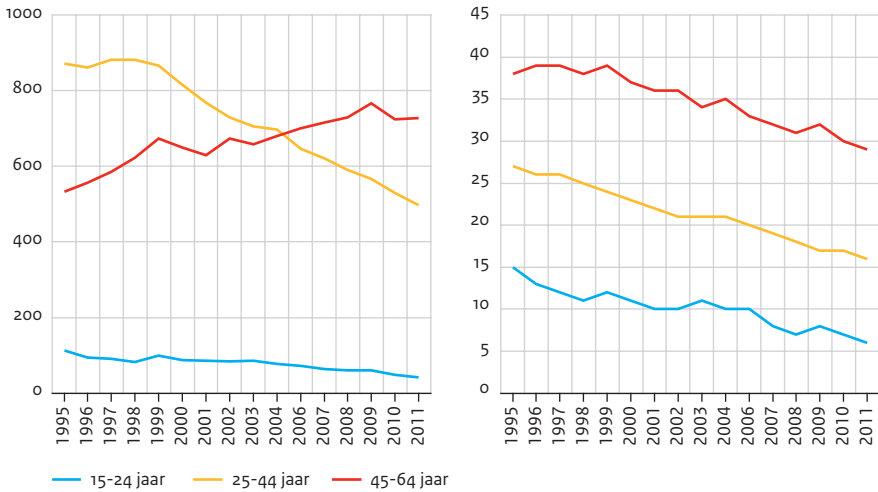
Wanneer we in meer detail naar de ontwikkeling van het absolute ledenaantal van Nederlandse vakbonden kijken, dan is het beeld grillig. Het ledenaantal schommelt en in 2011 waren er 1,9 miljoen mensen lid. Heel anders is de ontwikkeling van de organisatiegraad: deze daalt gestaag, tot 20% in 2011, doordat het aantal werknemers toenam. De ontwikkeling van het ledenaantal en de organisatiegraad verschilt sterk tussen groepen werknemers. Een eerste in het oog springend verschil is dat tussen leeftijdsgroepen (zie figuur 5.2). De organisatiegraad is aanzienlijk hoger onder 45-64-jarigen (29%) dan onder 25-44-jarigen (16%) en 15-24-jarigen (6%). Wel daalt deze voor alle leeftijdsgroepen. De absolute ledenaantallen dalen in de jongste twee cohorten, maar nemen juist toe onder werknemers tussen de 45 en 65 jaar. Hieruit blijkt de sterke vergrijzing van vakbonden.

Verder valt op dat het aantal vrouwelijke vakbondsleden stijgt, maar hun organisatiegraad daalt (zie figuur 5.3). De groei van het aantal vrouwen op de arbeidsmarkt is dus groter dan de groei van het aantal vrouwelijke vakbondsleden. Behalve onder jongeren en vrouwen is de organisatiegraad ook beduidend lager onder niet-westerse migranten (15% in 2011; zie figuur 5.4.). In alle sectoren daalt de organisatiegraad (zie figuur 5.5). Wel is deze in 2011 nog fors hoger in het openbaar bestuur (34%), de bouwnijverheid (31%) en het onderwijs (30%) en juist lager bij de zakelijke dienstverleners (11%) en handelaren (12%).

Een laatste verschil waar we bij stilstaan, is dat tussen werknemers met vaste en flexibele contracten: werknemers met een vast contract zijn vaker lid van vakbonden (een organisatiegraad van 21% in 2011) dan werknemers met een flexibel contract (een organisatiegraad van 9% in 2011; zie figuur 5.6). Wel is de daling van het ledenaantal met een flexibel contract minder sterk.

Figuur 5.2

Ledenaantal en organisatiegraad van vakbonden, uitgesplitst naar leeftijdsgroepen^a, 1995-2011 (in aantallen x 1000 en procenten)

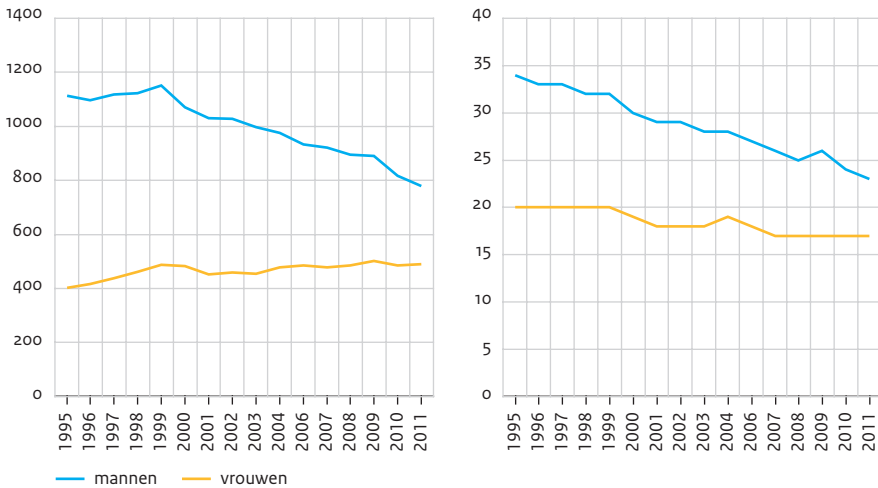

a Let op: het gaat om voorlopige resultaten voor 2011. Bovendien is het weegmodel van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) in 2000 gewijzigd, waardoor het aantal vakbondsleden is gedaald.

Bron: CBS (EBB '95-'11)

Figuur 5.3

Ledenaantal en organisatiegraad van vakbonden, uitgesplitst naar geslacht^a, 1995-2011 (in aantallen x 1000 en procenten)

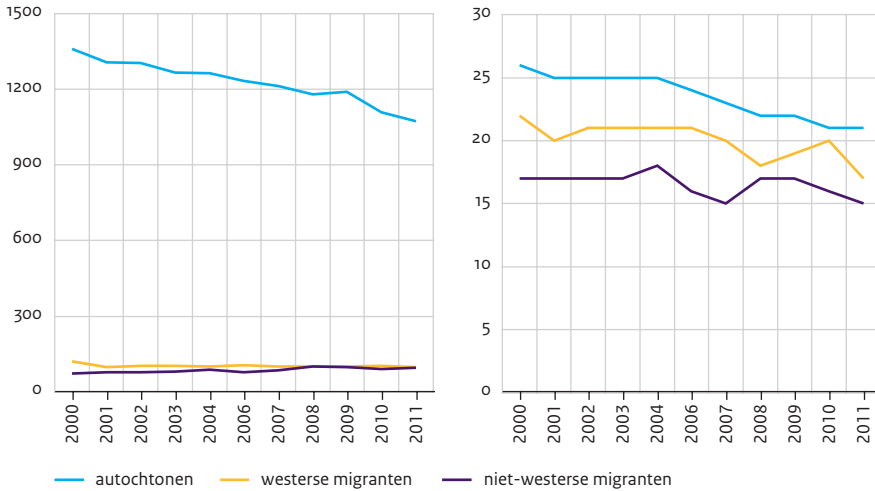

a Let op: het gaat om voorlopige resultaten voor 2011. Bovendien is het weegmodel van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) in 2000 gewijzigd, waardoor het aantal vakbondsleden is gedaald.

Bron: CBS (EBB '95-'11)

Figuur 5.4

Ledenaantal en organisatiegraad van vakbonden, uitgesplitst naar herkomst^a, 1995-2011 (in aantallen x 1000 en procenten)

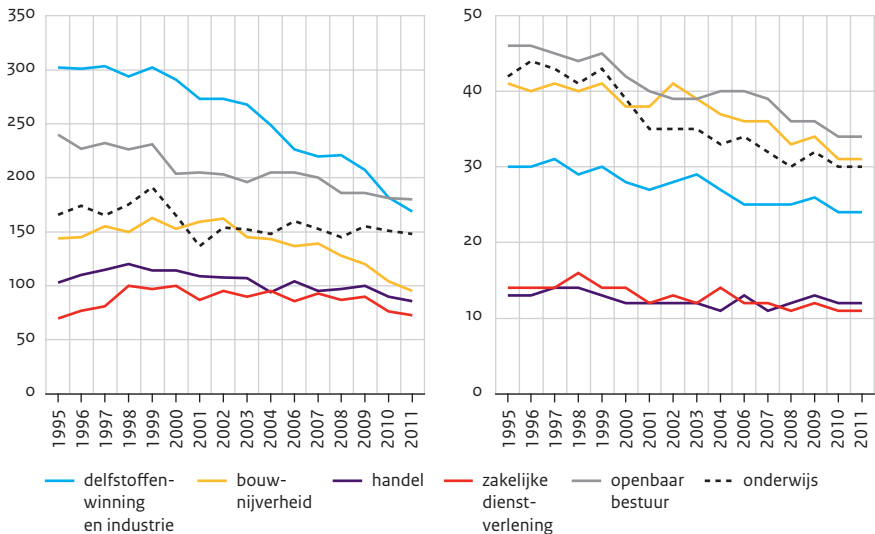

a Let op: het gaat om voorlopige resultaten voor 2011. Bovendien is het weegmodel van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) in 2000 gewijzigd, waardoor het aantal vakbondsleden is gedaald.

Bron: CBS (EBB '95-'11)

Figuur 5.5

Ledenaantal en organisatiegraad van vakbonden, uitgesplitst naar sectoren^a, 1995-2011 (in aantallen x 1000 en procenten)

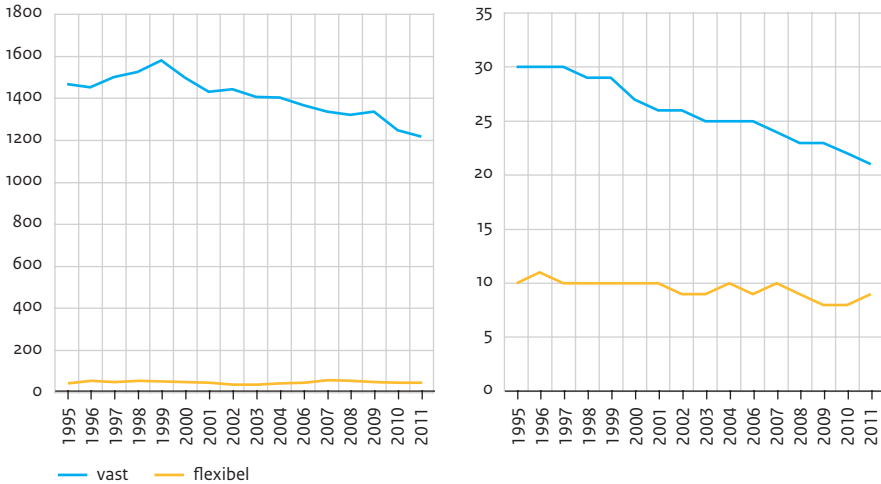

a Let op: het gaat om voorlopige resultaten voor 2011. Bovendien is het weegmodel van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) in 2000 gewijzigd, waardoor het aantal vakbondsleden is gedaald.

Bron: CBS (EBB '95-'11)

Figuur 5.6

Ledenaantal en organisatiegraad van vakbonden, uitgesplitst naar werknemers met een vast en flexibel contract^a, 1995-2011 (in aantallen x 1000 en procenten)

a Let op: het gaat om voorlopige resultaten voor 2011. Bovendien is het weegmodel van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) in 2000 gewijzigd, waardoor het aantal vakbondsleden is gedaald.

Bron: CBS (EBB '95-'11)

Kader 5.2 Vereniging Nederlandse Verkeersvliegers

Hoewel de organisatiegraad gemiddeld daalt, geldt dat niet voor alle sectoren. Zo is deze onder verkeersvliegers nog steeds stabiel en hoog: maar liefst 95% is lid van de Vereniging Nederlandse Verkeersvliegers (VNV). De VNV is aangesloten bij de MHP. Voorzitter Reginald Visser van de MHP verklaart het succes van de VNV enerzijds vanuit de aandacht die er voor de inhoud van het vak bestaat. Zo wordt het belangrijke vakblad *Op de Bok* door de VNV uitgegeven. Anderzijds trekt de sterke onderhandelingspositie van de vereniging leden aan. Als de VNV wil, kan ze het Nederlandse vliegverkeer compleet plat leggen, met alle financiële schade van dien. Dit geeft hun de kans gunstige arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden af te dwingen. Zo kan de Nederlandse KLM-piloot nog steeds op zijn 56e met pensioen. Ondanks de macht die van hun stakingen uitgaat, staken piloten maar zelden. De VNV geeft de voorkeur aan polderen. Dit zien ze ook als de grote kracht van hun bond (Vrijsen 2012). Wat ook een rol speelt, is dat lidmaatschap een ongeschreven norm vormt. Wie niet meedoet, wordt daarop aangesproken (Vrijsen 2012). De kracht van de bond schuilt ten slotte in haar stevige financiële positie. De regel is dat de contributie voor het lidmaatschap 1% van het brutosalaris bedraagt. Dit speelt de kas dusdanig dat leden forse korting op hun contributie krijgen (Vrijsen 2012).

5.4 Daling organisatiegraad: oorzaken en gevolgen

5.4.1 Oorzaken daling organisatiegraad

Afnemende urgentie lidmaatschap

Hoe komt het dat de organisatiegraad daalt? Vakbondsvoorzitters zien het antwoord in een afname van de ervaren urgentie van vakbondslidmaatschap (zowel onder hoog- als laagopgeleiden). De arbeidsomstandigheden en voorwaarden zijn inmiddels zo goed geregeld, dat werknemers het nut van vakbondslidmaatschap minder inzien. De voorzitters van het CNV (Maurice Limmen) en de FNV (Ton Heerts) zijn er wel van overtuigd dat dit zal veranderen.

Het algemene gevoel dat bestaat, maar wel verandert, is dat het goed is geregeld hier. We hebben cao's, pensioenregelingen, overwerkregelingen. [...] Als het al geregeld is, hoef je er niet voor te strijden. Dan hoef je er dus niks voor te doen. Dat gevoel is er wel, maar neemt snel af. Mensen hebben door wat er gebeurt, dat de arbeidsmarkt guurder wordt. Hoge werkloosheid, verdringing op de arbeidsmarkt, uitbuiting, flexibilisering, langer werken volhouden. Mensen beginnen zich wel zorgen te maken. (Maurice Limmen, CNV)

Anders dan de voorzitters van het CNV en de FNV meent MHP-voorzitter Reginald Visser niet dat de noodzaak van vakbonden toeneemt. Ook heeft hij niet het idee dat mensen meer in opstand komen door de economische crisis.

Denk het niet. Veel mensen begrijpen dat in crisistijd lonen niet tot in de hemel groeien. En je snapt ook dat in sectoren die het goed doen, nog steeds 2% tot 3% loonontwikkeling plaatsvindt. En in de sectoren die dat niet kunnen betalen, snap je het ook dat je niet zo veel verhoging krijgt. Bij de overheid is dat extra schrijnend, want daar staan werknemers al jarenlang op de nullijn. Maar het is niet zo dat dat nu tot grote maatschappelijke onrust leidt, of demonstraties. (Reginald Visser, MHP)

Conjuncturele verklaringen

Terwijl de dalende organisatiegraad door vakbondsbestuurders voornamelijk aan de afnemende ervaren urgentie van vakbondslidmaatschap wordt geweten, richt de wetenschappelijke literatuur zich op andere verklaringen (Ebbinghaus en Visser 1999). Daarin worden dalende ledenaantallen vooral geweten aan conjuncturele veranderingen, verschuivingen op de arbeidsmarkt, individualisering en de opkomst van internet. Conjuncturele ontwikkelingen hebben een tijdelijk karakter, waardoor ze geen verklaring kunnen vormen voor structurele ontwikkelingen in de organisatiegraad, maar alleen voor tijdelijke ontwikkelingen. De conjuncturele verklaringen richten zich vooral op de rol van inflatie en werkloosheid (Boeri et al. 2001). Werknemers zouden zich bij vakbonden aansluiten omdat zij hen helpen de lonen te verhogen in geval van inflatie (Bain en Elseikh 1976). Daarnaast zouden werknemers vakbonden belonen als ze erin slagen de lonen te verhogen (Bain en Elseikh 1976; Checchi en Corneo 1996). Loonsverhogingen zullen echter zowel voor leden als niet-leden gelden. Dit argument overtuigt daardoor niet. Ook laten studies geen (of geen eenduidig) effect van inflatie op vakbondslidmaatschap zien (Boeri et al. 2001).

Werkloosheid kan zowel een negatief als een positief effect op vakbondslidmaatschap hebben. Een hogere werkloosheid zou een negatief effect hebben, omdat er dan minder macht uitgaat van vakbondsstakingen, waardoor vakbondslidmaatschap minder aantrekkelijk is. Het is gemakkelijker vervangers voor de stakers te vinden en de schade van stakingen is minder groot als de productie lager is. Verder kunnen de ervaren kosten van lidmaatschap hoger zijn als er meer werkloosheid is. Door de economische crisis is de werkloosheid in Nederland de afgelopen jaren gestegen. Van de vijf sleutelfiguren binnen vakbonden die hebben deelgenomen aan onze enquête (zie hoofdstuk 3 voor meer uitleg) en een daling van het ledenaantal ervaren, geven er drie aan dat deze daling (o.a.) komt doordat leden zich de contributiekosten niet meer kunnen veroorloven. In de gesprekken met vakbondsvoorzitters en -strategen wordt de economische crisis daarentegen niet als hoofdoorzaak voor de dalende ledenaantallen gezien.

Werkloosheid kan de kans op vakbondslidmaatschap ook vergroten. Omdat de ontevredenheid van werknemers tijdens economisch slappe tijden groter is, worden ze sterker gestimuleerd daar via vakbondslidmaatschap iets aan te veranderen (Ashenfelter en Pencavel 1969). Verder kunnen vakbonden invloed hebben op de vormgeving van ontslaggolven (doordat zij vaak worden betrokken bij het opstellen van een sociaal plan), waardoor het juist ten tijde van dreigende werkloosheid waardevol is om lid te worden van een vakbond (Booth 1984). Dit wordt inderdaad waargenomen in de bankensector.

Wanneer organisaties in problemen komen, zie je een toestroom van leden in bepaalde beroepsgroepen. Nu het bij banken steeds spannender wordt of je je baan houdt, zie je steeds meer mensen lid worden van de vakbond. (Reginald Visser, МНР)

Verschuivingen op de arbeidsmarkt

Eerder dit hoofdstuk bleek dat de organisatiegraad sterk verschilt tussen groepen werknemers. Vakbonden zijn ook nu nog beter vertegenwoordigd onder de groepen waar ze van oorsprong een stevige basis hebben: oudere autochtone mannen met een vast contract in sectoren zoals de bouw of de overheid. Ze hebben minder voet aan de grond bij groepen werknemers die niet tot hun traditionele achterban behoren (vrouwen, werknemers in de financiële en dienstensector, niet-westerse migranten, mensen met een flexibel contract). Juist van deze groepen werknemers groeit het aandeel op de arbeidsmarkt.

Vakbonden hebben dus moeite aansluiting te vinden bij werknemers die buiten hun traditionele achterban vallen. Dit kan komen doordat hun belangen niet altijd overeenkomen met die van traditionele leden. Uit de interviews blijkt echter dat voorzitters deze tegenstellingen niet zo ervaren. Wetenschappelijk onderzoek laat verder zien dat de verschuivingen op de arbeidsmarkt het dalende ledenaantal van vakbonden slechts gedeeltelijk verklaren. Uit een studie van Ebbinghaus en Visser uit 1999 blijkt dat voor geen enkel van de onderzochte Europese landen (waaronder ook Nederland) meer dan een derde van de daling van het ledenaantal van vakbonden aan veranderingen op de arbeidsmarkt kan worden toegeschreven.

Individualisering

Een afnemend collectief sentiment op de werkvloer zou een andere reden voor het dalende vakbondsledenaantal kunnen zijn. Dit zou zowel het gevolg kunnen zijn van het feit dat mensen veel vaker in kleinere bedrijven werken (Ebbinghaus en Visser 1999), als een algemene individualiseringstendens. De invloed van (verzuilde) sociale structuren is afgenomen, waardoor individuen hun eigen keuzes mogen en zelfs moeten maken (Schnabel 1994). Nu mensen vrij zijn om te kiezen, zouden ze de voorkeur geven aan organisaties die hun persoonlijk voordeel bieden en minder bereid zijn zich te verbinden aan organisaties die collectieve doelen nastreven, zoals vakbonden (Allvin en Sverke 2000). De validiteit van dit individualiseringsargument is niet bewezen. Wel blijkt uit een Nederlandse studie uit het einde van de jaren vijftig (Van de Vall 1970) dat vakbondsleden ook toen al voornamelijk lid waren vanwege egocentrische motieven. Sociocentrische motieven en socialecontrole-motieven, gebaseerd op de druk die men van ouders, vrienden en collega's ervaart om lid te worden, kwamen op de tweede en derde plaats. Een replicatie van deze studie die 30 jaar nadien is uitgevoerd, toont aan dat er in de tussentijd weinig is veranderd (Klandermans en Visser 1995). Alleen het argument van sociale controle wordt haast niet meer genoemd.

Individualisering wordt door CNV-voorzitter Maurice Limmen benoemd als één oorzaak van het dalende ledenaantal van zowel vakbonden als andere grote organisaties:

Mensen denken dat ze een collectief niet nodig hebben en hebben zelfs, en dat vind ik heel slecht aan deze tijd, een soort wantrouwen ten opzichte van collectiviteit. Er bestaat een heel negatieve beeldvorming ten opzichte van alles wat georganiseerd is. Of het nou is in een politieke partij, een kerk, een vakbond. Binnen de kortste keren hangt er een zweem van verdenking van 'daar spelen ze elkaar baantjes toe, er gebeuren daar vreemde dingen'. En 'is het wel in mijn belang'. Het wegen van die solidariteit. 'Ik wil best solidair zijn, zolang ik er maar per saldo positief uitspring', dat soort idealisme [lacht], dat merk je wel. Je merkt dat flexibilisering daar een grote invloed op heeft. Als jij zomaar ontslagen kunt worden, is het ingewikkeld actief vakbonds lid te zijn en is het ingewikkelder met elkaar sterk te staan. Je hebt geen basis om op terug te vallen. Zo zie je hoe fundamenteel dat de arbeidsverhoudingen ondergraaft. (Maurice Limmen, CNV)

FNV-voorzitter Ton Heerts stelt dat mensen ook nu nog veel voor elkaar overhebben. Reginald Visser, voorzitter van de MHP, onderstreept dat er allerlei maatschappelijke ontwikkelingen (zoals individualisering) een rol zullen spelen bij het dalende ledenaantal van vakbonden. Hij ziet dit echter niet als belangrijkste oorzaak; dat is volgens hem de afwezigheid van de prikkel om lid te worden.

Opkomst van internet

Ook de opkomst van internet zou het ledenaantal van maatschappelijke organisaties zoals vakbonden beïnvloeden. Er is discussie over de richting van deze invloed. Enerzijds bedreigt internet het informatiemonopolie van organisaties: men hoeft geen lid meer te zijn om informatie te bemachtigen (Sladek 2013; Ward en Lusoli 2003). Anderzijds biedt internet nieuwe mogelijkheden om leden te werven en te behouden, waardoor het ledenaantal juist zou stijgen (Aalto-Matturi 2005; Bryson et al. 2010; Greene en Kirton

2003; Ward en Lusoli 2003). Van de vijf sleutelfiguren die in de enquête aangeven dat hun vakbond met een ledendaling te maken heeft, denkt slechts één dat dit (mede) komt doordat leden op internet de informatie kunnen vinden waarvoor ze eerst op vakbonden aangewezen waren. Op de open vraag wat de belangrijkste gevolgen zijn van internet en digitale communicatiemiddelen noemen de sleutelfiguren uitsluitend positieve gevolgen. Vooral de mogelijkheid om sneller en directer te communiceren wordt geroemd. Internet wordt dus vaker gezien als kans (bv. om leden te werven) dan als een bedreiging.

Kader 5.3 Jongeren en de vakbond

De oorzaken die worden aangedragen voor de dalende ledenaantallen van vakbonden zijn vooral van toepassing op jongeren (Waddington en Kerr 2008). Zij zijn vaker werkzaam in sectoren waar vakbonden minder sterk vertegenwoordigd zijn, hebben vaker flexibele contracten, en zijn meer gewend aan internet en daardoor beter in staat relevante informatie te verzamelen zonder tussenkomst van vakbonden. Verder zouden jongeren minder geneigd zijn lid te worden van ideologische verbanden (vakbonden, maar bv. ook politieke partijen) (Allvin en Sverke 2000). Hierdoor worden zij soms gezien als apathisch en wordt er wel gesproken van het *civics deficit* van jongeren (Surala 2000; Harris et al. 2010). Dit wordt echter betwist. Jongeren zouden op andere manieren participeren. Zij zouden een *new biography of citizenship* ontwikkelen die wordt gekenmerkt door dynamische identiteiten, zwakke relaties en het aangaan van kortere en vrijblijvendere verplichtingen (Vinken 2005). Deze ontwikkeling wordt ook wel gezien als onderdeel van een bredere ontwikkeling van materialistische naar postmaterialistische waarden, waardoor jongeren zich meer richten op *quality of life issues* (Inglehart 1990). Op basis van eerdere studies kan dus verwacht worden dat jongeren minder geneigd zijn lid te worden van vakbonden. Vakbonden nemen dit ook waar. De vijf bij vakbonden werkzame sleutelfiguren die in de enquête aangaven dat het ledenaantal daalde, benoemden alle vijf de vergrijzing als oorzaak. Ook gaven drie sleutelfiguren aan dat hun organisatie te weinig bij jongeren aansluit. МНР-voorzitter Visser zegt dat jongeren geen lid meer zijn omdat ze zich niet meer realiseren hoe cao's tot stand zijn gekomen. Dit betekent volgens FNV-voorzitter Ton Heerts niet dat jongeren niet meer bereid zijn tot solidariteit. Als de FNV in gesprek gaat met jongeren, dan blijken ze toch behoefte te hebben aan organisaties die voor hun belangen opkomen.

Vakbonden proberen jongeren op verschillende manieren te betrekken, bijvoorbeeld door hen al op de beroepsopleiding te werven. Daarnaast proberen ze diensten en producten aan te bieden die jongeren aanspreken, zoals loopbaancoaching en een goed vakblad. Verder hebben de FNV en het CNV speciale jongerenbonden om meer jongeren aan zich te binden. Zo hopen ze de stem van jongeren beter te kunnen verwoorden.

FNV Jong doet klassiek de vakantiebaantjescampagne, die slaat nog steeds aan, maar richt zich ook op andere thema's. En ik denk dat tien jaar geleden een jongerenorganisatie niet snel betrokken was bij een discussie over pensioenen, en via ons gebeurt dat nu wel. (Ton Heerts, FNV)

Politiek-institutionele verklaringen

Tot slot wordt in de literatuur de politieke en institutionele context gebruikt om de ontwikkelingen van vakbondsledenaantallen te verklaren. Het gaat dan bijvoorbeeld om de politieke voorkeur van de bevolking of de samenstelling van de regering. Ook speelt de

mate waarin de staat alternatieven biedt voor de bescherming van vakbonden een rol. De overheidsuitgaven aan sociale zekerheid en de inmenging van de overheid in arbeidsvoorwaarden zijn hier indicatoren van. Verder kan het vakbondsbeleid van invloed zijn, bijvoorbeeld de stijging van cao-lonen, het niveau van cao-onderhandelingen en het aantal stakingen dat ze organiseren.

Ebbinghaus en Visser (1999) hebben de ontwikkeling van vakbondslidmaatschap tussen 1975 en 1995 voor Europese landen proberen te verklaren met institutionele factoren. Uit hun analyse blijkt dat de organisatiegraad in alle landen daalt en dat vooral de organisatiegraad in 1975 de organisatiegraad in 1995 voorspelt. De enige twee institutionele kenmerken die een beperkt effect hebben, zijn de vraag of vakbonden sterk op de werkvloer aanwezig zijn en of er sprake is van het Gent-model. Het Gent-model houdt in dat niet de overheid (zoals in Nederland), maar de vakbonden de werkloosheidsuitkeringen verzorgen.

Uit een Nederlandse studie² blijkt dat de uitgaven aan sociale zekerheid een negatief effect op de ledenontwikkeling hebben. Dit ondersteunt het argument dat minder mensen lid worden als de staat een sterker substituut voor vakbonden biedt. Verder blijkt een stijging van het aantal stakingen een positief effect te hebben op het ledenaantal (al is het andersom ook mogelijk dat het aantal vakbondsleden de groei van het aantal stakingen verklaart). Dit lijkt erop te duiden dat meer mensen lid worden van vakbonden als deze meer zichtbaar zijn en meer resultaten boeken. De samenstelling (rechts-links) van de Tweede Kamer heeft geen invloed op de ledenontwikkeling.

5.4.2 Ervaren gevolgen van dalende organisatiegraad

In de interviews geven de vakbondsvoorzitters aan dat ze nog weinig merken van de dalende organisatiegraad. Reginald Visser geeft aan dat de МНР wel moet bezuinigen, maar dat dit niet betekent dat bepaalde functies minder goed kunnen worden uitgevoerd. Alles moet alleen efficiënter gebeuren. Op de vraag hoelang het ledenaantal nog kan blijven dalen voordat de gevolgen merkbaar worden, zegt de voorzitter:

Het kan heel lang goed gaan. Wanneer je geld tekortkomt, maak je de contributie hoger. Maar waar dat omslagpunt ligt, durf ik niet te voorspellen. Er is geen acute nood. Je zal wel zien dat er meer wordt samengewerkt tussen vakcentrales. Ik vind dat vakorganisaties dezelfde kant op moeten gaan als werkgeversorganisaties. Dat ze samen gaan werken in federatief verband. Wij drieën doen nu al heel veel dingen hetzelfde. Wanneer je één werkorganisatie hebt met verschillende aandachtsgebieden werk je veel efficiënter en sta je sterker. (Reginald Visser, МНР)

5.5 Betrokkenheid bij vakbonden vergroten

Redenen voor vakbondslidmaatschap

Voordat we bekijken wat vakbonden doen om het dalende ledenaantal een halt toe te roepen, gaan we kort in op de vraag wat mensen motiveert om lid te worden van een vakbond. Op die motieven zal het wervingsbeleid immers moeten inspelen. Het simpele antwoord is: omdat vakbonden iets te bieden hebben. Maar wat is dat 'iets' dan?

Allereerst dragen vakbonden bij aan de verbetering van de lonen, werkomstandigheden en arbeidsvoorwaarden van groepen werknemers (Boeri et al. 2001). Hierbij nemen zij een sterkere positie in dan individuele werknemers. Individuele werknemers kunnen hun positie proberen te verbeteren door met vertrek te dreigen (*exit*-strategie) of door inspraak te eisen (*voice*-strategie) (Hirschman 1970). De kans op succes is echter beperkt. Voor werkgevers is het lang niet altijd problematisch dat iemand ontslag neemt; in tegenstelling tot werknemers hebben zij vaak voldoende aantrekkelijke alternatieven. Ook is de kans klein dat de klacht van individuele werknemers serieus wordt genomen door zijn werkgever en bestaat er de kans op represailles (oftewel ontslag). Als werknemers zich organiseren (in vakbonden), staan ze veel sterker, doordat ze het arbeidsaanbod kunnen monopoliseren. Eén enkele werknemer is gemakkelijk te vervangen, maar dat geldt niet voor grote groepen werknemers. De kans dat werknemersbelangen worden behartigd, is daardoor groter als ze zijn verenigd in vakbonden.

Ondanks dit voordeel is het niet vanzelfsprekend dat werknemers lid worden van een vakbond. Er is namelijk sprake van een probleem van collectieve actie. Volgens *the logic of collective action* (Olson 1965) zijn individuen rationeel en streven ze hun eigenbelang na. Ze zullen daarom niet in publieke goederen investeren: goederen waarvan ze niet kunnen worden uitgesloten. Liever liften ze mee op de investeringen van anderen. Dit geldt ook voor vakbonden, waar zowel leden als niet-leden profiteren van veel van de behaalde overwinningen. Waarom zou je lid worden van een vakbond als je de voordelen ook zonder lidmaatschap wel krijgt?

Het antwoord op deze vraag wordt wel gezocht in de aanwezigheid van een bepaalde norm of cultuur (Visser 2002; Van de Vall 1970). Het besluit om lid te worden van een vakbond wordt niet in een sociaal vacuüm gemaakt, maar wordt beïnvloed door het gedrag van iemands omgeving (familie, collega's, vrienden enz.). Wanneer het in je omgeving heel normaal is om lid te worden van een vakbond, is de kans groot dat jij ook lid zal worden. Om onderdeel te zijn van de gemeenschap moet je ook onderdeel zijn van de vakbond. Als je dit niet doet, is de kans dat je reputatieschade zult oplopen aanzienlijk.³ En die kans wordt groter naarmate de organisatiegraad in een bedrijf hoger is (Booth en Chatterji 1993; Corneo 1997 in: Visser 2002). De kosten om collega's op het belang van lidmaatschap te wijzen, nemen namelijk af als de organisatiegraad stijgt. Daarnaast zien leden niet-leden dan in sterkere mate als egoïst en is de straf om geen lid te zijn dus groter. Een hogere organisatiegraad stimuleert dus een verdere groei van de organisatiegraad. Dit wordt ook wel aangeduid als het *bandwagon*-effect.

Verder zouden meer psychologische en ideologische motieven een rol kunnen spelen. De frustratie-agressiehypothese stelt dat mensen lid worden van vakbonden uit frustratie of ontevredenheid met of vervreemding van de werksituatie (Klandermans 1986). Verder zouden mensen lid worden vanuit een zekere gemeenschapszin: het besef dat het belangrijk is voor anderen op te komen, zelfs als dat jezelf niets oplevert (Cregan 2005). Naast de collectieve dienstverlening die vakbonden bieden, vormt hun individuele dienstverlening ook een reden voor lidmaatschap. Individuele dienstverlening is alleen voor leden beschikbaar en het 'lifters'-probleem geldt hier dus niet. Vakbonden hebben echter geen monopolie op de diensten die ze aanbieden (zoals rechtsbijstandsverzekeringen en loopbaanadvies) en hebben dus concurrentie van andere aanbieders. Het is de

vraag of vakbonden deze competitie aankunnen. In tegenstelling tot hun concurrenten moeten ze immers niet alleen de kosten voor deze individuele diensten te dekken, maar ook hun collectieve activiteiten zien te financieren. Daar staat tegenover dat ze een beroep kunnen doen op vrijwilligers (bv. aangaande hun belastingadviezen), terwijl concurrenten op betaalde krachten zijn aangewezen.

5.5.1 Ledenwerving

Nadruk op welbegrepen eigenbelang

Hoe werven vakbonden? Vakbondsbestuurders zeggen in de interviews dat ze leden werven door hen ervan te overtuigen dat het nuttig is om je collectief te organiseren. In de woorden van Maurice Limmen (voorzitter CNV): ‘dat het individuele belang zich goed verhoudt tot je collectief organiseren. Een vakbond is niet alleen maar idealistisch. Het is welbegrepen eigenbelang. Je moet laten zien dat het werkt.’ Ook Reginald Visser (voorzitter MHP) benadrukt dat werknemers lid zullen worden wanneer ze zien dat dit in hun belang is. Ze moeten een prikkel krijgen om lid te worden. Volgens hem kan dit het best bereikt worden door de inhoud van beroepen in vakorganisaties centraler te stellen. FNV-voorzitter Ton Heerts geeft aan dat het voor vakbonden niet eenvoudig is mensen van het belang van lidmaatschap te overtuigen. Doordat de vakbond niet één doel dient, is het minder duidelijk welk direct nut ze voor leden heeft.

Anno 2020 word je niet lid van de FNV om één reden. Als het goed is, zullen het meerdere redenen zijn dat je deel wilt uitmaken van die club. Er zijn heel veel one-issue-organisaties met een direct belang. Dat zijn wij niet, en daarom is het moeilijker te bewijzen dat de vakbeweging er nog toe doet. Als je een direct belang hebt dat je vandaag wilt oplossen, dan heb je immers andere wegen. Daar zie ik een groot onderscheid. Stel: ik vind dat de mollen weg moeten uit mijn gemeente, dan word je lid van het comité van de mollen moeten weg uit gemeente x, y, of z. Dan zit dat er daarna op en dan doe je weer wat anders. Solidaire bewegingen zoals wij hebben het altijd moeilijker om altijd in samenhang te vertellen waarom wij er zijn en wat wij doen. (Ton Heerts, FNV)

Ledenwerving en internet

De gevolgen van de opkomst van internet voor vakbonden worden betwist. Het zou zowel tot erosie, modernisering, als democratisering kunnen leiden (Ward en Lusoli 2003). Hier zullen we ons richten op de mogelijkheden voor ledenwerving die internet biedt (een voorbeeld van modernisering door internet). Internet kan vakbondslidmaatschap stimuleren omdat aanmelden gemakkelijker wordt: met een paar muisklikken en niet meer met pakken papier. Bij vrijwel alle vakbonden is het tegenwoordig inderdaad mogelijk om via internet lid te worden. Verder kan er online worden ingezet op het werven van nieuwe leden. Vooral jongere werknemers die gewend zijn aan internet kunnen zo beter worden bereikt. Online werving is ook gebruikelijk voor vrijwel alle vakbonden. Ze hebben bijna allemaal een internetpagina die uitlegt waarom lidmaatschap aantrekkelijk is. Tot slot is het mogelijk om online diensten te ontwikkelen die beter aansluiten op de individuele wensen van leden; iets wat steeds belangrijker wordt geacht vanwege individualiseringsprocessen. Zo is het mogelijk om trainingen en hulp bij vragen over

werk en inkomen te personaliseren. Ook via deze weg kan internet het aantrekkelijker maken lid te worden. Van deze mogelijkheid maken de vakbonden op hun centrale websites in december 2013 nog geen gebruik. Mogelijk is dit anders voor de afgesloten pagina's die alleen leden kunnen bezoeken.

Nadruk op individuele diensten

Om de wervingsstrategieën van vakbonden verder in kaart te brengen, hebben we in december 2013 eveneens de websites van de vakbonden die aangesloten zijn bij een van de drie koepelorganisaties geïnventariseerd. Het ging om de bonden die aangesloten zijn bij de FNV (negentien bonden), het CNV (zeven bonden) en de MHP (vier bonden). Bij een van de bonden is direct lidmaatschap niet mogelijk. Deze laten we daarom buiten beschouwing. Voor alle websites is bekeken wat voor argumenten er worden genoemd om lid te worden (en of het dan gaat om collectieve of individuele voordelen van lidmaatschap) en in welke volgorde deze argumenten worden genoemd.

De reden om lid te worden die websites als eerste noemen, betreft vaker een individueel voordeel (20 van de 29) dan collectieve belangenbehartiging (9 van de 29). Daarnaast noemen vier bonden collectieve belangenbehartiging als laatste reden om lid te worden en zijn er zes bonden die dit helemaal niet als argument aandragen. De individuele voordelen van lidmaatschap krijgen dus meer aandacht en worden prominenter geadverteerd dan het belang van vakbondslidmaatschap voor de realisatie van collectieve doelen. We weten niet of deze verhouding vroeger anders lag, maar dit laat wel zien dat collectieve belangenbehartiging in de ledenwerving momenteel niet de boventoon voert.

Het succes van een wervingsstrategie die zich voornamelijk richt op individuele diensten wordt wel betwijfeld (De Beer 2010). Zo is het de vraag of werknemers vakbonden wel als aantrekkelijke dienstverleners zien. Het zal namelijk lastig zijn om concurrerende prijzen te vragen. Daarnaast zou de representatieve functie van vakbonden onder druk kunnen komen te staan. In hoeverre kunnen vakbonden nog als spreekbuizen van werknemers gezien worden als veel leden alleen maar lid zijn vanwege de individuele diensten?

Volgens FNV-voorzitter Ton Heerts is het moeilijk om op internet en in folders het belang van collectieve belangenbehartiging over te brengen en mensen ervan te overtuigen om deze reden lid te worden. Daarom staat dit niet altijd centraal op de websites van bonden. Dat is wel zo in de *organizing* die de vakbond doet (zie kader 5.4).

Bij de analyse van de websites viel ook op dat verschillende vakbonden leden proberen te werven via bestaande leden. Hiermee lijken ze het *bandwagon*-effect op gang proberen te brengen. Op negen van de 29 websites werden leden aangespoord anderen lid te maken. Als ruil hiervoor krijgen ze een beloning, bijvoorbeeld een cadeaubon van 20 euro.

Richting lichtere organisatievormen?

Individualiseringsprocessen zouden ertoe leiden dat mensen meer behoefte hebben aan lichtere organisatievormen (*communities light*; Duyvendak en Hurenkamp 2004). Wat hier precies onder wordt verstaan verschilt, maar meestal betreft het organisatievormen met minder verplichtingen en meer flexibiliteit. Spelen vakbonden hier ook op in? Niet massaal. Uit onze inventarisatie van de websites van de vakbonden die bij de drie

grote koepels zijn aangesloten, blijkt dat het ongebruikelijk is om lichtere steunlidmaatschappen aan te bieden. Op vijf van de 29 vakbondswbsites is het mogelijk om voor een lager tarief lid te worden, in ruil voor minder diensten. Andere vormen van minder intensief en flexibeler lidmaatschap worden niet aangeboden. Het is bijvoorbeeld niet mogelijk om eenmalig een project of actie te steunen, of iedere paar maanden te kiezen hoe je invulling aan je lidmaatschap wilt geven. Het CNV geeft wel aan dat ze verwachten dat dit in de toekomst zal veranderen (zie § 5.6).

Op dit moment passen vakbonden hun lidmaatschapstypen nog niet massaal aan aan de veronderstelde behoefte aan lichtere organisatievormen. Zien we een dergelijke tendens wel als we kijken naar het vrijwilligerswerk dat bij vakbonden kan worden uitgevoerd? Bieden vakbonden op hun sites vrijwilligerswerk aan dat lossers van aard is? Zeventien van de 29 vakbonden reppen op hun websites in het geheel niet over de mogelijkheid om vrijwilligerswerk te doen. De overige twaalf bonden geven meestal aan dat er twee soorten vrijwilligerswerk mogelijk zijn: als kaderlid of als adviseur. Deze typen vrijwilligerswerk zijn niet nieuw. Drie bonden geven aan dat het mogelijk is om als vrijwilliger aan eenmalige projecten deel te nemen. Ook hier vinden we dus weinig tekenen dat vakbonden inzetten op de veronderstelde wens van leden aan een meer flexibele vorm van betrokkenheid.

Doelgroepsbonden

Verschillende groepen werknemers zijn ondervertegenwoordigd in vakbonden. Voor twee van deze groepen zijn de laatste jaren vakbonden opgericht: jongeren en zzp'ers. Zowel de FNV als het CNV heeft voor deze twee groepen eigen bonden. Het karakter van deze bonden wijkt duidelijk af van andere bonden: ze zijn niet langs sectorlijnen, maar langs doelgroepelijnen gesorteerd. Omdat cao's voor sectoren worden vastgesteld en helemaal niet gelden voor zelfstandigen, zijn deze vakbonden daar niet bij betrokken. Momenteel zijn de nieuwe bonden nog klein. Ze bestaan echter ook nog maar kort. De tijd zal ons leren of deze bonden erin slagen nieuwe groepen werknemers aan zich te binden.

Behalve aparte vakbonden voor sommige doelgroepen zijn er ook vakbonden met afdelingen voor specifieke doelgroepen. Zo zijn er verschillende vakbonden met vrouwenafdelingen. Het is de vraag of deze zijn opgericht om de behoeften van het toeneemende aandeel vrouwen te faciliteren of dat ze juist een historisch overblijfsel zijn. Zulke afdelingen bestaan doorgaans niet voor niet-westerse migranten. Alleen bij FNV Bouw is hier aparte aandacht voor (namelijk voor migranten uit Midden- en Oost-Europa, de zogenoemde 'MOE-landers').

5.5.2 Internet als middel tot ledenbehoud

Het ledenaantal van vakbonden hangt niet alleen af van het aantal nieuwe leden, maar ook van het aantal leden dat lid blijft. De kans hierop is het grootst als men betrokken is bij de organisatie (Gordon et al. 1980). Deze betrokkenheid kan affectief of instrumenteel van aard zijn. Terwijl affectieve betrokkenheid is gebaseerd op gedeelde waarden, een gedeelde identiteit en trots, gaat instrumentele betrokkenheid juist over de ervaren

voordelen van lidmaatschap. Affectieve betrokkenheid is van langduriger aard en de kans om leden te behouden is dus groter als ze affectief betrokken zijn.

Een van de belangrijkste determinanten van affectieve betrokkenheid is de invloed die men op het besluitvormingsproces heeft (voor referenties zie Snape et al. 2000). In dit opzicht is het interessant om nog eens naar de rol van internet te kijken. Naast *erosion* en *modernization* wordt *democratization* als derde mogelijke gevolg van de komst van internet gezien (Ward en Lusoli 2003). Internet zou vakbonden de mogelijkheid bieden verder te democratiseren. Online communicatie stelt leden allereerst beter in staat om leiders te informeren en tot verantwoording op te roepen. Het is mogelijk om vaker en directer met de leiding te communiceren. Verder is het voor sommige groepen leden gemakkelijker om deel te nemen aan discussies als dit vanuit huis via internet kan. Dit geldt bijvoorbeeld voor ouders met kleine kinderen of mensen die slecht ter been zijn.

Maken vakbonden gebruik van internettoepassingen om hun leden te betrekken? Voor de bonden die bij de grootste drie koepelorganisaties aangesloten zijn, hebben we geïnventariseerd van welke online middelen ze gebruikmaken om met hun leden te communiceren. Daaruit blijkt dat de meerderheid van de 30 bonden gebruikmaakt van Twitter, Facebook en een nieuwsbrief of tijdschrift (zie tabel 5.1). Digitale communicatiemiddelen worden dus veelvuldig gebruikt om leden te informeren. De FNV heeft hier zelfs een eigen YouTubekanaal voor. Daarnaast heeft een derde van de organisaties een afgesloten ledenpagina. Het is onduidelijk in hoeverre ze op deze afgesloten pagina's in contact met vakbondsmedewerkers kunnen treden. Op een wat minder grote schaal maken vakbonden ook gebruik van polls (zeven van de 30 websites hadden deze ten tijde van de inventarisatie) waarop bezoekers kunnen stemmen. Een enkele keer was het ook mogelijk om aan een onderzoek deel te nemen. Al met al lijken digitale toepassingen de drempel om in contact te treden met vakbonden dus inderdaad te verlagen. Het is wel de vraag in hoeverre leden hiermee meer invloed krijgen op het besluitvormingsproces. Vakbonden zijn meestal niet verplicht iets met de input van leden te doen. Uitzonderingen hierop vormden de verkiezing van de voorzitter en het ledenparlement van de FNV in 2013.

Tabel 5.1

Vakbonden die gebruik maken van digitale toepassingen, december 2013 (in aantallen (n = 30))

Twitter	23
Facebook	21
nieuwsbrief/tijdschrift	21
LinkedIn	13
afgesloten pagina alleen voor leden	9
polls	7
blog met reactiemogelijkheid	5
RSS-feed	5

Bron: SCP

5.5.3 Niet-leden weinig betrokken

Behalve door zich op ledenwerving en -behoud te richten, kunnen vakbonden ook proberen een brede maatschappelijke basis te creëren door niet-leden bij vakbondsbeleid te betrekken. De vakbonden geven er weinig blijk van dat te doen. Er schuilt namelijk een zekere spanning in het betrekken van niet-leden. Waarom zou men dan nog lid worden? Daarnaast stellen vakbondsvoorzitters dat de opvattingen van leden vaak niet afwijken van die van niet-leden. Ook wordt aangegeven dat in nationale overleggen niet alleen vakbonden, maar vaak ook andere maatschappelijke organisaties aanschuiven. Daardoor worden de belangen van veel verschillende groepen behartigd en zou het niet nodig zijn als vakbond ook de wensen van niet-leden te inventariseren.

Dit betekent niet dat niet-leden nooit betrokken zijn. Zo worden bedrijfs-cao's in conceptvorm regelmatig aan niet-leden voorgelegd. Zij mogen hier echter, in tegenstelling tot leden, niet over stemmen. Wanneer een vakbond bovendien iets doet wat het publiek niet aanstaat, dan zal men (leden, maar ook niet-leden) dat laten weten. Ook kan betrokkenheid van niet-leden spontaan ontstaan.

FNV-Noord, dat is helemaal geen bestaande institutie. Maar die hebben rond de sluiting van Aldel, die aluminiumfabriek, de problematiek in het noorden, een volksdebat georganiseerd. Zeven-, achtduizend mensen zijn daarop afgekomen. Je raakt iets en probeert daarop verder te borduren, en het is niet eens gestructureerd. Dat is niet altijd handig, maar het is wel nodig.
(Ton Heerts, FNV)

5.6 Toekomst voor vakbonden?

Vakbonden van blijvend belang

Hoe ziet de toekomst van vakbonden eruit? In een doemscenario voor vakbonden marginaliseert hun belang. Dan zet de ledendaling door en neemt de invloed van vakbonden af, waardoor ze op enig moment hun huidige taken niet meer kunnen vervullen. Deze taken moeten dan worden overgenomen. Voor de dienstverlenende functie van vakbonden kan dit vrij gemakkelijk worden gedaan door andere dienstverleners: de diensten die vakbonden aanbieden, kennen immers ook nu al andere aanbieders. Dit ligt lastiger voor de overname van de representatieve functie. Zo zijn ondernemingsraden niet geschikt om cao-onderhandelingen te voeren: deze onderhandelingen betreffen meerdere organisaties en het is bovendien voor de gespreksdeelnemers lastig om na afloop van de onderhandelingen weer samen met de werkgever aan de koffietafel zitten. Daarnaast vormen ondernemingsraden geen geschikte overlegpartner op het nationale niveau, in de centrale overlegorganen en in het lobbycircuit. Hier worden immers vaak de belangen van grote groepen werknemers behartigd en ondernemingsraden representeren de belangen van werknemers van specifieke bedrijven. Het ligt daarom voor de hand dat wanneer vakbonden verdwijnen, het centrale aanspreekpunt van werknemers eveneens verdwijnt. Dit wordt door alle partijen (werknemers, werkgevers, overheid) onwenselijk geacht. Dit is geen verzekering dat de dalende organisatiegraad van vakbonden niet zal resulteren in de erosie van het overlegsysteem. Zelf zijn vakbonden ervan overtuigd dat het niet zo ver zal komen. Maar hoe ziet hun toekomst er volgens hen dan wel uit?

Vakbondsstrategen hebben hier verschillende visies op. Zij delen echter het gevoel dat ze zichzelf opnieuw aan het uitvinden zijn. De ideeën die ze hierbij hebben, lopen wel uiteen. Hierna volgt een korte uiteenzetting van de toekomstperspectieven die de vakbondsbestuurders in de interviews te berde brachten.

Toekomstperspectieven vakbondsbestuurders

De FNV wil vooral herkenbaarder worden. Hierom zal vanaf 1 januari 2015 een groot deel van de FNV van de bondenstructuur afstappen en overgaan op een verdeling in sectoren en doelgroepen. Ook zal de FNV vakbondshuizen oprichten om de herkenbaarheid te vergroten.

Onderdeel van ons beleid is dat we lokaal, dichtbij in je gemeente, zichtbaar zullen worden in vakbondshuizen [circa 30 goed zichtbare locaties waar individuele dienstverlening aan leden, ontmoetingen en vergaderingen plaatsvinden]. Dat je ons overal kunt tegenkomen en je ziet: 'Oh dat is de FNV, dat doen ze ook, oké.' (Ton Heerts, FNV)

Verder verwijst Heerts naar het belang van banden met andere maatschappelijke organisaties. Sinds de ontzuiling zijn verschillende partnerschappen tussen vakbonden en andere maatschappelijke organisaties verwaterd, vooral met kerken en politieke partijen. Soms is hier echter wel behoefte aan en dus bestaat het voornemen om in de toekomst weer meer samen te werken.

We hebben laatst met de voorzitter van de Raad van Kerken gesproken over de bestrijding van armoede. We spraken over hoe we dit soort thema's weer meer kunnen verbinden. We zijn elkaar wat dat betreft ook een beetje kwijtgeraakt, we hebben losse verbanden gekregen. Om soms iets te bereiken, moet je heel strakke banden hebben. (Ton Heerts, FNV)

Het advies dat de FNV aan gemeenten heeft gegeven na afloop van de gemeenteraadsverkiezingen laat zien hoe de FNV haar politieke banden op een nieuwe manier vormgeeft.

Een andere heel grote verandering die daarmee gepaard gaat, is dat wij door de decentralisatie van een aantal voorzieningen naar de gemeentes en sommige verzekeringen die zijn omgezet naar lokale voorzieningen, dat wij daar ook antwoord op gaan geven met Lokaal FNV. Wij komen dus met kadergroepen die vorige week voor het eerst alle gemeentes in Nederland hebben aangeschreven. Waarbij we opvattingen ventileren over werk, inkomen, zorg, het sociale domein, waarvan wij vinden, houd daar rekening mee bij uw collegevorming. Dat is een nieuwe vorm van activerend vakbondswerk. (Ton Heerts, FNV)

Een belangrijke verandering die het CNV wil doorvoeren, is dat lidmaatschap niet meer zo vaak langdurig zal zijn.

Lidmaatschappen zullen kort duren. [...] Mensen zouden zogenaamd geen lid meer willen worden van verenigingen. Een van de grootste volstrekt ongeorganiseerde verenigingen in de wereld is Facebook. Het gedrag dat mensen op Facebook vertonen: er is een item dat ze interessant vinden en daar doen ze even aan mee; 'we willen zwarte piet houden'. Langdurige acties. Crowdfunding. Dat soort vormen, daar had nog niemand vijf jaar geleden van gehoord. Je zult zien dat dat soort vormen door de vakbeweging geïncorporeerd zullen worden, omdat

zij dat de afgelopen 125 jaar steeds gedaan heeft. Hoe ziet de vakbond er over tien jaar uit? De vakbond zal een losser verband van mensen zijn dan nu, maar zal met veel meer mensen in aanraking zijn met wie zij zich voor kortere of langere tijd verbinden en zal waarschijnlijk iets meer vereniging zijn dan nu. (Piet Hazenbosch, CNV)

Verder verwacht Hazenbosch dat de omslag van verzorgingsmaatschappij naar participatiemaatschappij ook tot sterkere zelforganisatie zal leiden:

Mensen worden steeds meer direct geconfronteerd met de omslag van verzorgingsmaatschappij naar participatiemaatschappij. Je zal zien dat mensen zich op allerlei andere manieren gaan verbinden met elkaar en de vakbeweging gedurende kortere of langere tijd. Wij worden lid omdat wij met een groepje dit of dat, en zo niet, dan gaan we naar een ander toe. (Piet Hazenbosch, CNV)

MHP-voorzitter Reginald Visser hoopt dat vakbonden in de toekomst meer gaan samenwerken, zoals werkgeversorganisaties dat nu al doen. Dat is veel efficiënter; vakbonden doen nu vaak dezelfde dingen dubbel.

Verder zou er volgens de MHP extra moeten worden ingezet op het creëren van een prikkel om lid te worden, bijvoorbeeld door het beroep centraler te stellen. Dit probeert hij te realiseren door bestaande beroepsverenigingen (dus geen vakbonden) te overtuigen lid te worden van de vakcentrale. Anders dan de meeste vakorganisaties besteden beroepsverenigingen aandacht aan 'de verheffing van de beroepsbeoefenaar'. Dit boeit beroepsbeoefenaars en vormt de reden om lid te worden van een beroepsvereniging. Vakbonden zijn van meerwaarde voor dergelijke verenigingen omdat zij hen kunnen clusteren en zo cao's kunnen afsluiten in sectoren.

In de zorgsector zitten bijvoorbeeld verpleegkundigen, medisch specialisten en andere beroepsbeoefenaars die de zorg als werkgever hebben. Een vakbond zet die dan bij elkaar zodat ze een cao kunnen afsluiten. Maar de verenigingen besteden afzonderlijk aandacht aan de inhoud van het vak. En dat is anders voor medisch specialisten dan verpleegkundigen en verzorgenden. (Reginald Visser, MHP)

Logic of membership versus logic of influence

Behalve de interviews geeft eerdere literatuur ook inzicht in de mogelijke ontwikkeling van vakbonden. Zo wordt er gesteld dat vakbonden de spanning tussen *logic of membership* en *logic of influence* zouden moeten oplossen, door zich op een van de twee te richten (De Beer 2011; Schmitter en Streeck 1999). Terwijl bij *logic of membership* de directe belangenbehartiging van de leden centraal staat, gaat het bij de *logic of influence* om indirecte belangenbehartiging door het overheidsbeleid te beïnvloeden door met de overheid en werkgeversorganisaties naar consensus over het sociaal-economische beleid te zoeken. Deze logica's staan op gespannen voet, omdat *logic of membership* inzet op zo min mogelijk concessies en *logic of influence* ervan uitgaat dat concessies juist nodig zijn. Momenteel zouden vakbonden tussen beide logica's laveren, waardoor het onduidelijk is waar vakbonden voor staan. Dit maakt lidmaatschap onaantrekkelijk: men weet niet goed waar hij voor kiest. De positie van vakbonden zou kunnen versterken door te kiezen voor een van beide logica's.

Kiezen ze voor *logic of membership*, dan ligt het voor de hand dat ze zich steeds meer op *organizing* gaan richten (zie ook kader 5.4). Met deze methode proberen vakbonden werknemers op de werkvloer te laten verenigen om hen gezamenlijk direct invloed uit te laten oefenen op hun werkgever. Deze methode wordt nu al veel ingezet in Amerika onder laagbetaalde en laagopgeleide werknemers. In Nederland is in de zorgsector recentelijk eveneens ingezet op *organizing* om te protesteren tegen bezuinigingen. Door werknemers bottom-up te organiseren, zouden vakbonden aan kracht kunnen winnen. Het is wel kostbaar om dit tot stand te brengen. Hierdoor bestaat het risico dat de algemene belangenbehartiging van werknemers meer naar de achtergrond verdwijnt als er meer wordt ingezet op de verbetering van de positie van werknemers in specifieke bedrijven en sectoren.

Kader 5.4 Organizing

Om de betrokkenheid bij de vakbond te vergroten, zet de FNV onder meer in op *organizing*. Dat is een intensieve vorm van ledenorganisatie in een specifiek bedrijf die vooral in Amerika veelvuldig wordt toegepast. Ton Heerts legt in het interview uit hoe dit in zijn werk gaat:

We zetten daar expliciet meer getrainde professionals en kaderleden op. Daar vinden ook huisbezoeken plaats. We hebben gemerkt dat het niet alleen met folders en websites werkt. Maar huisbezoeken, en nog een keer komen en vertellen wat de meerwaarde van de vakbond is, dat gebeurt daar. En dat werkt.

Deze vorm van organiseren is kostbaar en vindt in beperkte selectie van bedrijven en sectoren plaats.

We doen het in de schoonmaak, de thuiszorg, in de metaal zijn we op een paar plekken actief, op Schiphol zijn we in meerdere sectoren bezig. Schiphol is een grote stad natuurlijk, een werkstad dan. Daar heb je van beveiliging tot agenten, tot retail, de winkels, vrachtgoederenafhandelaars die nu staken, daar organiseren we overal, dwars door de sectoren heen, dwars door Schiphol heen. Dat hebben we in de Eemshaven ook gedaan. Dan organiseren we in een groot werkveld. Mogelijk gaan we dat ook in Rotterdam doen, in de Maasvlakte, maar dat is nog niet zeker. Ik denk niet dat er een sjabloon te bedenken is van: zo werkt het allemaal precies en dat kun je dan uitrollen over Nederland, dat werkt niet.

Terwijl bij *organizing* sterk het belang van de FNV als belangenbehartiger wordt benadrukt, staat bij de werving op internet de individuele dienstverlening centraal. Het is namelijk lastig om mensen via internet te overtuigen van het belang van belangenbehartiging.

Vakbonden zouden er ook voor kunnen kiezen *logic of influence* centraal te stellen. Het in 2013 afgesloten sociaal akkoord is een teken dat vakbonden hier nog steeds belang aan hechten. Als dit akkoord de economie versterkt, kan een win-winsituatie ontstaan: een situatie waar zowel werkgevers als werknemers baat bij hebben. Dit versterkt de positie van vakbonden. MHP-voorzitter Reginald Visser vindt dat vakbonden zich in de toekomst het meest moeten richten op *logic of influence*: 'Onze samenleving is groot geworden door overleg, niet door conflict.' FNV-voorzitter Ton Heerts verwacht dat vakbonden in toekomst een mix zullen gebruiken van *logic of influence* en *logic of membership*.

Weg met het ledenmodel?

Een laatste optie die we hier de revue laten passeren, is de mogelijkheid dat het organisatie-model van vakbonden op de schop gaat en ze van een lidmaatschapsmodel afstappen (De Beer 2013). In plaats daarvan zouden alle werknemers verplicht lid zijn. De kosten hiervoor worden gedekt met een centrale heffing. Alle werknemers kunnen zo binnen de vakbeweging voor hun belangen opkomen. Het is wel de vraag in hoeverre verschillende groepen hier gebruik van zullen maken. Het is mogelijk dat de groepen die nu ondervertegenwoordigd zijn in vakbonden ook als ze automatisch lid zijn van een vakbond weinig van zich laten horen. De vakbonden zien weinig in dit idee. Een eerste argument daarvoor is dat lidmaatschap een keuze moet zijn.

De keuze voor lidmaatschap moet je in vrijheid kunnen nemen. Anders krijg je een soort situatie als in Sovjet-Unie. Ik zou dat verschrikkelijk vinden. Je moet mensen weten te verleiden. Je moet duidelijk maken wat de meerwaarde is, daar moet je het van hebben, niet van wat van bovenaf wordt opgelegd. (Reginald Visser, MHP)

Een ander argument is dat de vakbond dan zijn onafhankelijkheid verliest.

Dan is de vakbond geen vereniging. Dan is het belastingheffing. Is betrekkelijk ondenkbaar. Een vakbeweging moet losstaan van de overheid en werkgevers. (Maurice Limmen, CNV)

5.7 Slot

In dit hoofdstuk hebben we gekeken naar het belang van leden voor vakbonden, de gevolgen van dalende ledenaantallen, naar de manieren waarop vakbonden daarop reageren en naar hun toekomstperspectieven. Wat heeft dit opgebracht?

Dit hoofdstuk liet allereerst zien dat vakbonden twee typen functies hebben: een representatieve functie (ze behartigen de belangen van hun leden zowel individueel en collectief) en een dienstverlenende functie (ze bieden hun leden diensten aan). Daarbij voert de representatieve functie de boventoon. Zonder leden kunnen vakbonden deze functie niet uitvoeren. Ze vormen de voedingsbodem van vakbonden en bepalen waar ze zich hard voor maken. Verder is de contributie van leden hun belangrijkste bron van inkomsten en beïnvloedt het ledenaantal de machtspositie van vakbonden: hoe meer leden, hoe zwaarder hun stem zal wegen in het overleg en hoe groter de potentiële stremmende kracht van stakingen zal zijn.

De organisatiegraad van vakbonden daalt in Nederland (net als in andere Europese landen) en is vergeleken met andere Europese landen laag. In 2011 kwam deze uit op 20%. Verder verschilt de organisatiegraad sterk tussen groepen werknemers. Ondervertegenwoordigd zijn jongeren, vrouwen, niet-westerse migranten, werknemers in de zakelijke dienstverlening en handel, en werknemers met een flexibel contract.

Volgens vakbondsvoorzitters daalt de organisatiegraad vooral doordat mensen het nut van vakbondslidmaatschap minder inzien. Dit vinden ze onterecht, vooral nu het economische klimaat dusdanig verandert dat arbeidsomstandigheden en arbeidsverhoudingen steeds meer onder druk komen te staan. De voorzitters van de FNV en het CNV zien dat deze problemen zich bij steeds meer mensen voordoen, waardoor de relevantie van de vakbonden voor mensen weer zal toenemen. De dalende organisatiegraad wordt in de

literatuur verder gerelateerd aan conjuncturele veranderingen, verschuivingen op de arbeidsmarkt, individualisering, de opkomst van internet en politiek-institutionele veranderingen.

Leden zijn onmisbaar voor vakbonden. De dalende organisatiegraad is vanuit het oogpunt van vakbonden dan ook een ongunstige ontwikkeling. Het zou ertoe kunnen leiden dat het overlegmodel erodeert en vakbonden niet langer als collectieve representant van werknemers kunnen optreden. Toch ervaren de vakbondsbestuurders momenteel nog geen grote problemen. Ook verwachten ze in de nabije toekomst geen problemen door de dalende organisatiegraad. Wel vinden ze het belangrijk om nieuwe leden te werven. Uit de gesprekken met de vakbondsbestuurders blijkt dat ze vooral leden proberen te werven door te wijzen op ‘welbegrepen eigenbelang’: dat je eigenbelang zich goed verhoudt tot het collectieve belang. Om nieuwe leden te werven, reppen vakbonden op hun websites vooral over de individuele voordelen die lidmaatschap oplevert. De voorzitters zien collectieve belangenbehartiging echter als kern van de vakbond. FNV-voorzitter Ton Heerts geeft aan dat het moeilijk is om via websites of folders het belang van de collectieve belangenbehartiging van vakbonden over te brengen en hen zo te overtuigen van het nut van lidmaatschap.

Dit hoofdstuk sloot af met een vooruitblik. Hoe ziet de vakbond van de toekomst eruit? Op het antwoord op deze vraag bezinnen vakbonden zich momenteel. Ze zijn zichzelf volgens eigen zeggen aan het heruitvinden. Vakbondsbestuurders denken hierbij in verschillende richtingen. Dit betekent niet dat ze zich niet in elkaars ideeën kunnen vinden, maar laat wel zien dat er verschillende ideeën *top-of-mind* zijn. De FNV wil de teruggang van vakbonden stoppen door haar herkenbaarheid te vergroten. Ook wijst ze op het belang van samenwerking met andere maatschappelijke organisaties: de samenwerking met andere organisatietypen is door de ontzuiling soms verwaterd en dat is zonde. Het CNV verwacht dat de vakbond in de toekomst vaker zal bestaan uit korter durende lidmaatschappen die een uiting zijn van zelforganisatie. De MHP vindt dat vakbonden in de toekomst meer moeten samenwerken en pleit ervoor het beroep centraler te stellen. Hierdoor zou de prikkel om lid te worden versterkt worden. Alle vakbonden zijn ervan overtuigd dat ze ledenorganisaties zullen blijven en dat er ook in de toekomst een belangrijke rol voor ze is weggelegd.

Noten

- 1 De MHP is in april 2014 samen met een van de politievakbonden (ACP) opgegaan in de Vakcentrale voor Professionals (VCP). Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit hoofdstuk (waaronder het interview met MHP-voorzitter, en inmiddels ook VCP-voorzitter, Reginald Visser) is vóór die periode gedaan. Daarom verwijzen we in dit hoofdstuk niet naar de VCP, maar naar de MHP.
- 2 Niet gepubliceerd onderzoek van Paul de Beer.
- 3 Dit argument wordt wel geschaard onder een *social interactionist*-benadering, of als de *social custom theory*.

6 Kerken

Joep de Hart

In dit hoofdstuk gaan we nader in op de veranderingen in kerkelijk Nederland en de hedendaagse positie van de kerken. Drie vragen staan daarbij centraal. Eerst vragen we ons af wat de typische kenmerken van de kerken zijn, welke maatschappelijke functies ze hebben en of ze daarin verschillen van andere organisaties op het maatschappelijk middenveld. In de tweede plaats buigen we ons (meer gedetailleerd dan in hoofdstuk 2 is gedaan) over de vraag hoe de kerken ervoor staan. Hoe hebben de ledenaantallen van de kerken zich de afgelopen decennia ontwikkeld en hoe verhoudt zich dat tot bredere ontwikkelingen in het Nederlandse levensbeschouwelijke landschap? De derde vraag is hoe de kerken op deze ontwikkelingen reageren: hoe proberen ze godsdienstig en maatschappelijk relevant te blijven, voor hun leden en voor de bredere samenleving?

In de bespreking van de kerkelijke ontwikkelingen worden niet alleen vakliteratuur en kerkelijke tellingen aangeboord, maar wordt ook gebruikgemaakt van de informatie die door kerkelijke professionals werd verstrekt. Er zijn interviews gehouden met ds. Hans van Ark (predikant en manager missionair werk van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN)), monseigneur Frans Wiertz van het bisdom Roermond en ds. Orlando Bottenbley (predikant van de Vrije Baptistengemeente Bethel (VVB) in Drachten).

6.1 Functies van de kerken en het belang van leden

De kerken: organisaties met een eigen karakter

Dit rapport gaat over maatschappelijke organisaties. De kerken vormen daarbinnen in meerdere opzichten een apart gezelschap, dat maar tot op zekere hoogte over één kam geschoren kan worden met bijvoorbeeld sportclubs of vakbonden. Bij de kerken gaat het om instellingen waarbinnen een groep mensen hun godsdienst beleven en in de wereld gestalte geven (Dekker 2000: 126). Een kerkgenootschap is een organisatie waarin ledenregisters worden bijgehouden, gelden worden geïnd, taken worden verdeeld, activiteiten worden georganiseerd, personeel wordt gerekruteerd en diensten worden verleend. Een organisatie ook die (sinds 2008 verplicht) is ingeschreven bij de Kamer van Koophandel.¹ Maar plaatselijke gemeenten en parochies zijn tegelijkertijd echte gemeenschappen, waarin mensen vaak al generaties lang samen optrekken en zich met elkaar verbonden voelen. Het zijn bovendien geloofsgemeenschappen, waarin de religieuze ervaring en beleving centraal staat, waar men zich met grote regelmaat verzamelt voor vieringen en rituelen, waar geloofsverkundiging, catechese en ethische bezinning plaatsvindt, waar pastoraat (geestelijke verzorging of zielzorg) wordt verleend, binnen en buiten de kerk (bv. in gevangenissen, ziekenhuizen, onderwijsinstellingen). In de rooms-katholieke traditie wordt de kerk gezien als een bemiddelende instantie, waarvan de gelovige afhankelijk is voor zijn heil en met de paus als plaatsbekleder van Christus. In de protestantse traditie gaat het primair om de directe relatie van de gelovige met God, zonder bemiddelende instantie; de kerk is daarbij een middel, richtsnoer is de

Bijbel. De gereformeerde kerken zijn principieel van onderaf opgebouwd, met een grote autonomie voor de lokale gemeenschappen. Maar bij alle variatie hebben de kerken gemeenschappelijk 'dat zij georiënteerd zijn op, betrokken zijn op de werkelijkheid van God, zoals die in de Bijbel en Jezus aan de mensen kenbaar is gemaakt' (Dekker 2000: 99). Daarin zetten ze een traditie voort die in het Nieuwe Testament begint, waar een kerk wordt omschreven als een samenzijn waarin Christus door zijn geest aanwezig is (bv. 'Want waar twee of drie mensen in mijn naam samen zijn, ben ik in hun midden.' (Mattheüs 18:20)). Te midden van alle verscheidenheid is dat de kern van het kerkelijke zelfbeeld gebleven (zie voor illustraties o.a. De Roest 2005; 2010). De aparte positie van de kerken blijkt verder al heel duidelijk uit de hoge mate waarin ze verbonden zijn met een gebouw, een plaatselijke kerk. De opheffing daarvan blijkt telkens weer aanleiding te geven tot veel emoties (Bisseling et al. 2011).

Kerken hebben een plaats binnen het persoonlijke leven van gelovigen, ze staan centraal in lokale sociale netwerken, maar maken ook op bovenlokaal niveau meestal deel uit van een nationale kerk, die weer verbonden is met internationale netwerken en samenwerkingsverbanden. De nationale kerkverbanden bepalen mede de identiteit van de plaatselijke gemeenschappen, maar zouden omgekeerd zonder deze niet bestaan. Zeker in het geval van de grote kerken vormen ze in feite een uitgestrekte archipel van plaatselijk georganiseerde gemeenten, parochies en groepen. De rooms-katholieke kerk telt ruim 1000 parochies, de protestantse kerk meer dan 1750 gemeenten. Dat lokale karakter is van wezenlijk belang, zeker in de protestantse kerken, en de lokale oriëntatie lijkt binnen de kerken in de afgelopen decennia versterkt: Kennedy (2010) noemt een grotere dienstbaarheid van de kerken aan de lokale gemeenschap als een belangrijke verschuiving die zich vanaf de jaren tachtig heeft ingezet.² Vooral de gereformeerde kerken, doopsgezinden, remonstranten en evangelischen kennen hierin een lange traditie. Bij het zwaarder aanzetten van een profiel als lokale geloofsgemeenschap, ten koste van het zich beschouwen als een onderdeel van een overkoepelend kerkverband, is wel gesproken van congregationalisme. De Wet maatschappelijke ontwikkeling (Wmo) lijkt ook de rol van de kerken als gesprekspartners van de lokale overheid te versterken (Kennedy 2010: 90-91; 95-96).

Onderzoek leert dat slechts een kwart van de kerkleden het meest wordt aangesproken door zijn kerk als geheel, driekwart acht de plaatselijke kerkelijke gemeenschap van evenveel of zelfs meer belang (Bernts et al. 2007). Wie meent dat het plaatselijke kerkelijke leven alleen of zelfs maar voornamelijk neerkomt op zondagse kerkgang heeft een te beperkt beeld van hoe het er in gemeenten en parochies aan toegaat. De Roest (2004; vgl. bv. Hendriks et al. 1987a; 1987b) constateert:

Een gemiddelde geloofsgemeenschap kent alras minimaal 25 groepen. Goed bijgehouden websites, maar ook kerkbladen vermelden regelmatig dat groepen bijeenkomen, dat er voor sommige groepen weer nieuwe leiding nodig is, dat nieuwe leden welkom zijn, etc. Naast de zondagse samenkomst in eredienst of eucharistieviering komen door de week tientallen, in sommige grote gemeenten honderden mensen bijeen in groepsverband. Groepen zijn er in alle soorten en maten.

Al die groepen zorgen voor heel wat meer activiteit doordeweeks dan op zondag. Binnen de rooms-katholieke kerk zijn naar schatting meer dan 220.000 vrijwilligers actief, binnen de PKN zijn dat er 197.000. Vergeleken met andere maatschappelijke organisaties is de kerkelijke gemeenschap zeer wezenlijk voor veel aangeslotenen vanuit het oogpunt van collectieve identiteit, traditie en gedeelde cultuur. Ook buiten de kerkelijke samenkomsten om, als centrale elementen van het zelfbeeld van de gelovige en als normatief uitgangspunt voor het handelen op allerlei levensterreinen (bv. bij de opvoeding, schoolkeuze en vrijetijdsbesteding, bij de politieke oriëntatie of het mediagebruik). Voor gelovigen komt de kerk in beeld bij alle belangrijke overgangen in de levensloop: geboorte, huwelijk, overlijden. Lid worden is niet een kwestie van je aanmelden en contributie overmaken, maar wordt doorgaans omkleed met een rituele bekrachtiging (doop, vormsel, belijdenis). Regelmatige kerkgangers vormen daarnaast een maatschappelijk ongewoon actief segment onder de bevolking, dat bijvoorbeeld aanzienlijk sterker vertegenwoordigd is in het vrijwilligerswerk dan buitenkerkelijken, ook als het seculier vrijwilligerswerk betreft (o.a. De Hart 2014). Toch zullen zij hun kerkelijke deelname ervaren als van een heel andere orde dan deze maatschappelijke activiteiten.

Hans van Ark (PKN) wil het onderscheid tussen kerkelijke en maatschappelijke inzet niet te zwaar aanzetten, maar de kerk heeft volgens hem wel een eigen karakter. 'Geloven gaat een spade dieper. Geloven is de essentie van mijn leven, de *raison d'être*, vormt mijn bestaansgrond, is kostbaar.' Daarvoor is het kerkverband essentieel. Er wordt vaak gezegd: *belonging* gaat vooraf aan *believing*, oftewel: je moet eerst ergens deel van uitmaken voordat je aan je geloof kunt gaan werken. Bisschop Wiertz stelt dat de kerk niet gereduceerd kan worden tot haar sociologische functies. In de kerk neem je deel aan sacramenten, leer je te leven vanuit het evangelie. Wiertz benadrukt dat kerkelijke initiatieven niet als concurrerend voor seculiere initiatieven gezien moeten worden: 'laat vele bloemen bloeien'. Wel is hij van mening dat er bij inzet voor anderen en de brede samenleving ruimte moet blijven voor een katholieke signatuur. Kerkelijke initiatieven zijn steeds te herleiden tot het appel van het evangelie.

Er zijn plekken waar ze zeggen: 'We hebben helemaal niks met die parochie te maken, wij zorgen gewoon voor de zieken.' Dat is begrijpelijk, daar moet je niet aankomen, dat is goed. Maar de relatie tot de bron waaruit ze ontstaan zijn, het evangelie, de kerk, is dan wel verdwenen.

Nieuwe kerkelijke initiatieven moeten in zijn ogen klassieke katholieke groepen als Vincentius, Nationale Vereniging de Zonnebloem en andere goedbedoelengroepen niet gaan verdringen. Als voorbeeld geeft hij de Paus Franciscusgroepen die opgericht worden vanuit parochies en die zich (met als voorbeeld de huidige paus) vanuit het evangelie inzetten voor de armen en kanslozen in de samenleving. Dominee Bottenbley (VBB) ziet eveneens voor zijn gemeente een duidelijke maatschappelijke rol weggelegd vanuit de Bijbelse inspiratie en noemt onder andere als voorbeeld de cursus *Life hurts, God heals* waarbij jongeren die zijn vastgelopen bij elkaar gebracht en geholpen worden vanuit het appel van de Bergrede (zie Mattheüs 5). Minstens de helft van de deelnemers is geen lid van de gemeente.

Feitelijk – en volgens opiniepeilingen ook naar de mening van veel Nederlanders – belichamen de kerken de geïnstitutionaliseerde vormen van een breder verschijnsel: (christelijke) godsdienst. Dat je best een gelovig mens kunt zijn zonder ooit een kerk te bezoeken, vindt vrijwel iedereen in Nederland; het geldt zelfs voor meer dan acht op de tien trouwe kerkleden (De Hart 2007: 129). Religie is niet alleen in de beleving van de bevolking een kwestie van persoonlijke keuze, maar ook juridisch. In ons land is de scheiding van kerk en staat vastgelegd in de grondwet. Kerken, van welke richting dan ook, worden door de staat vrijgelaten in hun geloofsbeleving, godsdienstuitoefening en – in tegenstelling tot bijvoorbeeld politieke partijen – organisatiewijze. Die laatste loopt uiteen. Terwijl de protestantse kerken typisch bottom-up zijn georganiseerd, met de landelijke bestuursorganen als faciliterend voor de plaatselijke gemeenten, kent de rooms-katholieke kerk een veel meer centralistische, hiërarchische structuur. Toch geldt ook voor katholieken dat wie aangesloten is bij een kerk doorgaans is aangesloten bij een plaatselijke gemeente of parochie (de rooms-katholieke kerk en de PKN tellen er alleen al zo'n 3500).³ Dat is een verschil met een vakbond of politieke partij, waar het meestal om een landelijke organisatie gaat. Tussen de plaatselijke organisatievormen van de kerk bestaan vaak grote verschillen in ontstaansgeschiedenis, theologische visie en identiteit, rituele vormgeving en praktisering, gewoonten, interactiepatronen en omgangsvormen, leidinggeving, drijfveren en ambities, maatschappelijke oriëntatie, profiel van de leden, sociale omgeving, enzovoort. In menig opzicht zijn het vaak echte subculturen binnen het grotere kerkelijke geheel. Kenmerkend voor de overwegend territoriale organisatiewijze van de kerken en het speciale karakter van het behoren tot een religieuze gemeenschap is de grote – al genoemde – emotionele betekenis van het kerkgebouw waaromheen de geloofsgemeenschap is georganiseerd, die telkens weer naar voren komt als sloop of herbesteding dreigt. Kerkgemeenschappen vormen een typisch voorbeeld van wat wel wordt aangeduid als secundaire organisaties: organisaties die voor een belangrijk deel drijven op face-to-facecontacten van de aangeslotenen (o.a. Kuperus 2005: 37-38).⁴

Functies van de kerk en het belang van leden

To comfort and to challenge, zo zijn de belangrijkste functies van het godsdienstig leven wel aangeduid (Glock et al. 1967). Het geeft gelovigen de kracht om tegenslagen in het leven te verdragen en het motiveert hen vaak tot sociaal engagement. Bekend is het onderscheid van de Amerikaanse socioloog Thomas O'Dea, die een aantal functies aan de godsdienst toeschrijft voor samenlevingen, groepen en individuen (O'Dea 1966; 1970). Al naargelang de maatschappelijke ontwikkelingen en situatie kunnen de functies volgens hem ook omslaan in disfuncties, waarbij ze een negatieve uitwerking gaan krijgen voor de betreffende religieuze gemeenschap (Dekker en Stoffels 2009: 80-83). Zo is het verschaffen van troost en verzoening met tegenslagen een functie van religie (met als keerzijde dat religie de kritische zin kan uitdoven), maar ook het laten horen van een kritisch geluid tegenover misstanden (dat dan weer zo utopisch kan worden dat dit praktisch ingrijpen belemmert). Religie vervult voor de gelovige ook identiteitsfuncties, geeft hem een kader te begrijpen wie en wat hij is (waarbij overaccentuering daarvan kan leiden tot maatschappelijke verdeeldheid en als hinderpaal op de ontwikkeling van

mensen kan werken). Dit spanningsveld, dat volgens O'Dea gegeven is met de institutionalisering van de godsdienst, brengt voor de kerken een aantal dilemma's met zich mee. Zoals het dilemma van aan de ene kant behoud van de oorspronkelijke inspiratie of bevolgenheid en aan de andere kant aanpassing aan de moderne tijd, die tot professionalisering, bureaucratisering en verwereldlijking kan leiden (Max Webers *Veralltaglichung des Charisma*; zie Stalder 2008).

De sleutelpersonen die over de functies van de kerken werden geïnterviewd, beklemtonen zowel de maatschappelijke en sociale als de theologische functies van de kerk. Hans van Ark (PKN) verwoordt dit als de horizontale en de verticale functie. De kerken willen van belang zijn voor de samenleving, daarin zichtbaar zijn. De leden van de PKN komen bijeen in 1800 plaatselijke verbanden. Die worden gekenmerkt door interne cohesie en onderlinge betrokkenheid. Maar ook door externe gerichtheid, via het doen van maatschappelijk en cultureel werk, door diaconale activiteiten. Als de kerken zouden verdwijnen, zou de overheid veel moeten investeren om al deze hulp te compenseren. Het leeuwendeel van de vrijwilligers bij voedselbanken bijvoorbeeld komt uit de kerken. Daarnaast is er de verticale functie van de kerk, die voor Van Ark de belangrijkste blijft: mensen in hun persoonlijk geloof voeden, gelegenheid scheppen voor de ontmoeting van God en mens, van mens tot mens en van mens en moraal. In de vormen is er wel een tendens naar meer pluriformiteit; het aantal manieren waarop de verticale functie vorm wordt gegeven, is sterk gegroeid. Geloven, zo stelt Van Ark, is wel iets anders dan lid zijn van een tennisclub.

Dat je er samen over praat, samen viert, liturgie meemaakt is belangrijk. Alles wat er in een kerkelijke gemeenschap gebeurt, voedt je in je geloof. Het is niet onmogelijk om op eigen houtje te geloven, maar ik zeg zelf altijd: 'geloof is teamsport' – dat doe je samen. Het kerkverband is essentieel voor geloofsbeleving.

Tegen die achtergrond kan ook het streven naar meer leden worden gezien. Stevige kerkverbanden kunnen gastvrije oefenplaatsen zijn voor mensen die naar zingeving en geloof zoeken. 'Op zoek zijn naar nieuwe gelovigen is overigens allereerst ook 'gewoon' onze Bijbelse opdracht.'

De verticale functie wordt ook door de twee andere sleutelpersonen naar voren geschoven. Volgens bisschop Wiertz was het in alle tijden en blijft het ook nu de primaire taak van de kerk om de boodschap van Jezus gestalte te geven en dat is een blijde boodschap: van het bieden van perspectief, vergeving, bemoediging, het maken van een nieuw begin. Wiertz zou het nooit zo willen uitdrukken dat het voor de kerk van belang is om zo veel mogelijk leden te hebben.

Ik zou willen verwijzen naar de opdracht van het evangelie, daar staat: 'Gaaf naar de hoeken van de wereld en doopt allen in de naam van de vader, de zoon en de heilige geest.' En dan kan ik niet zeggen: 'Laat maar lopen, dat kan me niet schelen wie erbij is,' dat is niet zo.

Volgens Wiertz is er bij een ware christen openheid tegenover God, maar ook tegenover de medemens; hij verwijst daarbij naar Mattheüs 25. Jezus identificeert zich met de kwetsbaren, met de armen. De kerk heeft altijd ook een sociale dimensie. Door de

eeuwen heen heeft ze daar gestalte aan gegeven, bijvoorbeeld door de aanstelling van priesters die juist daarop gericht waren.

Die hebben zich zeer ingespannen om vakbonden op te richten, moeders van grote gezinnen op vakantie te laten gaan, dat die ook even lucht kregen. Zij hebben zich zeer ingespannen voor sociale wetten, verzekeringen. Iemand die gepensioneerd was, kreeg niks, wie geen werk had kreeg niks, werd je invalide in de mijn dan kreeg je evenmin wat. Dat is onder andere door de kerk hier opgezet. [...] Dat is de achtergrond en ook het voorbeeld van de huidige paus, waardoor ik in de adventbrief heb gezet dat het goed is als parochies misschien niet allemaal heel actief zijn met diaconaal werk, dus met zorg voor de zwakkeren, maar dat ze wel gestimuleerd worden Paus Franciscusgroepen te gaat oprichten, in iedere parochie of in iedere regio. Ik heb dat neergelegd bij de aalmoezeniers van sociale diensten, de structuur die we al 100 jaar hebben. We zijn dus heel bewust bezig met die sociale structuur vernieuwen.

Orlando Bottenbley (VBB) ziet roeping en de verkondiging van het evangelie als de belangrijkste functie van de kerk. Dat vormt het hart van de taak van de kerk. Van daaruit zullen positieve dingen gaan doorwerken, ook in de samenleving: aandacht voor elkaar, je verantwoordelijk voelen, onderling respect. Maar ook hij beklemtoont de horizontale functie van de kerk, al was het alleen maar uit het oogpunt van taakverdeling.

Betrokkenheid is ongelooflijk belangrijk. Als de mensen in je kerk niet betrokken zijn, loop je spaak. Als Bethelgemeente kunnen we veel ondernemen, omdat de betrokkenheid zo groot is. Alleen in kinderwerk hebben we al 500 vrijwilligers die we inzetten. Het mooie is, dat wanneer je zo veel betrokkenen hebt, je het ook op een goede manier kan verdelen. Daardoor voelen mensen zich niet overspoeld doordat ze zo veel moeten doen in de drukte van het leven. [...] Je merkt dat mensen het fijner vinden samen met anderen te sporten, naar de bioscoop te gaan. Door betrokkenheid zijn mensen ook geneigd meer vrienden, kennissen en collega's uit te nodigen.

Hij is het eens met de stelling dat *belonging* aan *believing* voorafgaat. 'Wij merken dat mensen eerst dichterbij ons komen te staan, van alles onderzoeken, voordat het tot de keuze komt van *believing*.' Daarnaast heeft volgens hem de kerk ook een roeping tegenover de bredere samenleving en is dat aspect de afgelopen vijf jaar veel belangrijker geworden.

Men was naar binnen gekeerd en men is steeds meer gaan begrijpen dat je midden in de wereld bent geplaatst om ook iets voor de wereld te betekenen, de maatschappij. [...] Gelovigen deden al veel meer vrijwilligerswerk, in wijkverenigingen, sportverenigingen, bejaardentehuizen, ziekenhuizen, maar wat je nu ziet, is dat de kerk zich als beweging daarmee gaat bezighouden.

Hij noemt voorbeelden, onder andere de activiteiten die via Stichting Present worden ontplooid.

Wat wij ook doen, is vier à vijf keer in het jaar een minimadag organiseren. Op zo'n dag dagen wij leden met bedrijven uit zich een dag lang gratis beschikbaar te stellen met hun middelen en hun spullen voor de minima: kledingwinkels, kappers, schoonheidsspecialisten, koks die gratis komen koken. Zo dagen we de mensen die het goed hebben uit wat te delen met mensen die het niet hebben. We hebben ook verschillende vormen van ondersteuning, training. Bijvoorbeeld de cursus Grip op de knip waarbij mensen – en daar schrijven mensen

in Drachten breed op in – leren budgetteren. En in de zomer vragen we leden die een bungalow of een luxe tent bezitten om die twee weken beschikbaar te stellen voor mensen die dat niet hebben. Daarbij mogen ook niet-leden meedoen.

6.2 Ledenaantal en organisatiegraad

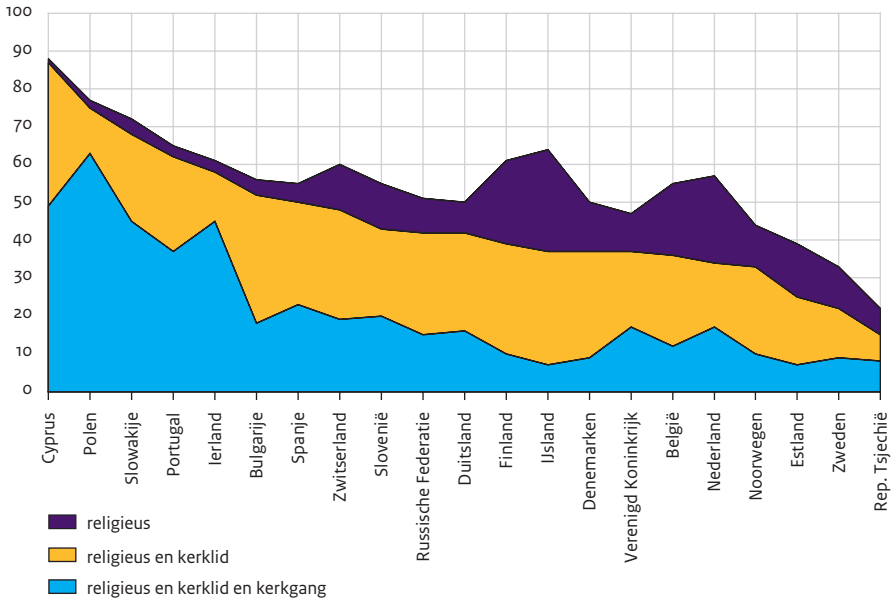
Nederland en andere landen: kerkelijkheid in Europa

Sinds jaar en dag vertoont Europa een pluriform beeld in godsdienstig opzicht. Er zijn landen waar vrijwel iedereen rooms-katholiek is: Polen en Malta bijvoorbeeld, en Italië, Portugal, Litouwen, Oostenrijk of Kroatië, zoals er ook sterk overwegend protestantse landen zijn: de Scandinavische landen. Er zijn typisch traditioneel orthodox-christelijke landen, ruwweg samenvallend met het deel van Europa waar ooit Grieks werd gesproken: Griekenland en Cyprus, Roemenië, Armenië en Georgië, Macedonië, Moldavië, naast landen met een grote moslimmeerderheid, zoals Turkije, Azerbeidzjan, Kosovo en Albanië. Ook zijn er landen waar inmiddels meer dan de helft zich tot geen enkele godsdienst meer rekent (de Tsjechische Republiek, Estland, ook Frankrijk en Nederland). In de religieuze kaart van Europa zijn nog altijd de sporen te herkennen van het grote schisma van 1054, waarbij het christendom uiteenviel in een oostelijk en westelijk deel, en van de reformatie, waarbij Noord- en West-Europa zich losmaakten van de kerk van Rome en zich in uiteenlopende protestantse richtingen en nationale kerken vertakten.

In figuur 6.1 staan de uitkomsten op basis van een cumulatie van kenmerken. Voor 21 landen is achtereenvolgens het aandeel berekend dat zichzelf typeert als godsdienstig, het aandeel dat tevens aangesloten is bij een kerk of godsdienstige groepering, het aandeel dat beide kenmerken vertoont en tevens min of meer regelmatig naar de kerk gaat. Er zijn landen (zoals Polen, Cyprus en Slowakije) die in alle drie de opzichten als sterk religieus kunnen gelden. Daartegenover staan landen (bv. Tsjechië, Zweden en Estland) die zowel weinig religieuze mensen als kerkleden en kerkgangers tellen. Vooral in het rooms-katholieke deel van Europa is het deel van de bevolking dat zich religieus noemt vrijwel volledig verenigd in een kerk (o.a. Polen, Slowakije, Portugal, Ierland, Spanje). In landen als Nederland en IJsland daarentegen lijkt het meeste religieuze potentieel onbenut te blijven door de kerken, die daar maar iets meer dan de helft van de in religie geïnteresseerden achter zich weten te verenigen. In de Scandinavische landen lukt dit duidelijk beter, maar zonder dat zich dit vertaalt in actief lidmaatschap en regelmatig kerkbezoek. Ons land behoort, samen met enkele andere landen, tot de landen waarvoor een relatief hoog percentage 'zwevende gelovigen' typerend is, dat wil zeggen: mensen die zich wel als een religieus mens karakteriseren, maar die niet zijn aangesloten bij een kerkgenootschap of godsdienstige groepering. Dit is van toepassing op ongeveer een kwart van de Nederlanders; voor Europa als geheel is dit 9%.

Figuur 6.1

Zelftypering als religieus^a, kerkelijkheid en kerkgang in Europa, 2012/2013 (in procenten)

a Religieus: 'Afgezien van of u tot een bepaalde godsdienst behoort, hoe religieus zou u zeggen dat u bent?' (0: helemaal niet religieus, 10: zeer religieus. Een score van 5 of hoger geldt als religieus). Kerkgang: gaat op zijn minst een keer per maand naar de kerk (versus minder vaak of nooit).

Bron: ESS '12/'13 (ronde 6)

De positie van de kerk in de landen van figuur 6.1 is niet alleen kwestie van ledenaantallen en kerkgangers. De landen verschillen ook sterk wat betreft de verwevenheid van kerken met de staat en overheidslichamen. Nergens in Europa wordt de scheiding tussen kerk en staat *de facto* en *de jure* zo strikt bewaakt als in ons land.⁵ Een ander uiterste vormen de Scandinavische landen, maar ook bijvoorbeeld Engeland of Spanje, orthodoxe landen als Griekenland en Bulgarije, of een islamitisch land als Turkije, waar hetzij officieel, hetzij in de praktijk sprake is van een nauwe verwevenheid van de overheid met de dominante godsdienst. In bijvoorbeeld Bulgarije of Slovenië legt de overheid allerlei beperkingen op aan de praktisering en organisatie van godsdienst via wettelijke maatregelen, politiek beleid of overheidsbesluiten. In bijvoorbeeld Duitsland, Zwitserland, de Tsjechische Republiek, Luxemburg, Portugal, Italië, Spanje, Engeland, IJsland, Noorwegen en Denemarken is het gebruikelijk dat van overheidswege een bepaalde godsdienst of beperkte groep van religieuze gemeenschappen wordt gesubsidieerd, bepaalde privileges wordt gegund of van gunstige omstandigheden wordt voorzien.⁶ In onder andere Hongarije, België, Griekenland, Oekraïne en Rusland gebeurt beide: het beperken van de uitoefening van bepaalde godsdiensten en het bevoordelen van andere (Madeley 2013: 47-68).

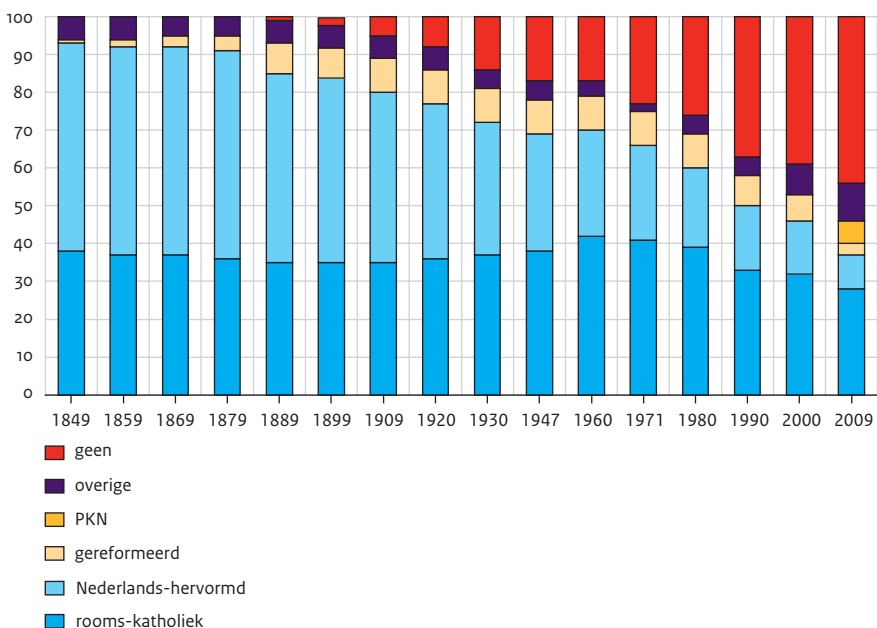
6.2.1 Ontwikkelingen in de ledenaantallen en organisatiegraad in Nederland

Langetermijnontwikkelingen

Zoals figuur 6.2 laat zien, was (blijkens de volkstellingen) eind negentiende eeuw (in 1899) nagenoeg de hele Nederlandse bevolking (98%) aangesloten bij een kerkgenootschap. 60 jaar later gold dit voor 82% van de Nederlanders, in 1971 was dat 76%, en – werkend met dezelfde vraagstellingen als in de volkstellingen werd gehanteerd – in 2009 nog maar iets meer dan de helft (56%) van de bevolking. Tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw bleef het aandeel van de katholieken onder de bevolking nagenoeg constant (38%-40%), daarna kalfde het af tot 28% in 2009. De geschiedenis van de hervormden in de afgelopen meer dan 100 jaar is er een van een voortdurende inkrimping. In de negentiende en begin twintigste eeuw vormden ze nog de veruit grootste groepering onder de Nederlanders, rond 1930 nemen de katholieken die positie over.

Figuur 6.2

Ontwikkelingen in de grootste godsdienstige groeperingen, 1849-2009 (in procenten)

Bron: CBS StatLine (t/m 1971: Volkstellingen)

Even na 1900 komen de buitenkerkelijken voor het eerst als een herkenbare eenheid uit de volkstellingen naar voren. Gedurende de hele twintigste eeuw neemt hun aandeel voortdurend toe. De groei van de buitenkerkelijkheid is een proces zonder omkeringen, maar wel met tempowisselingen. In de jaren twintig en de jaren tachtig bijvoorbeeld nam het percentage buitenkerkelijken snel toe, in de jaren zestig en negentig veel minder.

Een van de manieren waarop gereageerd kan worden op dalende ledenaantallen is het ontwikkelen van alternatieven voor het traditionele lidmaatschap: vriend of sympathisant van een kerk. De PKN hanteert een brede definitie: iedereen die is geboren in een protestants gezin en geregistreerd staat bij de kerk. Naast geboorteleden, doopleden en belijdende leden worden sympathisanten onderscheiden, die de kerk op wat meer afstand steunen. Ze worden allemaal meegeteld in de cijfers die de kerk zelf verstrekt. Er bestaat altijd de mogelijkheid om je te laten uitschrijven. Dat doen mensen bijvoorbeeld nadat ze verhuisd zijn en in hun nieuwe woonplaats benaderd worden door de lokale kerk. In de rooms-katholieke kerk geldt iedereen die gedoopt is als lid. In de evangelische kerkelijke omgeving van de Vrije Baptistengemeente van Orlando Bottenbley werden de termen 'broeder' en 'zuster' veel gehanteerd. De evangelische gemeenten vermijden bewust de term 'leden'; begrippen als broeders en zusters sloten beter aan bij wat men daar voor ogen had met het geloof: de verbondenheid, het verschil met het lid zijn van een seculiere organisatie. De laatste jaren worden deze termen volgens Bottenbley minder gebruikt en noemen de gelovigen elkaar bij de naam. Als volwassenen bij zijn gemeente betrokken raken, verschijnen ook hun kinderen in beeld en wanneer die 18 jaar worden, wordt hun gevraagd zelf hun positie te bepalen.

Ontwikkelingen in kerkelijke ledenaantallen in detail

Nederland is al sinds jaar en dag een godsdienstig veelstromenland. Op een bevolking van ruim 16,5 miljoen mensen telt ons land meer dan 650 kerken en kerkgenootschappen, verbonden met vaak zeer uiteenlopende religieuze subculturen (Hoekstra en Ipenburg 2008). Tabel 6.1 biedt een overzicht, gebaseerd op meer dan 30 kerkgenootschappen en godsdienstige groeperingen, dat hier is beperkt tot zeven hoofdcategorieën en twee jaren (voor een gedetailleerder overzicht: zie § C.1 in bijlage C, en voor een schema van de protestantse kerken § C.2 in diezelfde bijlage C). Alle Nederlandse kerken gezamenlijk tellen 6,6 miljoen geregistreerde leden, wat betekent dat 40% van de bevolking bij een kerk staat ingeschreven. Onder de kerken is de rooms-katholieke kerk met 4 miljoen leden veruit de grootste, gevolgd door de PKN met 1,8 miljoen leden. De twee kerken omvatten het leeuwendeel van alle kerkleden in ons land. Verder zijn er nog omvangrijke groepen orthodox-gereformeerden (235.000) en bevindelijk gereformeerden (212.000), naast vrijzinnige kerken (18.000) en evangelische en pinksterkerken (28.000), terwijl de overige christelijke kerken ongeveer 87.000 leden hebben.

Sinds 1970 nam het aantal leden van de rooms-katholieke kerk in ons land af met 22% (-1.180.471 leden), dat van de drie kerken die sinds 2004 de PKN vormen met 55% (-2.199.479) en bij de vrijzinnige kerkgenootschappen van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Remonstrantse Broederschap en de Nederlandse Protestanten Bond bedroeg de teruggang in ledenaantal zelfs 68%. Behalve krimpkerken zijn er ook

groeikerken. In dezelfde periode gaven de Pinkstergemeenten een spectaculaire groei te zien (ca. +363%), net als de Oosters-orthodoxe Kerk (ca. +355%) en de Evangelische Broedergemeenten (ca. +186%). Ook de Jehovah's Getuigen (+60%), Mormonen (+63%) en Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (+44%) konden bogen op een duidelijke toename van het ledenaantal. De bevindelijke kerken van de Gereformeerde Gemeenten (+38%) en Gereformeerde Gemeenten in Nederland (+50%) gaven een (gematigde) ledenstijging te zien, evenals de Zevendedagsadventisten (+50%) en Unie van Baptistengemeenten (+13%). De afgelopen tien jaar zette de daling bij de rooms-katholieken, de PKN en de vrijzinnige kerken zich voort. De evangelische en pinkstergemeenten, die in de voorgaande decennia sterk zijn gegroeid, hebben sindsdien moeite hun ledenaantal op peil te houden.

Tabel 6.1

Ontwikkelingen in de ledenaantallen van kerkgenootschappen in Nederland, 1970 en 2010/2011, (in absolute aantallen en procenten)

naam ^a	1970	2010/2011	verschil 1970-2011 (in %)
katholiek	5.282.699	4.098.984	-22
Protestantse Kerk in Nederland	3.988.738 ^b	1.789.259	-55
orthodox-gereformeerd	183.830	236.119	28
bevindelijk gereformeerd	117.919	212.501	80
vrijzinnig gereformeerd	56.675	18.086	-68
evangelische en pinksterkerken	61.321	132.119 ^c	115
overig christelijk	124.881	149.297 ^c	20
totaal kerken (× 1000)	9.738,1	6.636,4	-32
Nederlandse bevolking (× 1000)	12.975,6	16.615,5	28
Nederlanders lid van een kerk	75	40	-47

- a Katholiek: Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, Oud-Katholieke Kerk van Nederland en Vrij-Katholieke Kerk. Protestantse Kerk in Nederland (PKN): tot 2004 Nederlandse Hervormde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland en Evangelisch-Lutherse Kerk opgeteld. Orthodox-gereformeerd: Voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland, Gereformeerde Kerken in Nederland (hersteld), Christelijke Gereformeerde Kerken, Gereformeerde Kerken vrijgemaakt en Nederlands Gereformeerde Kerken. Bevindelijk gereformeerd: Hersteld Hervormde Kerk, Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Gemeenten in Nederland, Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband), Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland, Vrije (oud) Gereformeerde Gemeenten. Vrijzinnig: Algemene Doopsgezinde Sociëteit, Remonstrantse Broederschap, Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB. Evangelische en Pinkstergemeenten: Unie van Baptistengemeenten, Broederschap van Baptistengemeenten, Onafhankelijke Vrije Baptistengemeenten, Zevendedagsadventisten, Bond van Vrije Evangelische Gemeenten, Leger des Heils, diverse Pinkstergemeenten en Evangelische Gemeenten, Evangelische Broedergemeenten. Overig christelijk: Nieuw-Apostolische Kerk in Nederland, Apostolisch Genootschap, Jehovah's Getuigen, Anglicaanse Kerk in Nederland, Geredja Indjili Maluku (Moluks Evangelische Kerk), Oosters-orthodoxe Kerken, Christelijke Gemeente in Nederland (Noorse Broeders), Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen (Mormonen).
- b Ledenaantallen van de Nederlandse Hervormde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch Lutherse Kerk opgeteld.
- c Schatting.

Bron: Stoffels en Walinga (v u a 2005); Becker en De Hart 2006: 30-31; De Jong 2004; Kaski

De aanwas bij de groeikerken was bij lange na niet voldoende om de krimp bij alleen al de twee grote kerkgenootschappen te compenseren. De katholieken en de drie kerken van de latere PKN alleen al verloren sinds 1970 3.379.950 leden, alle kerken met een ledengroei gezamenlijk boekten in dezelfde 40 jaar een ledenwinst van 198.819 personen. Kortom, het beeld verschilt per kerk, maar per saldo is Nederland een ontkerkelijkend land.

Recente ontwikkelingen bij de grootste twee kerkgenootschappen

Via een aantal kerncijfers zoomen we nogmaals in op de rooms-katholieken en de kerken die sinds 2004 de PKN vormen (een fusie van de voormalige Nederlandse Hervormde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland en Evangelisch-Lutherse Kerk). De twee kerken omvatten naar schatting 85% van alle geregistreerde christelijke gelovigen in ons land (en samen ruim een derde van de bevolking). Tabel 6.2 illustreert nog eens de gestage afbrokkeling van de positie van de twee grote kerken in ons land over een breed front. Zelfs als we ons tot de recente periode 2003-2011 beperken, geldt dat welke indicator we ook nemen (lidmaatschap, kerkgang, deelname aan rituelen, aantal kerkgebouwen enz.), er steeds sprake is van teruggang.

Het betekent dat in 2011 20% van de bij de PKN aangesloten Nederlanders in het weekend in de kerk was te vinden. Bij de katholieken was dat slechts 6%. Het gemiddeld aantal kerkgangers per kerkgebouw was bij beide kerkgenootschappen ongeveer 150, nadat het tussen 2003 en 2011 duidelijk was teruggelopen (vooral bij de katholieken: een afname van 30). Er is al sinds jaar en dag een groot verschil in de omvang van rooms-katholieke parochies vergeleken met PKN-gemeenten. In 2011 bedroeg het gemiddeld aantal leden per gemeenten in de PKN 993, het aantal katholieken per parochie daarentegen maar liefst 3919 – een toename vergeleken met 2003 met niet minder dan 32% (het aantal parochies liep drie keer zo sterk terug als het aantal leden). In absolute zin nam het aantal vrijwilligers in beide kerken af, maar omgerekend naar het aantal (overblijvende) parochies en gemeenten steeg het gemiddeld aantal fors in de katholieke parochies (+21%). In de PKN-gemeenten daalde het daarentegen met 8%.

Tabel 6.2

Ontwikkelingen in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (RKK) en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), kerncijfers 2003-2011 (in absolute aantallen en procenten)

	RKK		PKN		verschil 2003-2011 (%)	
	2003	2011	2003	2011	RKK	PKN
leden	4.532.500	4.091.000	2.458.174	1.762.000	-10	-28
weekendkerkgangers	385.675	248.700	558.603	376.500	-36	-33
sacramenten/rituelen						
doopsels/doopbedieningen	37.065	21.910	14.154	9.750	-41	-31
vormsel/belijdenissen	29.385	20.420	7.639	5.000	-31	-35
huwelijk	7.700	3.225	3.100 ^b	5.400	-58	74
uitvaarten/begrafenissen/crematies	38.130	27.520	19.153	19.500	-28	2
kerkgebouwen	1.782	1.644 ^a	3.101	2.535	-8	-18
parochies/gemeenten/kerken	1.525	1.044	2.233	1.774	-32	-21
priesters/predikanten/diakens	864	692	2.264	2.097	-20	-7
pastoraal werkers	372	299	467 ^b	290	-20	-38
vrijwilligers	274.600 ^c	228.000	271.000	197.400	-17	-27
gemiddelde omvang parochie/gemeente	2.972	3.919	1.101	993	+32	-10
aandeel kerkgangers van de leden	9	6	23	21	-29	-6
aantal kerkgangers per kerkgebouw	216	151	180	149	-30	-18
aantal kerkgangers per parochie/gemeente	253	238	250	212	-6	-15
aandeel vrijwilligers van de leden	6,1	5,6	11,0	11,2	-8	+2
aandeel vrijwilligers van de kerkgangers	71	92	49	52	+29	+8
gemiddeld aantal vrijwilligers per parochie/ gemeente	180	218	121	111	+21	-8

a Cijfer voor 2010.

b Cijfer voor 2005.

c Cijfer voor 2004.

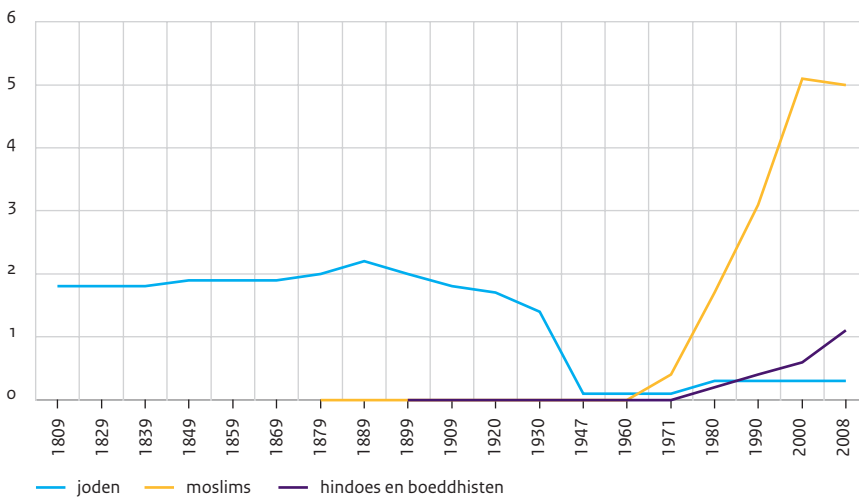
Bron: Kaski (SCP-bewerking)

Ontwikkelingen bij niet-christelijke godsdiensten

De Nederlandse godsdienstgeschiedenis is door de eeuwen heen ook die van immigranten geweest, die behalve hun taal en cultuur ook hun geloof meebrachten. Aangetrokken door de welvaart en godsdienstige tolerantie trokken in de zeventiende eeuw bijvoorbeeld tienduizenden naar Amsterdam, uit vooral de Duitse gebieden, maar ook uit Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden en Scandinavië. Na de Tweede Wereldoorlog ging het aanvankelijk om mensen die na de onafhankelijkheid van Indonesië dat land verlieten, vanaf de jaren zestig om 'gastarbeiders' uit Zuid-Europa, later om Turken en Marokkanen, die na verloop van tijd hun gezin lieten overkomen. De onafhankelijkheid van hun moederland voert na 1975 veel Surinamers naar Nederland, vanaf de jaren negentig gevolgd door politieke vluchtelingen (uit o.a. Iran, Irak, Bosnië en Herzegovina, Afghanistan, Somalië) en – meer recentelijk – Oost-Europeanen. Al in de middeleeuwen woonden er joden in de Nederlanden, maar hun aantal nam vooral sterk toe in de dagen van de Republiek (en de eerste helft van de achttiende eeuw). Rond 1900 waren ruim 100.000 leden van Israëlitische kerkgenootschappen in Nederland gevestigd, in 1941 was hun aantal gegroeid naar 126.000 (waarvan 60.000 woonachtig in Amsterdam), een aantal dat in de oorlogsjaren slonk naar iets meer dan 14.000. In 1960 waren er 248 hindoes en boeddhisten in ons land geregistreerd, in 1980 waren dat er iets meer dan 48.000, in 1990 bijna 82.000, in 2000 naar schatting zo'n 130.000 (van wie 30.000 boeddhisten). In een schatting, gebaseerd op de Gezondheidsenquête van 2012, komt CBS-onderzoeker Schmeets uit op 65.000 Nederlanders van 18 jaar en ouder (0,5%) die zich tot het boeddhisme rekenen; een aantal dat oploopt tot 84.000 als de groep van 0-17 jaar eveneens wordt meegerekend (Schmeets 2013). De Nederlandse hindoes zijn overwegend uit Suriname afkomstig, de boeddhisten vooral uit het Verre Oosten. Veel sterker was de toename van het aantal islamieten. De Volkstelling van 1899 registreerde welgeteld 29 islamieten in ons land, die van 1930 kwam tot 445 en die van 1960 uit op 1400, in 1971 waren er 54.000. Voor de groei waren vooral de 'gastarbeiders' uit Marokko en Turkije verantwoordelijk; in het kader van de gezinshereniging voltrok zich een explosieve toename tot 236.000 in 1980, daarna via al ruim 800.000 in 2000, naar tegenwoordig 825.000 moslims in Nederland. In 1990 waren er bijna 600 lokale en bovenlokale islamitische organisaties actief in Nederland. De eerste Nederlandse moskee werd in 1955 in Den Haag gebouwd, in 2000 waren er 400-500 moskeeën in ons land. Hun aantal neemt toe: van de ruim 450 (vooral Turkse, in mindere mate Marokkaanse) moskeeën hier te lande zijn er meer dan 60 nieuw gebouwd. In 1986 werd een islamitische omroep opgericht, vanaf 1988 ook eigen basisscholen. De Nederlandse moslims vormen een heterogene groep, naar herkomstregio en etnische achtergrond, naar taal, politieke opstelling en beleving van het geloof (Knippenberg 1992; Van Eijnatten en Van Lierop 2005: 344 e.v.; Maliepaard en Gijsberts 2012).

Figuur 6.3

Ontwikkelingen in het aantal joden, moslims, boeddhisten en hindoes, 1809-2008 (in procenten)

Bron: CBS StatLine (t/m 1971: Volkstellingen; sinds 2006 nieuwe rekenmethode bij de schatting van het aantal moslims); Van Eijnatten en Van Lieburg 2005: 330-331

6.3 Ledending: oorzaken, gevolgen en reactie

Orzaken en gevolgen van ledending

Bij de Volkstelling van 1879 werden 12.000 onkerkelijken geteld (0,3% van de bevolking), een aantal dat in de 50 jaar erna snel opliep tot 1,1 miljoen in 1930 (14,4%). Het eerste, omvangrijke sociologische onderzoek naar de ontkerkelijking werd enkele jaren later gepubliceerd (in 1933). In zijn dissertatie analyseerde J.P. Kruijt cijfers, streekgeschiedenissen, regionale media, visitatierapporten en impressies van lokale predikanten om het toenemende verval van de kerkelijkheid in kaart te brengen. Daaraan lagen volgens hem uiteenlopende factoren ten grondslag: sociale ontevredenheid, rationalisering en de verbreiding van modern wetenschappelijke inzichten, geografische mobiliteit en verstedelijking, de overname door andere instituties van functies die ooit aan de kerken waren toegewezen (Kruijt 1933). Kruijt maakte in zijn klassieke studie al een onderscheid dat sindsdien steeds terugkomt in godsdienstsociologische typeringen: kerkelijkheid (lid zijn), kerksheden (regelmatige kerkgang) en gelovigheid als godsdienstige dimensies die wel samenhangen maar niet op hetzelfde neerkomen.

In latere studies zijn de conclusies van Kruijt vaak herhaald (o.a. Staverman 1964; Faber et al. 1970; Knippenberg 1992; Te Grotenhuis 1999). Andere oorzaken voor de teruglopende kerkelijke deelname werden toegevoegd. Een daarvan is de succesvolle emancipatie van bevolkingsgroepen (de katholieken, de gereformeerde 'kleine luyden'); de stijging van het opleidingsniveau die het naïeve vertrouwen in kerkelijke uitspraken en

de traditionele geloofsleer ondermijnt; de moderne verzorgingsstaat en de toename van het welvaartsniveau, die de bestaansonzekerheid reduceert evenals de behoefte aan compensatie voor teleurstellingen in het ondermaanse waarop veel religie is gericht. Maar ook de culturele revolutie van de jaren zestig en zeventig; de verbreiding van post-materialistische en hedonistische waarden die vaak op gespannen voet staan met het traditioneel christelijke waardepatroon; democratiseringsprocessen en informalisering die hiërarchische kerkelijke gezagsstructuren ter discussie stellen. Daarnaast: individualisering, ontzuiling en afnemende integratie in religieuze groepen die pretenties van het bezitten van de universele waarheid aantasten; de pluralisering van leefwerelden, de opkomst van de veelkeuze samenleving en een rijk aanbod aan mogelijkheden om de vrije tijd te besteden die de kerkgang als vast patroon voor de besteding van de zondag ondergraven. Maar ook de toegenomen tijdsdruk waarmee moderne mensen hebben te maken; de moderne media (televisie, internet) die een venster openen op de wereld buiten het eigen godsdienstige milieu en fysieke nabijheid minder belangrijk maken. Het is een complex van onderling samenhangende structurele en culturele ontwikkelingen dat in de sociologie wordt aangeduid als de modernisering van de samenleving (bv. Van der Loo en Van Reijen 1993).

Wat betreft leeftijdsopbouw is het profiel van de Nederlandse kerkleden de afgelopen decennia duidelijk veranderd. Dat komt uit zowel de onderzoeksreeks *God in Nederland* (1966-2006) als de SCP-enquêtes in het kader van *Culturele veranderingen in Nederland* (1980-2012) naar voren. In 1980 vormden de jongere leeftijdsgroepen samen nog een ruime meerderheid van de leden, tegenwoordig is dat niet langer het geval. Het aandeel 50-plussers is sterk gestegen. Bij kerkleden kan met recht gesproken worden van ontgroening en vergrijzing, ondanks tekenen van een revitalisering van het geloof onder jongere kerkleden (De Hart 2013; 2014).

De sleutelpersonen die we naar hun visie op de ontkerkelijking en de oorzaken daarvan vroegen, sluiten zich deels aan bij de al genoemde ontwikkelingen, maar verwijzen ook naar theologische factoren en aspecten van de geschiedenis van hun eigen kerk. Zo wijst bisschop Wiertz (RKK) op de geslaagde emancipatie van de katholieken. Daardoor verviel volgens hem de noodzaak voor aaneensluiting binnen een gemeenschap die in zijn gezamenlijkheid een vuist kon maken. Dominee Bottenbley (VVB) vindt dat de kerk haar taak en roeping heeft verzaakt en daarmee kansen heeft laten liggen. Omdat de kerk geen adequaat antwoord op moderne levensvragen wist te geven, zijn de mensen zich in hun zingeving op andere dingen gaan oriënteren. Van Ark (PKN) stelt vast dat de kerk onvoldoende aansluiting vindt bij waar mensen in deze tijd naar op zoek zijn, bij de situatie van postmodern Nederland anno 2014. Vaak voelt de kerk onvoldoende aan wat daarin van haar gevraagd wordt. Hij trekt een vergelijking met de zending, waar je eerst geacht werd een jaar in een regio te wonen voordat je daar aan het werk ging. Als voorbeeld van een misverstaan door de kerk noemt hij de 25-45-jarigen, een groep die steeds sterker begint te ontbreken in de kerken. Onderzoek leert dat in die groep het gevoel bestaat dat het in de kerk op zondag niet echt over de dingen gaat waar zij mee te maken hebben: werkdruk, jonge kinderen, hypotheek onder water, relatieproblemen, enzovoort. Zij willen niet 'een man of vrouw in jurk die vertelt hoe het moet', maar zelf aan tafel zitten en het hebben over wat hun echt ter harte gaat. En dan is er nog het tijdstip

van kerkdiensten: zondagmorgen om tien uur, hoe verzin je het? In de pioniersplekken die de PKN aan het creëren is, wordt veel meer rekening met dit soort zaken gehouden. Daar wordt vaak op andere tijden en op andere plekken bijeengekomen, bijvoorbeeld op donderdagavond om negen uur, in de bibliotheek, met een fles wijn op tafel. Bottenbley vindt de ontkerkelijking in Nederland een zeer groot probleem. Mensen raken afgesloten van de rijkdom van het evangelie, van wat de kerk heeft te bieden. Hij interpreteert dat laatste als een 'holistische boodschap': het evangelie maakt de mens compleet in zijn volledige zijn. Waar dat niet meer lukt, is dat volgens hem niet alleen voor de kerk een ramp, maar voor de hele maatschappij. Als oorzaak noemt hij dat de kerk ontrouw is geweest aan de inhoud van het evangelie, maar ook versteend geraakt is in de vormen waarin zij het evangelie heeft verkondigd en verwoord. Die daten van eeuwen her. Lukt het daarmee nog om op een hedendaagse manier, aansluitend bij de belevingswereld van jongeren, duidelijk te maken dat het geloof relevant is, ook in hun wereld en voor hun leeftijdsgroep?

Als iemand vandaag de dag, een postmodern iemand, de kerk binnen komt lopen en de muziek hoort die er gemaakt wordt en het soort liederen, de inhoud van de liederen, dan krijgt die toch het idee in een andere wereld terecht te zijn gekomen, een wereld die niet meer aansluit bij zijn leven op maandag en dinsdag en woensdag. Dat vind ik erg.

Omdat de kerk haar taak en roeping verzaakt, zijn volgens Bottenbley mensen des te meer de betekenis, de inhoud van hun bestaan, zingeving in andere dingen gaan zoeken. Hij noemt vraagstukken die te maken hebben met relaties, met leven en dood, met lijden, tegenslagen, ellende in de wereld, armoede.

De veilige verbanden van het gezin, de buurt, de wijk, de scholen, de verenigingen waarin je opgroeide, ze zijn weggefallen. Daarmee ook de veilige setting waarin mensen zich ontwikkelden, hun identiteit ontwikkelden, hun waarden en normen. Bij die zoektocht zou de kerk een belangrijke rol moeten spelen.

Wiertz verwijst naar 'de rationale jaren vijftig, zestig, zeventig. Toen werden alle woorden van de kerk opgepakt, bestudeerd, en kapot gebroken. Daarmee hebben we de mensen vormen en woorden ontnomen voor de dingen die belangrijk voor ze zijn'. Volgens hem hebben veel mensen geen vormen meer om de krachten die op hun afkomen, goede en bedreigende, een plaats te geven, wat hen vaak radeloos maakt, en komt dat ook bij kerkelijke voorgangers voor. Gevraagd om een analyse maakt hij een onderscheid tussen Zuid-Nederland en West-Nederland, tussen de Nederlandse kerkprovincie en de rest van de wereld, en geeft hij een historische duiding. In Limburg is de reformatie nooit overheersend geweest. Hij verwijst naar de periode dat de katholieke kerk verboden was, katholieken geen kerken mochten bouwen, geen politieke ambten mochten vervullen of konden gaan studeren. Uiteindelijk verkregen katholieken dezelfde rechten als protestanten en toen de emancipatie van het katholieke volksdeel voltooid raakte, verviel de noodzaak van interne cohesie, die zowel een religieus als een sociaal karakter droeg, maar die er sterk op gericht was te demonstreren dat katholieken ook meetelden, met als keerzijde dat vaak de religieuze diepgang ontbrak, waardoor de katholieke gemeenschap na haar emancipatie uit elkaar viel. Waar de kerk zich tegen de verdrukking

in moet manifesteren (zoals in Ierland of in Polen), ontstaan volgens Wiertz vaak heel krachtig georganiseerde kerken, zij het met het gevaar dat de spiritualiteit eronder lijdt. Door de geforceerde eenheid keert men zich daar later des te feller tegen. Het is een ontwikkeling die zich volgens Wiertz veel sterker in West-Nederland heeft voorgedaan dan in het zuiden van het land, waar de druk altijd minder groot was. Hij constateert dan ook dat in bijvoorbeeld het bisdom Utrecht het percentage uitredingen veel hoger ligt dan in Roermond.

Het is maar een impressie, maar als ik mensen hier op het plein zou interviewen met een microfoon en zou vragen: 'Bent u katholiek?' Dan denk ik dat 70%, 80% van de mensen zou zeggen: 'Uh, uh, uh, ja.' Wel met dat 'uh, uh, uh' erbij. En als dan de tweede vraag zou zijn: 'Geloof u in God?' Dan denk ik dat 50% zal zeggen: 'Uh, uh, uh, dat weet ik niet.' Dit verschil, van die 20%, 30%, dat is wat de mensen hier onderscheidt van die in het Westen. Ze zijn veel langer ongestoord katholiek gebleven, niet zo gericht op emancipatie.

Een direct gevolg van de ontkerkelijking is dat het aantal plekken waar mensen bijeen kunnen komen voor kerkvieringen afneemt. Overal is duidelijk sprake van fusies, van processen van concentratie en samenwerking. De ontwikkelingen manifesteren zich op uiteenlopende wijzen en niveaus en ze dwingen de kerken ook met creatieve oplossingen te komen. Hans van Ark geeft een aantal voorbeelden. Wat de groeiende leegstand van kerkgebouwen betreft, was het volgens hem lange tijd zo dat 'mensen boven stenen' gingen: gebouwen werden afgestoten en professionals in stand gehouden. Hij bespeurt daarin een ommekeer, waarbij kerkgebouwen niet meer zo gemakkelijk worden gesloten. Engeland is een instructief voorbeeld: 'Daar zie je dat met name in de oude historische kerken in de binnensteden het kerkbezoek toeneemt, dat mensen die religieuze plekken heel belangrijk vinden.' In ons land is de afgelopen decennia de grote kerk in veel gemeenschappen afgestoten, terwijl in de nieuwbouwwijken nieuwe kerken werden gebouwd. Nu zie je steeds meer dat in veel steden de wijkkerken worden afgestoten en gemeenschappen zich terugtrekken in het centrum van de stad. Bij de ontkerkelijking tekent hij aan dat volgens hem veel mensen dan wel afhaken bij de kerk, zonder dat dit betekent dat daarmee ook het geloof hun niets meer zegt. Het is volgens hem best mogelijk dat mensen hun motivatie van de kerk verleggen naar maatschappelijke inzet:

Misschien is het wel een soort compensatie. Dan stopt de kerkgang, maar dan gaan ze in plaats daarvan andere dingen doen. Dat is wat ik veel zie. Vanuit die oerchristelijke wortels, ook al zullen ze het misschien niet eens meer zo benoemen.

Ook in de opvoeding kan dit een rol spelen:

Ouders zullen niet meer zo gemakkelijk verwoorden waarom ze dingen doen, behalve dan dat het goed is om niet alleen maar dingen voor jezelf te doen. En ik denk dat ze dat wel door zullen geven aan hun kinderen.

Ten gevolge van de druk van de ontkerkelijking is zijn eigen kerk zich volgens Van Ark bewust geworden van haar missionaire roeping, tot vijf jaar geleden binnen de nieuw gevormde PKN nog een ondergeschoven kindje.

En dat is niet iets dat we alleen met de mond belijden, maar ook wel iets dat we op plaatselijk niveau zichtbaar gemaakt hebben. We trekken met zogenoemde missionaire rondes door Nederland, waarbij we 's middags met predikanten spreken en 's avonds met de vrijwilligers en kerkenraadsleden van gemiddeld zo'n twintig kerken per bijeenkomst. We hebben nu drie van die rondes gehad en getraind. Na drie keer kan ik wel zeggen dat elke gemeente in Nederland dit punt van missionair gemeente zijn nu echt op de agenda heeft staan. Dat de Protestantse Kerk in Nederland een missionaire kerk is geworden, is niet alleen landelijk zichtbaar in beleidsstukken – papier is geduldig –, maar ook op plaatselijk niveau, ook daar is dat besef doorgedrongen.

Hoe het tij te keren?

Enquêtes (zoals het onderzoek *God in Nederland* van 2006) suggereren dat grote delen van de bevolking al sinds enige tijd een visie op religie huldigen met als belangrijke elementen individualisme en zoekgerichtheid. Religie wordt vooral als iets persoonlijks gezien en heeft niet noodzakelijk iets met kerkelijkheid of zelfs maar een groep te maken. Het heeft ook eerder met zoeken dan met afgeronde overtuigingen te maken, bijengesprokkeld uit allerlei tradities, stromingen, denkbeelden, een proces dat een heel leven kan duren en waarbij het persoonlijk geraakt worden, de innerlijke ervaring belangrijk is. Het blijkt dat de nieuwe visie zeker niet alleen buiten de kerkmuren wordt bijgevalen; veel kerkleden hebben er eveneens affiniteit mee (De Hart 2007; 2013; 2014). Dat levert voor de kerken een setting op waarin ze hun gelovigen niet als een duidelijk omliggende groep kunnen benaderen, die leeft vanuit de sjablonen, gewoonten en zekerheden van de geloofstraditie. Dat geldt des te meer waar ze hun vizier op mensen buiten hun geloofsgemeenschap richten.

In de kerken is men zich scherp bewust van de ernst van de situatie in een ontkerkelijkend en pluriform Nederland, en elk hebben ze hun eigen strategische visie en aanpak om daarop te reageren. Daarbij gaat het om nieuwe activiteiten vanuit plaatselijke geloofsgemeenschappen, om nieuwe organisatievormen naast de bestaande (o.a. via internet), om experimenten in het bij de tijd brengen van hun boodschap. Er zijn meer incidentele initiatieven, zoals de samenwerking van de Protestantse Kerk in Nederland, de rooms-katholieke kerk, de Evangelische Omroep, de Omroep RKK en het Nederlands Bijbelgenootschap bij de organisatie van *The Passion*, maar ook meer permanente missionaire initiatieven die mikken op nieuwe vormen van gemeenschap en kerk zijn. In *The Passion* (die dit jaar voor de vierde keer werd gehouden en werd bekeken door ruim 3,2 miljoen kijkers) vertolken bekende Nederlandse artiesten het lijdensverhaal uit de Bijbel tijdens een programma dat live wordt uitgezonden via Nederland 1 en internet. Een van de bekendste initiatieven met een langere adem is de recente oprichting door de PKN van zogenoemde pioniersplekken. Daarmee wil de kerk tot zelfstandige geloofsgemeenschappen komen, die met missionair elan buiten de gevestigde kaders willen treden om mensen – ook mensen buiten de kerk – op te zoeken in de eigen leefomgeving. Meer informele groepsvorming op godsdienstig gebied lijkt goed aan te sluiten bij de *emerging church*-beweging en de *mission-shaped church*, sterk verbonden met een missionaire kerkopvatting (het bereiken van niet-christenen met de Bijbelse boodschap), waarin druk geëxperimenteerd wordt met onder andere kleinschalige, niet-hiërarchische en

lokaal verankerde religieuze/spirituele vormen, waarbij de relaties tussen mensen belangrijk zijn en een sterke betrokkenheid bij maatschappelijke ontwikkelingen wordt gestimuleerd (zie o.a. Archbishops' Council 2004). Het merendeel van de gemeentestichtingen in het kader van de beweging vindt plaats vanuit evangelische en pinksterkerken (Gibbs en Bolger 2005; Vellekoop 2008). Als een grensgeval kan in de katholieke wereld onder andere gewezen worden op de zogenoemde kleine kerkgemeenschappen (*small christian communities* ofwel *scc*'s; zie bv. Baranowski 1989). Het gaat daar om kleine groepen (acht tot vijftien personen), doorgaans opgezet vanuit een van de kerntaken van de parochie, van mensen die zich verbonden voelen met de kerk en die gedurende langere tijd met regelmaat (bv. eens per één à twee weken) bij elkaar komen – meestal in het huis van een van de leden – om het geloof met elkaar te delen, zich te bezinnen op dingen en elkaar tot steun te zijn. Soms is een groep ingebed in een parochie, soms niet. Onderzoek van het Kaski leert dat anno 2005 in ongeveer een kwart van de Nederlandse parochies een of meerdere *small christian communities* actief waren (Steggerda 2005). *Liquid church* of 'vloeibare kerk' is een term die van de theoloog en jeugdonderzoeker Pete Ward komt, ontleend aan Zygmunt Bauman (Ward 2003; De Groot 2006; o.a. Bauman 2000). De samenleving is dynamisch, ingesteld op snelle communicatiestromen, sterk gehecht aan keuzevrijheid. Het oude kerkmodel – *the solid church*, vertrekkend vanuit de traditie, hiërarchisch, gestold, gebaseerd op regelmatige, sterk geritualiseerde samenkomsten op een vaste tijd en plaats – heeft daar afgedaan. De kerk van de toekomst is een netwerkkerk, steeds in beweging, die ter plekke ontstaat uit de actieve deelname en ervaringen van hen die haar vormen: als cursus of eenmalig samenzijn, als manifestatie of evenement, als persoonlijke ontmoeting of als vorm van bijstand, als informele groep. De geïnterviewde sleutelpersonen noemen allerlei voorbeelden uit hun kerk van zowel incidentele als meer structurele – al dan niet geformaliseerde – initiatieven. Eigenlijk is het volgens ds. Van Ark (PKN) de bedoeling dat je je hele leven lid bent. 'Lid' vindt hij eigenlijk een wat vreemde term in kerkelijk verband. Volgens hem is de kerk geen gewone ledenorganisatie, zoals een vereniging, maar wel heeft ze behoefte aan een achterban, omdat ze anders ophoudt te bestaan. Die achterban stelt de kerk in staat haar activiteiten te financieren en missionair werk te doen. Ook voor de verticale, theologische functie van de kerk zijn leden van belang; het kerkverband is essentieel voor geloofsbeleving. Tegen die achtergrond moet ook het streven naar meer leden worden gezien.

Als je echt in je geloof staat en je daaruit als zijnde een kostbaar geschenk voor jezelf leeft, dan zit er ook altijd iets in van: 'Ik gun het jou ook zo.' Ik gebruik het woord gunnen omdat daar iets opens in zit; bekeren heeft iets dwingend. Deze kerk is er wel op uit haar ledenaantal te vergroten. Niet zozeer vanwege financieel-economische redenen, maar vanwege die verticale relatie. [...] De verdieping van zingevingsvragen is het meest vruchtbaar in de context van een gemeenschap.

Volgens Van Ark hebben de kerken zich te lang passief opgesteld en gingen ze er te veel van uit dat de mensen hun belang vanzelf wel zouden ontdekken. Dat werkt niet meer: 'Wij moeten de mensen veel meer opzoeken op de plekken waar zij zijn en aansluiting zoeken bij de vragen waar zij mee zitten.' Soms moet je daarbij ver gaan:

Ik heb een collega in Amsterdam, die zit in een café en die gooit een Bijbel op de tafel en dan gaan een aantal mensen meelesen. Ik heb een andere collega, die zit in Amsterdam op de Zuidas, die spreekt de mensen veel meer aan op intellectuele vermogen: 'Jij bent een verstandig mens en we gaan dit hoofdstuk lezen en kijken wat het oplevert.' Je kunt heel ver gaan in het opzoeken van mensen op de bodem van de samenleving. Zie het Leger des Heils, denk bijvoorbeeld aan een jeugdgevangenis. Er is bijna geen mens die zich niet afen toe de vraag stelt: 'Waar gaat dit allemaal over, waar gaat het ultiem om?' Dat betekent voor jou dat je die mensen opzoekt en het gesprek met ze aangaat.

Veel verwacht hij van de pioniersprojecten die zijn kerk op vele plaatsen in ons land is gestart. Hij licht toe:

Een oude kerk die vooral zichzelf vernieuwt, noemen wij een missionaire kerk. Een pioniersplek gaat wel wat verder. Het kan gaan om gemeenschappen die zich los van bestaande gemeentes ontwikkelen. Daarnaast loopt er een actieplan waar we in vier jaar tijd op 100 plaatsen in Nederland met gemeentes gaan pionieren. Naast onze bestaande vorm richten we een nieuwe plek op met een andere vorm, inhoud, tijdstip en plaats. Protestantse pioniersplekken zijn er op gericht mensen te bereiken, die we met de huidige vormen niet kunnen bereiken.

Er zijn meer initiatieven. Hij noemt de participatie in grote manifestaties, zoals *The Passion* (die samen met o.a. de Evangelische Omroep wordt georganiseerd), gericht op het bereiken van een publiek dat via de klassieke manier niet meer bereikt wordt, en *Kerst op de Dam* is ook een mooi voorbeeld, hoewel de PKN daar zelf niet bij betrokken is. De oude protestantse kerk was volgens Van Ark echt een volkskerk, waar de koning en de gastarbeider in een en dezelfde bank zaten. Dat model verbleekt. Het geografische model wordt vervangen door een keuzemodel waar mensen kiezen voor de kerk die het best bij hen past. Dat kan ook niet anders in een tijd waarin de kerk met vaak sterk uiteenlopende doelgroepen te maken heeft.

Wij adviseren gemeentes ook wel te werken met het mixed economy-model uit Engeland, waarbij je in een gemeente kunt zeggen: 'We zijn één gemeente, maar de wensen lopen nogal uiteen want de jonge mensen willen andere dingen dan oudere mensen, dus dan doen we toch gewoon meerdere dingen op een zondag. Dan beginnen we met een klassieke dienst om halftien voor mensen die het prima vinden vroeg te beginnen, dat laten we om twaalfuur een dienst die op jongeren is gericht en om vijf uur nog een Taizéviering of een bezinningsretraite.' Dus een mixed economy waarbij je binnen één gemeente meerdere vormen van erediensten aan verschillende doelgroepen aanbiedt. Ik geloof wel in een doelgroepenbenadering. Het huidige kerkmodel is heel erg gebaseerd op het bezoeken van de kerk, dicht bij waar je woont. Waar we naartoe gaan is van: 'Nee dat vind ik helemaal niks, want de kerk die om de hoek staat, die is te dun, te dik, te vrolijk, te saai' – naar: kiezen voor een kerk die bij je past. Zo krijg je doelgroepenkerken, die zich richten op verschillende segmenten van de samenleving.

De Bethelgemeente van Bottenbley heeft er principieel voor gekozen geen leden te werven, niet bij hun activiteiten rondom goede doelen en ook niet in de cursussen die zijn kerk aanbiedt. Hij vertelt:

Vijftien jaar geleden hebben wij radicaal gebroken met actieve evangelisatie. Voor ons moet het onze levensstijl zijn die aanstekelijk is, wat maakt dat anderen gaan vragen ‘waarom doe je wat je doet’ en ‘waarom denk je zoals je denkt’. Dat is het kantelpunt geweest, daarna hebben we gezien dat we juist enorm zijn gaan groeien. [...] Wij hebben iets waar wij in geloven, dat voor ons grote betekenis heeft. Van daaruit willen wij dingen aan mensen aanbieden en worden mensen daaruit geraakt, dat ze denken: ‘Maar dit spreekt mij dusdanig aan hierbij zou ik betrokken willen raken’, dan zijn zij welkom – dat is de weg die wij bewandelen. En we zijn vrij streng naar onze mensen in dat opzicht, omdat we niet willen dat mensen gepusht worden. Juist dat mensen tot een keuze komen, dat het hun aanspreekt, dat het hun eigen keuze is, daarom gaat het ons, dat het hun eigen stap is om dit te willen doen.

Slechts een gering percentage komt volgens Bottenbley helemaal uit eigen beweging voor het eerst naar zijn kerk; meestal gaat het via bestaande relaties.

Een voorbeeld: afgelopen zondag zijn er 35 mensen lid geworden. Met elkaar hebben zij 400, 500 mensen voor het eerst meegenomen onze kerk in. Een nieuwkomer vertelde: ‘Er waren 75 familieleden, vrienden en kennissen van me.’ Dan vraag ik: ‘Hoe keken ze daarnaar?’ Dan zegt hij: ‘Mensen hadden hun vooroordeel: een sekte, enzovoort. Maar ze zijn speciaal voor mij gekomen en dan zeggen ze: “Het viel me toch mee.” En anderen zeiden: ‘Dit spreekt enorm, ik wist niet dat jullie zo kerk met elkaar waren.’ Het kan best dat het overgrote deel nooit meer komt, maar er zijn er toch een paar die terugkomen. Hoe zijn de nieuwe leden met Bethel in contact gekomen? Sommigen via een collega, anderen via burens. Zo gaat dat dus.

Mensen die sterk aan traditionele kerkvormen vasthouden, worden volgens hem niet bereikt door zijn gemeente. Anders ligt het met de jeugd: jongeren zijn een gekend moeilijke groep voor de kerken om te bereiken en bij de meeste kerken is het vooral de jeugd die afhaakt. Niet in de gemeente van Bottenbley. Hoe kan dat?

Wij zetten heel veel in om kinderen, jongeren en tieners op hun niveau reeds betrokken te laten raken bij het geloof. In de leeftijd tussen 0 en 12 hebben we 850 kinderen 's ochtends in ons kerkgebouw, en in de leeftijd tussen 12 en 17 zullen dat er ongeveer 650 zijn. [...] Doordat wij zo veel betekenen voor onze kinderen en tieners, merken wij dat zij heel veel leeftijdsgenoten die zij op school of waar zij wonen erbij weten te trekken. Dat via heel veel kinderen en tieners volwassenen of voor het eerst of na jaren weer aanhaken bij een kerk. [...] Wij hebben ongehoorlijk gemotiveerde jongerenwerkers. Wij hebben er bewust voor gekozen dat kinderen op een volwaardige manier de hele ochtend meemaken. Dus op die ochtend hebben de kinderen van groep 1 en 2, 3 en 4, 5 en 6, 7 en 8 hun eigen samenkomst. Met ook een eigen tiener of jongerenband die de dienst begeleidt, met sprekers die de leeftijdsgroep goed kennen en ze op een heel creatieve manier weten te bereiken met het evangelie en ze daarin weten mee te nemen. Bij de tieners hebben we eigen tienersprekers, dus je raakt ze veel meer. Maar ook de muziek die gemaakt wordt, is niet dezelfde als bij de volwassenen. En ook de onderwerpen die besproken worden, worden afgestemd op tieners. Dat zij merken dat geloof relevant is voor hun situatie op dat moment.

De gemeente van Bottenbley probeert zowel doordeweeks als in de weekenden jongeren samen te brengen. Die nemen in hun enthousiasme vervolgens vaak vrienden en vriendinnen mee.

‘Ik zeg: steek een kaars op,’ zegt Wiertz (bisdom Roermond). ‘Er is altijd licht in de duisternis.’ De bisschop ziet wel degelijk perspectief, te midden van alle ontkerkelijking. Aan het mondiale beeld ontleent hij hoop:

We behoren natuurlijk tot een wereldkerk als katholieken, en in de hele wereld zijn plaatsen van hoop aanwezig, maar je moet ze wel willen zien. Die vloeien ook weer op een of andere manier naar ons toe, al kan dat best 40 jaar duren, net als al eerder vertoond is.

Wiertz relateert de ontkerkelijking, die hij in ons land om zich heen ziet; elders gaat het vaak wel goed. Als voorbeeld in Nederland geeft hij de parochies van niet-westerse migranten in de westerse steden, die vaak de meest actieve parochies vormen. Wiertz vindt dat de kerken geduld moeten hebben:

Je moet nu de hoekstenen uitzetten van de kerk van de toekomst, en dan moet je niet aan tien maar eerder aan 40 jaar denken. Zo lang lopen die processen. En de groepen die nu zelf dit soort initiatieven oppakken, dat zijn de groepen die over langere termijn de kerk gaan dragen; daarom zijn ze zo belangrijk. Die moet je zien en stimuleren. Zodat de volgende generatie, of de generatie daarna, weer present is voor latere generaties.

In de traditie van zijn kerk hebben bedevaartplaatsen en plekken van contemplatie en religieuze verering een dergelijke rol vervuld: ‘Dat zijn de klassieke plekken, waar ook religieuze ondersteuning aanwezig was via groepszusters of paters, waarbij vandaag de dag het probleem speelt dat die wegvallen en vergrijzen.’ De bisschoppen hebben wat dit betreft een belangrijke taak. Ook zijn kerk probeert op allerlei wijzen de jeugd erbij te betrekken:

Een voorbeeld. Ik heb eergisteravond gevormd in Heerlen, stedelijk gebied, parkstad, oud industriegebied. Daar werden 70 kinderen gevormd en zaten ongeveer 1000 mensen in de kerk. Dat was een fantastisch mooie dienst. Een heel groot koor van ongeveer 100 man. Allemaal ouders met kinderen, een gezinskoor noemen ze dat daar. Die hadden zelf de liedjes gemaakt, en ook nog prachtige liedjes, die de kinderen meezongen. Dus esthetisch en ook qua intentie een prachtige dienst. Al die mensen die daar zijn geweest, die laten de draad met de kerk niet zo één-twee-drie los. Om te beginnen: anders waren ze niet gekomen – je kunt vrij kiezen om gevormd te worden. En we hebben natuurlijk ook jongerengroepen, jeugdkampen, een combinatie van vakantie en catechese. Daar doen toch altijd enkele honderden kinderen aan mee van tussen 8 en 18. Dat is een lange traditie. Bij alle schokken die de kerk meemaakte, is dat onverstoord doorgegaan. Er zijn jongeren die dat zelf organiseren. Dan kom ik zelf ook altijd langs om met de kinderen eucharistie te vieren.

Wiertz vertelt over de oprichting van zogenoemde *Mothers Prayers*-groepen, waarin moeders voor hun kinderen komen bidden. Stimuleer en ondersteun dat soort dingen en laat het verder gebeuren, stelt hij. Hij zegt: ‘We moeten de *road map* van de handelingen van de apostelen steeds weer uitrollen en daar ook alle vertrouwen in hebben; we zijn met twaalf man begonnen uiteindelijk.’ Hij acht het van belang dat de kerk niet alleen

rondkijkt in andere geledingen van de wereldkerk, maar zich tevens bewust blijft van haar grote traditie van eerdere heroplevingen: ‘De grote charisma’s van de karmelieten, van de franciscanen et cetera, die moeten we in stand houden.’ Hoe betrek je mensen die niet meer gewend zijn aan het kerkelijk leven weer bij de kerk? Voor Wiertz gebeurt dat bij uitstek door de huidige paus, die volgens hem lang niet alleen overtuigde katholieken aanspreekt.

Virtuele kerk: internet?

Veel is er nog niet bekend over de verspreiding en het gebruik van internet in ons land in het kader van religieuze doelen, maar wel is duidelijk dat er online mogelijkheden te kust en te keur zijn geschapen om te bidden, rituelen te (laten) volvoeren, levensbeschouwelijke informatie te verzamelen, over godsdienst van gedachte te wisselen, zelfs aan kerkdiensten deel te nemen (Barnard et al. 2014). Een voorbeeld daarvan is te vinden op www.socialsunday.nl, een virtuele kerk waarin de deelnemers regelmatig online bijeenkomen. Een greep uit de andere mogelijkheden: iemand die voor zich wil laten bidden of zelf iemand wil gedenken in zijn gebed kan terecht op www.samenbidden.net, voor wie christelijk wil mediteren of aanbidden in een rustig tempo is er de ‘slow site’ www.eucharistischeaanbidding.nl, en wie zijn gebed in de nissen van de Klaagmuur wil plaatsen, hoeft niet naar Jeruzalem af te reizen, maar kan dat doen op de site www.virtualjerusalem.com. Voor aankomende dominees is er www.domineeworden.nl, voor wie zich wil laten voorlezen uit de Bijbel www.voorleesbijbel.nl, voor de christelijke jeugd www.youth-i.nl, voor wie ontwikkelingen in katholiek Nederland wil volgen www.rkk.nl.

De Stichting Zinzoekers op het web (www.ikonrtv.nl/zinzoekers) hield enige jaren terug een enquête onder de bezoekers van haar site om te achterhalen wat zij op internet zoeken. Daaruit kwam als overheersend beeld naar voren dat religieus surfgedrag niet zozeer in de plaats komt van kerkelijke betrokkenheid, maar eerder als aanvullend wordt gezien. Het virtuele gebed en de ontmoeting met andere belangstellenden op internet bijvoorbeeld werd door een ruime meerderheid beschouwd als een supplement op de deelname aan de traditionele lokale geloofsgemeenschap en niet als een vervanging daarvan. In overgrote meerderheid waren de bezoekers aangesloten bij een kerkgenootschap. Via webforums, blogs, Hyves, Facebook, Twitter enzovoort oriënteert men zich breed op levensbeschouwelijke onderwerpen en stromingen, maar tegelijkertijd voelt men zich duidelijk verbonden met de belangrijkste sites van zijn eigen geloofsrichting (Benschop en Menting 2011).

De kerkgenootschappen hebben de afgelopen jaren een duidelijke inhaalslag gemaakt en zijn inmiddels goed vertegenwoordigd op internet. Van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (www.doopsgezind.nl) tot de Protestantse Kerk in Nederland (www.pkn.nl), van de Oud-Katholieke (www.okkn.nl) tot de rooms-katholieke kerk (www.rkkerk.nl), en van de orthodoxe Gereformeerde Gemeenten (www.gergeminfo.nl) tot de verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten (www.vpe.nl) of een oecumenische website als www.kerknieuws.nl van de IKON. In een onderzoek uit 2010 werd nog een

achterstand van vooral de plaatselijke gemeenten en parochies geconstateerd: een op de vijf PKN-gemeenten en een op de vier katholieke parochies bleek toen nog niet over een eigen website te beschikken. De onderzoeker spreekt dan ook van 'koudwatervrees' waardoor de grote kerkgenootschappen lijken bevangen als het om internet gaat. Tot de *early adopters* behoorden de Oud-Katholieke Kerk van Nederland en de Remonstrantse Broederschap, waarvan destijds alle plaatselijke afdelingen al een eigen website hadden (Tillema 2011: 125-128). De situatie is sindsdien sterk veranderd en enig surfen op internet suggereert dat zich ook op lokaal niveau een duidelijk grotere verspreiding van sociale media en internet heeft doorgezet.

Door de sleutelpersonen die wij interviewden, wordt het belang van internet erkend, al is het in hun ogen geen panacee en plaatsen ze er enige kanttekeningen bij. Zoals we al zagen, wordt in elk van de kerken geëxperimenteerd met nieuwe modellen van kerk-zijn en ook internet wordt daarbij als een medium met veel potentie gezien. Hans van Ark (PKN) onderschrijft het belang van een goede website (ook voor ouderen), van Facebook, van Twitter in deze tijd. Hij noemt het voorbeeld van gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen, waar vanaf een zeker moment de kerk volliep ten gevolge van een website, via welke toeristen op de plaatselijke gemeenten werden geattendeerd. Wel waarschuwt hij ervoor de betekenis van internet niet te overschatten. Er is volgens hem niet één recept om de kerk te revitaliseren. De al genoemde pioniersplekken, die de PKN op tal van plaatsen aan het ontwikkelen is, vormen voor hem een veelbelovend voorbeeld. Daarbij is een expliciete doelstelling mensen te bereiken die nu nog losstaan van de kerk en dat kan niet anders dan door een grote diversiteit aan milieus en methodieken te scheppen. In dat kader past ook een internetproject zoals www.mijnkerk.nl, de nieuwe internetkerk van de PKN, waarop bloggers actief zijn, waar filmpjes, gedichten en verhalen te vinden zijn, waar je bijvoorbeeld een virtueel kaarsje kunt ontsteken, maar ook deelnemen aan een discussie over Syrië.

Voor bisschop Wiertz is de internetpriester en virtuelekerkpionier Roderick Vonhögen een uitstekend voorbeeld van hoe via nieuwe media het katholicisme op een eigentijdse wijze toegankelijk gemaakt kan worden voor een breed publiek: 'Een man van de kerk, maar met tegelijkertijd een grote openheid naar de maatschappij.' Waar de publieke omroep dreigt te verdwijnen of ontoegankelijk te worden voor godsdienstige programma's wordt het volgens hem steeds dringender om zich hierop te bezinnen. Aansprekende personen spelen een belangrijke rol in dit mediatijdperk en de huidige paus is hiervan een voorbeeld bij uitstek; dat blijkt wel uit de massale reacties die hij bijvoorbeeld op Facebook oproept. Net als Van Ark relateert Wiertz overigens wel het effect van internet. Het blijft in zijn ogen van cruciaal belang dat mensen ook werkelijk elkaar blijven ontmoeten, in het kader van de liturgie, de sacramenten en anderszins.

Bottenbley (VVB) vindt internet 'een geweldig middel'. In zijn gemeente is al veel ervaring opgedaan met internet, met het verspreiden van de kerkelijke boodschap via Facebook en Twitter. Voor de behartiging daarvan is een speciaal team actief. Elke maand worden de kerkdiensten op een professionele wijze opgenomen en op maandagavond vanaf zes uur zijn ze via de mediaspeler (voorzien van ondertiteling) te bekijken. Er wordt geëxperimenteerd met een *livestream* (via welke momenteel 100-150 personen direct

meekijken). Via de mediaspeler kijken zelfs 25.000-50.000 mensen mee en die bevinden zich over de hele wereld.

Toekomst voor de kerken?

In dit hoofdstuk passeerden heel wat gegevens de revue die met recht aanleiding geven tot de vraag of er nog wel een toekomst voor de kerken is. Het beeld mag per kerkgenootschap verschillen, het algemene patroon is toch een verzwakking van de positie van de kerken die zich al sinds lange tijd en over een breed front manifesteert: wat betreft ledenaantal, kerkgang en deelname aan kerkelijke rituelen, gelet op het aantal kerkgebouwen en kerkelijke gemeenschappen, wat betreft de rekrutering van ambtsdragers. Zonder dat we het verleden willen idealiseren, de uitzonderlijke periode van de verzuiling (tussen ca. 1850 en 1950) als maatstaf willen nemen of ons blind betonen voor de geloofsgemeenschappen die nog steeds een stabiel beeld vertonen, mag toch worden vastgesteld dat het kerkelijk leven in ons land alle tekenen van een crisis vertoont. Hoe kijken de kerken daar zelf tegen aan?

De Engelse theoloog Alister McGrath ziet toekomstkansen voor vooral twee stromingen in de kerken: de orthodoxe christenen en de evangelicalen. Hij wordt geciteerd door Hans van Ark, die als doemscenario voor de kerken verdere krimp schetst. 'Dat zou wel eens hard kunnen gaan. Met hard bedoel ik dat over 25 jaar de kerk ten opzichte van de huidige situatie gehalveerd is of zelfs nog verder.' Orthodoxe en evangelicale kerken mogen tot op heden dan nog goed staande blijven, het compenseert de neergang bij de grote kerken niet. Er is ook een positief scenario denkbaar. Daarin is het dieptepunt voor de kerken zo langzamerhand bereikt.

Toen Lubbers minister werd van Economische Zaken beloofde hij dat de werkloosheid niet meer zou oplopen. Toen verslaggevers hem vier jaar later confronteerden met het gegeven dat de werkloosheid nog steeds steeg, antwoordde Lubbers: 'Ja, dat klopt, maar die stijging gaat minder hard dan toen ik begon.' Dat is wat ik hoop over de krimp. Dat het minder hard gaat. Het zou mooi zijn als we uiteindelijk uitkomen op een krimp van nul.

Via het initiatief van pioniersplekken is de PKN al volop op zoek naar mensen die zij nu nog niet bereikt.

Dit is mijn droomscenario: dat we de uitstroom afvlakken en dat het gebeurt doordat elke plaatselijke gemeente ook gaat pionieren. [Engeland] loopt een beetje voor op ons, daar hebben ze een beweging Fresh Expressions of Church en die zijn al iets langer bezig. De afgelopen halffjaar heeft daar een explosie plaatsgevonden tot inmiddels 2000 van die plekken.

De ledendaling in Engeland vlakt volgens hem daardoor af. Gevraagd naar de toekomst maakt Orlando Bottenbley een onderscheid naar kerk. De reformatorische kerken kunnen volgens hem de traditie waarin ze zitten moeilijk loslaten en hetzelfde geldt voor de rooms-katholieke kerk. Binnen de evangelische beweging was er stilstand, maar vooral daar bespeurt hij een kentering, beweging en kerkelijke groei. Ook bij de rooms-katholieken ziet hij trouwens dat de beweging zich inmiddels heeft ingezet. Bij de reformatorische kerken en binnen de PKN is er volgens hem sprake van stilstand in de achteruitgang of zelfs lichte vooruitgang. Hij voegt daaraan toe: 'Maar ik heb wel het

idee dat er veel meer moet gebeuren, wil er echt een tegendraadse beweging ontstaan.' Te stellen dat de kerken over enkele decennia verdwenen zullen zijn, is volgens bisschop Wiertz even merkwaardig als menen dat er dan geen Chinezen meer zullen zijn: er zijn meer dan 1 miljard katholieken (en iets meer Chinezen) op de wereld. Wij in Nederland vormen geen eiland, we moeten de horizon van de wereldkerk in de gaten blijven houden: 'Kameroen, Kenia, Indonesië: die horen ook bij ons. Misschien moeten mensen van daaruit ons komen helpen, een tijdlang, met hun inspiratie.' Dat gebeurt ook:

Toen ik bisschop werd, 21 jaar geleden, waren er twintig studenten op het seminarie, allemaal uit deze streek. Op dit moment zijn er 30 studenten op het seminarie, maar geen enkele uit deze streek. Allemaal uit het buitenland. India, Zuid-Amerika, El Salvador, Paraguay, Mexico, Argentinië, ook een enkeling uit Afrika, Madagaskar, maar de meeste komen uit India.

6.4 Slot

Over de vitaliteit van religie wordt verschillend gedacht, maar er is grote overeenstemming over de precaire positie waarin de meeste kerken (als vormen van georganiseerde christelijke religie) na vele decennia van ontkerkelijking zijn beland. In de sociologische literatuur worden tal van oorzaken voor de kerkelijke krimp aangedragen, waarvan we er een aantal noemden (zie daarvoor bv. Pickel 2011). Gaandeweg voltrok zich een proces dat wel wordt aangeduid als 'functionele differentiatie', waarbij de vroeger alles-beheersende invloed van kerk en godsdienst raakt teruggedrongen doordat allerlei deelsystemen (politiek, recht, onderwijs enz.) zich autonoom gaan ontwikkelen. Processen van democratisering en bureaucrativering stellen de hiërarchisch georganiseerde gezagsstructuur van veel kerken ter discussie en leiden tot een verzakelijking van het handelen. De stijging van de welvaart en de opkomst van de verzorgingsmaatschappij dringt de bestaansonzekerheid terug, en de afhankelijkheid van bijvoorbeeld de kerkelijke armenzorg.

Kortom: de samenleving verandert, net als de denkbeelden over religie en de behoeften van mensen, en de hoogtijdagen van kerkelijk en verzuild Nederland liggen alweer enige tijd achter ons. Van een plicht en een vanzelfsprekendheid is religie sinds de jaren zestig veranderd in een kwestie van persoonlijke voorkeur. De afgelopen 100 jaar veranderde Nederland van een christelijke natie in een land waar christenen inmiddels een cognitieve minderheid vormen. Volgens de Belgische socioloog Dobbelaere manifesteert de secularisatie zich op drie niveaus: dat van de samenleving, dat van religieuze organisaties en dat van het individuele leven (Dobbelaere 2002). Maatschappelijk zijn de kerken teruggedrongen naar de periferie van de samenleving, naar de privésfeer. Van publieke instellingen zijn ze particuliere organisaties geworden. In allerlei maatschappelijke sectoren hebben niet-confessionele organisaties steeds meer hun positie overgenomen, hun rol bij het bepalen van de politieke agenda is beperkt. Ook op het niveau van de religieuze organisaties, van de kerken zelf, is er volgens Dobbelaere sprake van secularisatie. De kerken hebben te maken met voortdurend verlies van leden en een sterk toegenomen concurrentie met andere partijen op de levensbeschouwelijke markt, zoals alternatieve vormen van spiritualiteit. Een van de manieren waarmee ze hebben geprobeerd wat betreft organisatievorm aan te sluiten bij moderne ontwikkelingen is

via professionalisering. Het aantal vrijgestelde gespecialiseerde deskundigen en landelijke functionarissen is, net als de omvang van de stafbureaus waar deze werkzaam zijn, de afgelopen 50 jaar sterk toegenomen. In de ogen van veel buitenkerkelijken hebben we bij het kerkelijk leven te maken met een vorm van *cultural lag*: kerken worden gezien als overleefde instellingen, ingehaald door de moderne tijd. Daarop hebben de meeste kerken gereageerd met aanpassingen in de presentatie van hun leer, in de wijze waarop ze zich organiseren, in de vormgeving van hun rituelen. Daarmee stuiten ze op het dilemma tussen de creatie van een eigentijds profiel en verlies van hun eigen identiteit, vooral in de visie van hun traditionele achterban. Op het derde niveau ten slotte, dat van de individuen, wijst enquête na enquête uit dat kerkelijke normen en kerkelijke vormen van saamhorigheid voor steeds meer mensen binnen hun persoonlijke, dagelijkse leven van steeds minder belang zijn geworden.

Dat hoeft niet neer te komen op areligiositeit, wel op een sterke individualisering van de godsdienstigheid, waarbij kerkelijkheid gezien wordt als slechts een van de mogelijke manieren waarop je je levensbeschouwing kunt beleven en niet per se als de voor de hand liggende of meest aantrekkelijke. Vaak worden de kerken nog wel gezien als waardevolle instanties, bij de volvoering van rituelen bijvoorbeeld, die overgangen in de levensloop markeren (geboorte, huwelijk, begrafenis), als instanties die ons moreel bij de les houden of bij nationale herdenkingen. Ze worden als een collectief goed beschouwd, waarop indien nodig teruggesproken kan worden, maar zonder dat men er zelf regelmatig in participeert. De Engelse socioloog Grace Davie spreekt van *vicarious religion* en ook van *believing without belonging*: in het persoonlijke leven van veel mensen spelen religieuze opvattingen en praktijken wel een rol, maar die worden lang niet altijd en steeds minder verbonden met kerkelijk lidmaatschap of kerkelijke deelname (Davie 1994; 2000). De verwachte overbodigheid van misschien een kwart van de bestaande kerkgebouwen in de komende tien jaar is daarvan een niet mis te verstaan signaal.⁷ Het krachtenveld waarin de kerken optreden, is fundamenteel veranderd, dat beklemtonen alle drie de geïnterviewde sleutelpersonen. Minder dan vroeger zijn ze in staat zich af te schermen van ontwikkelingen in de samenleving en hun achterban te disciplineren. Die achterban vormt een gemêleerd gezelschap, dat zich breed oriënteert op de levensbeschouwelijke markt en vaak heel uiteenlopende richtingen inslaat, die niet noodzakelijk het stempel van de eigen godsdienstige traditie dragen. Elk op hun eigen wijze zijn de kerken bezig zich daarop in te stellen.

Noten

- 1 Dekker en Stoffels constateren dat het organisatorische apparaat van de kerken in de naoorlogse periode steeds omvangrijker is geworden en dat de kerken ook meer het karakter van echte organisaties hebben gekregen. Ze spreken van een bureaucratisering van de kerken en zien de totstandkoming van het Landelijk dienstencentrum van de РКН (1999) als symptomatisch hiervoor. Als gevolgen van de kerkelijke bureaucratisering noemen ze onder andere formelere besluitvorming, centralisering en grotere sociologische gelijkvormigheid van de kerken, professionalisering en specialisatie van functies, een toenemende kloof tussen kerkleiding en gewone leden, het uiteenwijken

- van formele structuren en informele geloofsbeleving – zoals die bijvoorbeeld vorm krijgt in de religieuze opvoeding (Dekker en Stoffels 2009: 180-183).
- 2 Hij ziet dit als de derde fase in een proces waarin de protestantse kerken zich ontwikkelden van dienstbaarheid aan de nationale gemeenschap (1900-1950) via dienstbaarheid aan de wereldgemeenschap (1950-1985) naar een sterkere nadruk op de rol van plaatselijke gemeenschappen (Kennedy 2010).
  - 3 Naast geloofsgemeenschappen die de vorm hebben van een kerkelijke gemeente of parochie, met wekelijkse vieringen, ambtsdragers en activiteiten, zijn er ook andere, vaak meer fluïde vormen. Gericht op bepaalde doelgroepen bijvoorbeeld (zorgbehoevenden, ouderen, studenten enz.), op maatschappelijke acties (diaconaat, voedselbanken, vluchtelingen) of verbonden met allerhande experimentele vormen van kerk-zijn.
  - 4 De kerken kunnen wat dit betreft niet zomaar over één kam worden geschoren. Onder de rooms-katholieken kan gesproken worden van een in uiteenlopende opzichten geringere kerkbinding, ook met de plaatselijke geloofsgemeenschap, dan onder de gelovigen van de PKN en zeker de kleinere protestantse kerken. Zij voelen zich minder verbonden met hun kerk, kloppen minder snel met gewetensvragen bij een geestelijke aan, zijn kritischer over het kerkelijke spirituele aanbod, achten hun invloed op het kerkelijke beleid geringer en zijn vaker van oordeel dat religie en kerk los van elkaar staan. Door katholieken lijkt verder minder gehecht te worden aan horizontale banden: het onderhouden van contacten en delen van gemeenschap met medegelovigen of ondervinden van steun van deze spelen bij hen een minder grote rol dan bij de leden van de PKN en vooral de kleine protestantse kerken (zie Bernts et al. 2007).
  - 5 In Nederland kenmerkt de scheiding van kerk en staat zich (in tegenstelling tot landen als Frankrijk, Portugal of Turkije) niet door een scheiding van religie en politiek. Wel is de godsdienstvrijheid in ons land beperkt: de wet heeft het hoogste gezag en religieuze uitingen moeten binnen wettelijke kaders blijven. In Frankrijk, Portugal of Turkije is sprake van officieel laïcisme: godsdienstles maakt op staatsscholen geen deel uit van het onderwijscurriculum en religieuze attributen zijn er verboden.
  - 6 In Denemarken en Engeland is sprake van een staatsgodsdienst, waarbij een bepaalde kerk onder andere staatsprivileges geniet en de staat ook betrokken is bij benoemingen. De Deense regering heeft een kerkminister, ten behoeve van de officiële Deense staatskerk. In Groot-Brittannië staat het staatshoofd ook aan het hoofd van de Anglicaanse kerk en hebben Anglicaanse bisschoppen ambts-halve zitting in het Britse parlement.
  - 7 Zie www.nd.nl/dossiers/kerk-en-religie/kerksluiting. Er zijn ook andere, meer optimistische cijfers. Daaruit blijkt dat het aantal rooms-katholieke kerkgebouwen tussen 2008 en 2010 van 1667 naar 1644 daalde en het aantal kerkgebouwen van de PKN terugliep van 2650 naar 2535 (zie www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/twee_kerken_per_week_dicht_cijfers_zeggen_iets_anders_1_780514 en vgl. www.trouw.nl/tr/nl/4716/Christendom/article/detail/3536742/2013/10/31/Doemscenario-s-over-kerksloop-vallen-reuze-mee.dhtml).

7 Slotbeschouwing

Hanneke Posthumus, Josje den Ridder, Joep de Hart

Dit rapport heeft verschillende ontwikkelingen op het Nederlands maatschappelijk middenveld in kaart gebracht. Zoals is aangegeven in hoofdstuk 1 hadden we niet de pretentie een overzicht van alle ontwikkelingen van Nederlandse maatschappelijke organisaties te schetsen. Behalve uit grote, formele organisaties bestaat het Nederlandse maatschappelijke middenveld voor een belangrijk deel uit kleinere organisaties (denk aan amateurkunstverenigingen en wijkverenigingen), informele initiatieven (zoals kookclubs, of de overname van een bibliotheek door betrokken burgers) en sociale bewegingen (bv. de opkomt van broodfondsen en jongerenbeweging G500). Voor een compleet overzicht is het dus noodzakelijk om ook studies met andere focussen en invalshoeken te bestuderen. Het SCP heeft de laatste jaren een aantal publicaties uitgebracht die in dit opzicht behulpzaam kunnen zijn, bijvoorbeeld *Informeel groepen* (2011) over kleine groepen, *Burgermacht op eigen kracht* (2014) over burgerparticipatie en *Uitstappers en doorzetters* (2014) over sportdeelname.

In dit rapport zijn de ontwikkelingen van grote maatschappelijke organisaties beschreven en geduid omdat zij belangrijke functies krijgen toegedicht: ze zouden het vertrouwen tussen burgers onderling en in politieke instituties stimuleren, burgers van politieke informatie voorzien, hun politieke competentie vergroten, burgervaarigheden bevorderen, bijdragen aan de vorming van de publieke opinie, het beleid op tal van belangrijke maatschappelijke terreinen beïnvloeden, voor de overheid belangrijke gesprekspartners vormen én een essentieel kanaal om in contact te komen met burgers, bijdragen aan het democratisch gehalte van de samenleving én aan het sociaal kapitaal waarover die samenleving kan beschikken (o.a. Almond en Verba 1963; Verba et al. 1995; Warren 2001).

Het onderzoek naar maatschappelijke organisaties op het middenveld geeft slechts in beperkte mate inzicht in de manier waarop ze zich ontwikkelen en welke implicaties dit voor hun rol op het middenveld heeft. Veel onderzoek heeft betrekking op de affiniteit van individuen met organisaties en hun deelname daarin, en stelt de ontwikkeling van organisaties zelf dus niet centraal. Onderzoeken waarin dit wel gebeurt, beperken zich meestal tot een klein aantal organisaties of een enkel organisatietype. Om de ontwikkelingen van uiteenlopende organisatietypen in beeld te brengen en te kunnen vergelijken, zijn in dit rapport zowel de leden- en donateursaantallen binnen uiteenlopende organisatietypen gepresenteerd als de visie van sleutelfiguren uit organisaties op deze ontwikkelingen.

In dit slothoofdstuk blikken we terug op de kernuitkomsten uit de voorgaande hoofdstukken en werpen we een voorzichtige blik vooruit.

7.1 Terugblik op de kernuitkomsten

In het eerste deel van dit rapport stonden twee onderzoeksvragen centraal:

- Hoe hebben de aantallen leden en donateurs van grote maatschappelijke organisaties zich op de lange (sinds 1980) en korte termijn (sinds de economische crisis, vanaf 2009) ontwikkeld?
- Welke ontwikkelingen ervaren grote maatschappelijke organisaties zelf?

De nadruk lag dus op de objectieve en ervaren ontwikkelingen van alle grote maatschappelijke organisaties in Nederland. Deze organisaties zijn zeer divers: wat betreft doelstelling, professionaliteit, en ook wat betreft de vraag of leden dan wel donateurs de kern vormen, de manier waarop leden/donateurs zijn georganiseerd (soms zijn ze direct lid van de nationale organisatie, soms zijn ze georganiseerd in lokale afdelingen, soms zijn ze lid van een onafhankelijke vereniging die lid is van een landelijke organisatie), de intensiteit van contacten tussen leden en/of donateurs, en de betekenis van lidmaatschap. Ook de ontwikkelingen die de maatschappelijke organisaties te zien geven, lopen vaak uiteen. Toch is een aantal trends waarneembaar.

Stilstand en lichte daling: een trend met uitzonderingen

De bereidheid tot aansluiting bij grote organisaties is sinds 1980 (het beginpunt van deze studie) aanvankelijk fors toegenomen. De laatste vijftien jaar stabiliseert deze trend zich en is er zelfs sprake van een lichte afname van de totale leden- en donateuraantallen van grote organisaties. Sleutelfiguren binnen grote maatschappelijke organisaties geven over de afgelopen vijf jaar vaker aan dat het leden- en/of donateuraantal van hun organisatie is gedaald dan dat dit stabiel is gebleven of is gegroeid.

Toch is het totale aantal lid- en donateurschappen bij grote maatschappelijke organisaties nog altijd groot: in 2012 telden we er maar liefst 31,4 miljoen. De aantrekkingskracht van deze organisaties moet dan ook niet worden onderschat. Verder dalen de leden- en donateuraantallen van lang niet alle organisatietypen en organisaties (in dezelfde mate). Terwijl veel van de organisaties die groot waren ten tijde van de verzuiling (zoals politieke partijen, vakbonden, kerken, vrouwenorganisaties) krimpen, geldt dat bijvoorbeeld niet voor sportieve en recreatieve organisaties. Ook zijn er binnen vrijwel alle dalende sectoren naast organisaties die krimpen ook organisaties die hier geen last van hebben of die zelfs groeien.

De laatste jaren houdt de groei van het aantal 6-79-jarigen (de potentieel sportende bevolking) gelijke tred met de groei van het aantal verenigingslidmaatschappen (Tiessen-Raaphorst en Van den Dool 2012). In dit rapport zagen we dat het totaal aantal lidmaatschappen bij grote sportbonden zelfs iets harder groeit dan de potentieel sportende bevolking. Ook recreatieve organisaties groeien harder dan de bevolking. De groei van sportieve en recreatieve organisaties is opvallend: dit zijn organisaties waar leden onderling relatief vaak contact hebben en ze vergen relatief grote investeringen wat betreft tijd en geldelijke bijdrage. Geredeneerd vanuit een deel van de aangehaalde literatuur zouden juist dit soort organisaties het in een individualiserende samenleving als Nederland moeilijk moeten hebben (Putnam 2000). Toch blijkt de behoefte aan sporten

en recreëren in georganiseerd verband juist toe te nemen. Wat ligt hieraan ten grondslag? Zijn mensen eerder bereid om lid te worden van sport- en recreatieve organisaties omdat deze (anders dan organisaties als partijen, vakbonden en goede doelenorganisaties) direct voordeel opleveren? Is de groei misschien het gevolg van de toenemende invloed van het hedonistische waardepatroon (inmiddels het wijdst verbreide patroon in het huidige Nederland), waarbij 'genot' en 'plezier' de sleutelwoorden zijn (Elsinga et al. 2012)? Sluit men zich steeds vaker bij sportieve en recreatieve organisaties aan omdat dit met plezier wordt geassocieerd? Of doet men dit eerder uit plichtsbesef, omdat men gezond leven steeds belangrijker vindt? Op dit soort vragen geeft dit onderzoek geen antwoord: het is gericht op organisaties en niet op de motieven van individuen die zich al dan niet aansluiten bij organisaties. Vervolgonderzoek dat een individueel perspectief hanteert, zal hierover uitsluitsel moeten geven.

Economische crisis: discrepantie tussen ervaring en cijfers

Sinds 1980 is het leden- en donateursaantal van grote organisaties aanvankelijk flink gestegen, maar daarna gestabiliseerd en zelfs licht gedaald. Zet deze daling sinds de economische crisis sterker door?

De totale leden- en donateurs aantallen dalen sinds het begin van de crisis niet sterker dan in de periode daarvoor. Wij vinden dus geen overtuigend bewijs van een crisiseffect op het leden- en donateurs aantal. Wel dalen de opbrengsten van goede doelen sinds de crisis (Schuyt et al. 2013). In de enquête onder sleutelfiguren geven werknemers van goeddoelenorganisaties ook relatief vaak aan dat hun leden- en donateurs aantal door de crisis is gedaald. Daarin staan ze niet alleen: sleutelfiguren van andere organisaties ervaren eveneens een negatieve invloed van de crisis. Na de vergrijzing van het ledenbestand is dit zelfs de meest genoemde reden die sleutelfiguren binnen grote maatschappelijke organisaties voor de daling van hun leden- en donateurs aantal geven. Zij wijzen daarbij overigens niet alleen op de negatieve invloed op het leden- en donateurs aantal, maar ook op de gevolgen voor de sponsoring, subsidies en de hoogte van giften.

Het kan zijn dat door de crisis het leden- en donateurs aantal van bepaalde organisaties binnen sectoren inderdaad daalt, maar doordat andere organisaties binnen de betreffende sector hier geen last van hebben, hoeft het totale aantal leden/donateurs binnen een sector niet te dalen. Het is ook mogelijk dat de invloed van de crisis door de sleutelpersonen wordt overschat. De alom besproken crisis maakt het gemakkelijker tegenvallende resultaten daaraan toe te schrijven dan aan minder grijpbare oorzaken zoals toenemende individualisering of slechte prestaties van de organisatie zelf. Hoe het ook zij, het staat buiten kijf dat veel organisaties een negatieve invloed van de crisis ervaren, maar ook dat er niet over de gehele linie van organisatietypen binnen de sectoren een negatieve invloed van de crisis op leden- en donateurs aantallen kan worden waargenomen.

Veranderende organisatiebereidheid: inzet op lossere organisatievormen

Naast een licht *afnemende* bereidheid zich te verenigen in grote organisaties is er sprake van een behoorlijk *veranderende* organisatiebereidheid. Het ideologisch sterk verkavelde Nederland uit de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog gaf de opkomst te zien van zware organisatievormen, waarvan er vele vanaf de jaren zestig krompen. Op tal van

terreinen voltrok zich een ontwikkeling van massaorganisaties met een vaste clientèle naar organisaties die geleid worden door professionals die rekening hebben te houden met een fluctuerend publiek. Het betekent niet dat Nederlanders niet langer bereid zijn zich te verbinden met maatschappelijke organisaties, wel dat ze dat in afnemende mate van de wieg tot het graf doen en zich vaker gedragen als kritische consumenten van wat hun door de organisaties wordt aangeboden.

Veel traditionele ledenorganisaties, die vaak op hun leden leunen voor de invulling van bestuurstaken, geven dan ook aan steeds meer moeite te hebben om vrijwilligers te vinden. Zij ervaren een afnemende bereidheid tot lang en intensief vrijwilligerswerk en een groeiende behoefte aan korter durende vormen van betrokkenheid. Daarom bieden ze steeds vaker de mogelijkheid om aan korte projecten deel te nemen. Dit geldt ook voor goededoelenorganisaties, zij het om een andere reden. Ze bieden leden/donateurs vaker een korte, projectmatige deelname aan omdat ze merken dat veel mensen 'alleen maar geld geven' een te kille vorm van betrokkenheid vinden en meer uit zijn op een aansprekende ervaring of belevenis. Mensen willen hun steun op een concrete manier uiten, zoals door deel te nemen aan een sponsorloop of actiedag. Deze constatering staat op gespannen voet met de veronderstelling van Putnam dat het onder andere de lichtere tijdsinvestering die ermee gemoeid is, die een stimulerende factor vormt bij de groei van tertiaire organisaties ten opzichte van secundaire organisaties (Putnam 1995; vgl. Wollebæk en Selle 2002).

Een andere belangrijke veronderstelling (die overigens niet is bewezen) luidt dat grote organisaties vooral bijdragen aan sociaal kapitaal en politieke/democratische gezindheid in de samenleving wanneer hun leden/donateurs onderling (langdurig) contact hebben (Warren 2001). Door de toename van incidentele projecten kan de mate waarin en de duur waarop leden/donateurs contact hebben veranderen. Voor goededoelenorganisaties lijkt de trend in de richting te gaan van frequentere contacten tussen donateurs: terwijl ze eerst ieder afzonderlijk geld gaven, komen ze elkaar nu vaker tijdens projecten en acties tegen. Mocht onderling contact tussen leden/donateurs dus inderdaad een vereiste zijn, dan leidt de toename van kortstondige projecten bij goededoelenorganisaties ertoe dat hun heilzame bijdrage op het maatschappelijk middenveld groeit. Dit ligt anders voor organisaties waarvan de leden van oudsher al veel contact hadden. Daar lijkt een toename van de deelname aan kortstondige projecten gepaard te gaan met een afname van langdurige betrokkenheid. Daar staat tegenover dat met de nieuwe aanpak ook een groep leden kan worden geactiveerd die eerder niet actief was omdat ze de verplichtingen te zwaar vond.

Naast een toename van tijdelijke projecten bieden sommige organisaties mensen de mogelijkheid hun betrokkenheid op een minder intensieve manier te uiten. Hoewel de meeste organisaties vooral op de werving van vaste donateurs en leden inzetten, worden daar met enige regelmaat alternatieven voor geboden. Zo is het bij veel goede doelen niet alleen mogelijk om structureel te doneren, maar ook om eenmalig te doneren. Verder zijn er experimenten met meer hybride vormen van doneren. Unicef biedt donateurs bijvoorbeeld de mogelijkheid dat ze iedere maand een sms ontvangen met de vraag of ze die maand hun schenking al dan niet willen laten doorgaan. Bij ledenorganisaties wordt soms het alternatief geboden geen lid, maar 'vriend' te worden. Organisaties bieden

geïnteresseerden zo de mogelijkheid blijkt te geven van hun waardering van de organisatie zonder zich daar volledig aan te verbinden.

Zoals naar voren kwam uit een eerder rapport van het SCP vormt het deel uitmaken van kleine, informele groepen in Nederland, net als in bijvoorbeeld de Verenigde Staten, een wijdverbreid verschijnsel, maar zijn deze doorgaans ingebed in meer formele organisaties en maken ze vaak gebruik van door deze organisaties geleverde faciliteiten (Van den Berg et al. 2011; Wuthnow 1994). Onze bevindingen laten opnieuw zien dat informele organisatievormen vaak binnen formele organisaties voorkomen. Sleutelfiguren binnen grote organisaties geven ook met regelmaat aan dat mensen met interesses op hun terrein die (ook) in informele groepjes of individueel uiten. De concurrentie hiervan schatten ze echter in als zeer gering, in tegenstelling tot de concurrentie van andere organisaties. Kloppen deze inschattingen, dan lijkt de toekomst van het Nederlandse middenveld er niet een te zijn zonder grote formele organisaties, maar een met grote organisaties waar veel mensen in toenemende mate op een lossere of meer informele, tijdelijke of gedeeltelijke wijze bij betrokken zijn.

Volop gebruik van digitale communicatiemogelijkheden

Grote organisaties zetten niet alleen vaker in op korter durende vormen van betrokkenheid, maar maken ook volop gebruik van nieuwe digitale communicatiemogelijkheden. Inmiddels maken vrijwel alle grote organisaties gebruik van een website, digitale nieuwsbrief, Twitter en Facebook. Dit doen ze om mensen te kunnen informeren, werven en om leden/donateurs in staat te stellen praktische zaken te regelen. Organisaties merken dat ze dankzij internet beter, sneller en goedkoper met hun achterban kunnen communiceren. Daarbij gaat het er niet alleen om dat ze gemakkelijker informatie aan hun achterban kunnen overbrengen, maar ook dat ze meer informatie van hen ontvangen. Digitale communicatiemiddelen hebben de dialoog tussen organisaties en hun achterban dus versterkt. Dit digitale contact heeft het fysieke contact niet vervangen. Een ruime meerderheid blijft het belang hiervan onderstrepen. Organisaties geven aan dat er ook nadelen verbonden zijn aan de nieuwe communicatiemogelijkheden: die vereisen een nieuwe manier van werken, waar medewerkers soms moeite mee hebben. Deze problemen zijn echter van tijdelijke aard en nieuwe communicatiemogelijkheden worden dan ook meer als kans dan als bedreiging gezien.

Positiever gestemd over toekomstige dan afgelopen ontwikkeling

Hoe ziet de toekomst van grote maatschappelijke organisaties eruit? Vrij positief, volgens de geënquêteerde sleutelfiguren. Terwijl bijna de helft stelt dat het leden- en donateurs aantal de afgelopen vijf jaar is gedaald, verwacht slechts ruim een derde dat de komende vijf jaar zo zal zijn. Men is dus positiever over de toekomstige ontwikkeling dan de ontwikkeling die de afgelopen periode heeft plaatsgevonden. Het aandeel dat verwacht dat de organisatie komende vijf jaar zal groeien, is praktisch even groot als het aandeel dat denkt dat de organisatie zal krimpen. De respondenten die in onze enquête het somberst over de toekomst zijn, werken bij kerken en vakbonden. Uit de interviews met de bestuurders van kerken en vakbonden komt daarentegen een positiever beeld naar voren. Hoewel er sprake is van een duidelijk dalend ledenaantal en/of afnemende

organisatiegraad, heeft men toch de overtuiging dat de organisaties zo veel relevantie hebben dat deze trend uiteindelijk tot staan zal komen of zelfs gekeerd kan worden. Binnen grote organisaties bestaat in elk geval niet het beeld dat mensen zich in de toekomst steeds minder in grote organisaties zullen verenigen. Het is begrijpelijk dat werknemers, en al helemaal bestuurders, positief zijn over de toekomst van hun organisatie. Het is hun taak de organisatie (weer) te laten bloeien. Daar hoort ook een zeker geloof in het succes van de eigen aanpak bij. De toekomst (en verder onderzoek) zal moeten leren of de strategieën waarmee ze een ommekeer proberen te bewerkstelligen succesvol zijn.

Politieke partijen, vakbonden en kerken op zoek naar nieuwe modellen

Terwijl het eerste deel van dit onderzoek zich op alle grote maatschappelijke organisaties heeft gericht, spitste het tweede deel zich toe op politieke partijen, vakbonden en kerken. Oftewel: drie organisatietypen die groot waren ten tijde van de verzuiling. Daarbij stond de volgende vraag centraal (de derde hoofdvraag): hoe is de stand van zaken bij politieke partijen, vakbonden en kerken en wat is de visie van bestuurders van deze organisaties op de situatie waarin zij zich bevinden?

Deze vraag is voor elk van de drie organisatietypen in een apart hoofdstuk beantwoord. Wat heeft dit opgeleverd?

Dalende trend

De betreffende hoofdstukken schetsen een meer gedetailleerd beeld van de ontwikkeling van de ledenaantallen van partijen, vakbonden en kerken. Voor alle drie organisatietypen is het overkoepelende beeld negatief.

Tussen 1980 en 2012 is het ledenaantal van grote politieke partijen gedaald van 449.286 (1981) tot 311.311. Sinds 2003 is het totale aantal leden van Nederlandse politieke partijen echter betrekkelijk stabiel en er zijn ook in ledenaantal kleine partijen die het aantal partijleden zien stijgen. De organisatiegraad van partijen is echter laag. In 2012 is 2,5% van de kiesgerechtigde bevolking lid van een politieke partij.

Op het eerste gezicht lijken de ledenaantallen van vakbonden geen duidelijke trend te vertonen, maar alleen te schommelen. De organisatiegraad (het aandeel van de beroepsbevolking dat lid is van een vakbond) daalt echter duidelijk. Vakbonden blijken niet met de beroepsbevolking meegegroeid. De organisatiegraad is ook ongelijk verdeeld. Vakbonden hebben relatief weinig leden onder jongeren, vrouwen, niet-westerse migranten, zakelijke dienstverleners, handelaren en werknemers met flexibele contracten.

Voor de grootste twee kerken in Nederland, de PKN en de RKK, geldt dat hun ledenaantallen de laatste decennia continu zijn gekrompen. Net als bij vakbonden is er sprake van een duidelijke vergrijzing van het ledenbestand. De ontwikkeling van het ledenaantal van kleinere kerken (met meer dan 50.000 leden) vertoont een ander beeld: dat aantal groeit licht of is vrij stabiel. Als de ledenaantallen groeien, komt dat vooral door natuurlijke aanwas. De ledenaanwas bij deze kleinere kerken is overigens bij lange na niet voldoende om de verliezen bij de grote kerken te compenseren.

Overtuigd van toekomstig bestaansrecht

Ondanks hun afnemende ledenaantallen/organisatiegraad zijn politieke partijen, vakbonden en kerken overtuigd van hun toekomstige bestaansrecht. Leden zien ze daarbij als onmisbaar.

Als werkgevers en de overheid met werknemers in contact willen komen, vormen vakbonden momenteel het enige centrale aanspreekpunt. De teloorgang van vakbonden wordt door hen dan ook onwenselijk geacht. Dit is echter geen garantie dat de dalende organisatiegraad van vakbonden niet zal resulteren in de erosie van het overlegstelsel. Zelf zijn vakbonden ervan overtuigd dat het zo ver niet zal komen. Soms denken ze zelfs dat hun omvang zal toenemen doordat arbeidsomstandigheden verslechteren door processen als flexibilisering en bezuinigingen. Tegelijkertijd vinden vakbonden wel dat er iets moet veranderen aan hun eigen organisatie. Ze zijn zich volgens eigen zeggen aan het heruitvinden. Daarbij is het voor betrokkenen vanzelfsprekend dat ze ook in de toekomst organisaties zullen blijven die om leden draaien; die leden vormen het hart van de vakbonden. Niet alleen omdat ze belangrijke financiers zijn, maar ook omdat ze als hun voelspriet in de samenleving fungeren.

Vergelijkbare geluiden zijn ook bij de kerken te beluisteren. Het overheersende patroon de afgelopen decennia is dat van een voortdurende en massale ontkerkelijking, en binnen de kerken wordt op uiteenlopende wijzen geprobeerd het tij te keren. Toch binden de kerken nog altijd grote aantallen gelovigen. In een willekeurig weekend bezoeken zo'n 600.000 Nederlanders een kerk en voorlopig zullen jaarlijks tienduizenden bij een kerk blijven aankloppen in het kader van een religieuze markering van een geboorte, huwelijk of begrafenis. Dat de kerken nog altijd van niet geringe maatschappelijke betekenis zijn, staat buiten kijf. Uit al het beschikbare onderzoek komen regelmatige kerkgangers naar voren als een uitzonderlijk maatschappelijk actief segment van de bevolking (o.a. wat betreft vrijwilligerswerk).

Politieke partijen zijn onmisbaar in een representatieve democratie, al is de vraag of dit per se ledenpartijen moeten te zijn. Vertegenwoordigers van ledenpartijen zelf vinden van wel: leden helpen partijen hun democratische functies te vervullen (als kweekvijver voor kandidaten, bron van inkomsten en – in de woorden van PvdA-voorzitter Hans Spekman – als 'denkkracht' en 'doekracht'). De partijen zelf vinden het belangrijk dat partijen intern democratisch zijn (en dus leden hebben): leden die gezamenlijk besluiten nemen, zorgen voor tegenmacht en continuïteit in het gedachtegoed. Dit neemt niet weg dat Nederlandse politieke partijen zich geconfronteerd weten met lage of dalende ledenaantallen. Ze zoeken naar andere manieren om kiezers langdurig bij hun partij te betrekken, bijvoorbeeld door het aanbieden van alternatieve relatievormen (zoals bij de ChristenUnie gebeurt) of door niet-leden te laten meestemmen bij interne verkiezingen (waar de PvdA in 2013 op lokaal niveau mee experimenteerde).

Profilering naar doelgroepen

Tijdens de verzuiling waren Nederlanders met een grote mate van vanzelfsprekendheid aangesloten bij een politieke partij, vakbond of kerk op basis van het ideologische milieu waaruit ze afkomstig waren of op basis van hun sociale positie. Als motief om zich bij een organisatie aan te sluiten, hebben deze factoren aan betekenis ingeboet.

Mensen groeien veel minder op in de eigen wereld van een zuil, omgeven door organisaties waaraan ze als het ware van de wieg tot het graf hun vertrouwen schenken en waar ze zich voortdurend onder gelijkgestemden bevinden. Hoe behouden en werven van oudsher (maar nu vaak al lang niet meer) verzuilde organisaties leden in een ontzuilde samenleving?

Op dit moment wordt het antwoord door vakbonden en kerken regelmatig gezocht in een doelgroepgerichte benadering. Potentiële leden zouden steeds meer van elkaar verschillen, waardoor uniforme communicatie- en wervingsstrategieën steeds minder succesvol zijn. Door zich op specifieke doelgroepen te richten, zouden organisaties herkenbaarder worden en zouden ze de meerwaarde van lidmaatschap beter kunnen overbrengen. Kerken zien bijvoorbeeld dat ze jongeren beter bereiken wanneer ze hun diensten op hun behoeften aanpassen. De oudere garde mag dan misschien door deze diensten niet zo worden aangesproken, maar de jongeren des te meer. Een voorbeeld van een doelgroepbenadering is de Zuidaskerk (Stichting Zingeving Zuidas), die zich richt op hoogopgeleide, ambitieuze *young professionals*.

Bij vakbonden zet men ook in op een doelgroepgerichte benadering. Zo wil de MHP dat vakbonden de vakinhoud centraler stellen. Dit betekent bijvoorbeeld dat mensen met medische beroepen bij verschillende clubs zijn aangesloten: die van de chirurgen is niet dezelfde als die van de verplegers. De FNV probeert zijn herkenbaarheid ook te vergroten. Na de reorganisatie is men bij een duidelijke inhoudelijke sector of een specifieke doelgroep (zoals 'jongeren', of 'de Eemshaven') aangesloten. Brede koepels die niet voor één vak of doelgroep staan, verdwijnen. Of een doelgroepgericht benadering de terugloop van vakbonden en kerken in de toekomst over de gehele linie kan stoppen, is de vraag. Op dit moment is daar in ieder geval nog geen sprake van.

De meeste politieke partijen zeggen zich bij hun werving niet op specifieke doelgroepen te richten. Ze proberen vooral potentiële leden te werven in campagnetijd en bij maatschappelijke acties.

Spanning tussen leden en niet-leden

Bij zowel politieke partijen als bij vakbonden en bij kerken bestaat een zekere spanning tussen leden en potentiële leden. Bij politieke partijen bestaat die tussen leden en kiezers, of in de woorden van Elzinga (2004): tussen de kiezers- en de partijdemocratie. Uiteindelijk gaat het partijen erom gekozen te worden door kiezers. Dit doel proberen ze vaak te bereiken met behulp van een ledenorganisatie waarin leden zeggenschap over de koers en kandidaten van de partij hebben. Het is de vraag hoe het mandaat van kiezers en dat van leden zich tot elkaar verhoudt. Een andere spanning ontstaat als binnen politieke partijen ook niet-leden invloed over de kandidaten van de partij kunnen uitoefenen. Dit roept onder andere de vraag op wat de meerwaarde van een lidmaatschap is (vgl. Voerman 2014).

Voor vakbonden speelt het *free rider*-probleem: zowel leden als niet-leden kunnen van de inzet van vakbonden profiteren. Cao's worden bindend verklaard voor alle werknemers in een sector en sociale wetgeving geldt voor iedereen in Nederland. Waarom zou men lid zou worden van een vakbond als ook zonder lidmaatschap de vruchten van vakbondswerk geplukt kunnen worden?

De kerken hebben te maken met hun eigen versies hiervan: bijvoorbeeld het aantal Nederlanders dat met Kerstmis de kerk bezoekt, is een veelvoud van het aantal dat door het jaar heen aan een kerkdienst deelneemt (bij de rooms-katholieke kerk zelfs het vijf- à zesvoudige). Voor verreweg de meeste kerken geldt dat hun bestand aan actieve leden sterk is vergrijsd. Willen ze overleven, dan is het essentieel meer jongeren te trekken. De veranderingen die daarvoor vereist zijn, worden echter lang niet altijd gewaardeerd door de oudere en vaak actieve leden. Kerken ervaren daarmee een spanning tussen enerzijds het behoud van de vaste leden en het honoreren van hun godsdienstige verlangens en anderzijds het aanspreken van mensen (jongeren) buiten de kerk, die vaak kritisch gestemd zijn over het kerkelijke aanbod of daarvan zijn vervreemd.

Al met al geen sprake van crisis op het maatschappelijk middenveld

In de inleiding (§ 1.4) bespraken we vier verwachtingen die er in de literatuur bestaan over de ontwikkelingen van grote maatschappelijke organisaties. De meeste van die verwachtingen waren ietwat somber van toon: er zou sprake zijn van een ‘neergang’ van grote maatschappelijke organisaties. Sommigen denken dat die neergang zich vooral bij traditionele ledenorganisaties zal voordoen, terwijl het passieve ‘leunstoelactivisme’ van de donateurs in opkomst is. Anderen denken dat zowel secundaire (leden)organisaties als tertiaire (donateurs)organisaties krimpen. De economische crisis zou deze ontwikkeling vanaf 2008 nog verder kunnen versterken.

Als we naar de bevindingen van dit onderzoek kijken, blijkt die somberheid over grote maatschappelijke organisaties niet terecht. De verzuilde organisaties verliezen weliswaar leden, maar voor de sportverenigingen geldt die ontwikkeling niet (zie ook Tiessen-Raaphorst (nog te verschijnen)). In Nederland zijn anno 2014 nog steeds heel veel mensen lid van grote maatschappelijke organisaties. Inderdaad laten cijfers van leden- en donateurtallen zien dat in de jaren tachtig en negentig vooral de donateursorganisaties (natuur en milieu, goede doelen) sterk groeiden, maar secundaire organisaties verdwijnen niet; zie wederom de sportverenigingen. De twee typen organisaties hebben andere doelen en bestaan daarom naast elkaar. De laatste jaren is er sprake van stabiliteit in leden- en donateurs aantallen. Tegenover organisaties waarmee het slecht gaat, staan organisaties die het goed doen. De economische crisis heeft mogelijk wel hier en daar effect (zo wordt het in ieder geval door organisaties wel beleefd), maar vooralsnog is van een duidelijke daling van de leden- en donateurs aantallen sinds het begin van de crisis geen sprake.

Bij de traditionele verzuilde organisaties zoals partijen, vakbonden en kerken is het beeld minder positief. Hoewel er ook op elk van deze terreinen organisaties zijn die groeien, daalt de organisatiegraad van partijen, vakbonden en kerken. De interviews maken duidelijk dat dit de vertegenwoordigers van deze organisaties bezighoudt, al blijven ze hoopvol over de toekomst.

Hoe erg is het als dit type organisaties verdwijnt? In het licht van de positieve maatschappelijke effecten die aan maatschappelijke organisaties worden toegeschreven (zie § 1.4), zou men een daling van hun ledenaantal als problematisch kunnen bestempelen. Voor vakbonden en kerken geldt dat zij zonder leden niet kunnen bestaan (zie hoofdstuk 5), politieke partijen zonder leden zijn goed voorstelbaar (en bestaan ook: bv. de

pvv), maar een democratie met politieke partijen zonder leden zou op termijn anders functioneren dan een democratie met ledenpartijen (vgl. Den Ridder 2014). Zo ver is het echter nog niet en met veel andere maatschappelijke organisaties gaat het wél goed. Organisaties zien zich inderdaad, zoal verwacht, geconfronteerd met veranderende behoeften van burgers, maar ze passen zich aan die veranderingen aan.

7.2 Vooruitblik

Maatschappelijke organisaties opereren niet in een maatschappelijk vacuüm. Het krachtenveld waarin ze opereren, de *opportunity structures* waarmee ze te maken hebben, verandert. Organisaties worden niet alleen beïnvloed door interne zaken, zoals hun beleidsvoornemens, aanpak of organisatiestructuur, maar ook door exogene factoren, zoals het functioneren van politieke instituties en de opstelling van de overheid, ontwikkelingen in het opinieklimaat, maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en informalisering, en niet te vergeten economische getijdenwisselingen. In dit rapport is de balans opgemaakt over hoe grote maatschappelijke organisaties functioneren tegen de achtergrond van een veranderende interne en externe omgeving in de periode tussen 1980 en 2012. Sinds het verschijnen van het vorige SCP-rapport (*Maatschappelijke organisaties in beeld*) in 2008 vormde zeker de economische crisis – ook in de ogen van veel van de organisaties zelf – een belangrijke factor in hun functioneren. De invloed daarvan werd duidelijk gesignaleerd door grote organisaties, maar bleek zich lang niet altijd te vertalen in sterk teruglopende leden- en donateurs aantallen. Ook in de toekomst zal het speelveld van maatschappelijke organisaties veranderen. We sluiten dit rapport af met een korte vooruitblik op een aantal van deze ontwikkelingen.

Van onderaf

Een belangrijke verandering waarmee maatschappelijke organisaties te maken zullen krijgen, zijn de wijzigende verhoudingen tussen overheid, burger en markt, de ontstatelijking van de dienstverlening aan burgers en de omslag die de overheid probeert te bewerkstelligen in de richting een participatiemaatschappij of ‘doe-democratie’, zoals het in een kabinetsnota wordt genoemd (BZK 2013; vgl. Veldheer et al. 2012; Van Houwelingen et al. 2014). Daarbij wordt gestreefd naar een organisatie van de samenleving die minder centralistisch is, beter aansluit bij de pluriformiteit van de moderne samenleving en meer geënt is op initiatieven die door burgers zelf worden ontplooid. Naast de overtuiging dat burgers zo veel mogelijk zelfredzaam moeten zijn en dat daarvoor met de toegenomen mondigheid en zelfredzaamheid ook het potentieel aanwezig is, spelen bezuinigingswensen een rol. De bomen groeien economisch niet langer tot in de hemel en dit betekent dat burgers (o.a. in de zorgsector) vaker taken op zich zullen moeten nemen als ze aan bepaalde doelen en voorzieningen hechten. De ontwikkelingen die in de kabinetsnota worden genoemd, worden ook door de hier onderzochte maatschappelijke organisaties gesignaleerd. Samen met de veranderende rol van de overheid vormen ook ontwikkelingen als de opkomst van internet en sociale media, informalisering en individualisering, vergrijzing, veranderende opvattingen over welzijn of de grotere plaats die beleving en emotie bij consumententrends innemen aanleiding

tot het zoeken naar nieuwe wegen om potentiële belangstellenden aan zich te binden en een bezinning op de eigen doelstellingen. Wat betreft de politieke partijen bijvoorbeeld roepen maatschappelijke ontwikkelingen en dalende ledenaantallen de vraag op hoe houdbaar het ledenmodel in de toekomst zal zijn. Bij de kerken is de vraag bijvoorbeeld of er niet sterker in doelgroepen moet worden gedacht in plaats van als uitgangspunt de traditionele achterban van trouwe kerkgangers te nemen. Bij goededoelenorganisaties vraagt men zich af of er een nieuw perspectief op de charitas aan het ontstaan is. Waar de overheid zich eerder wil opstellen als facilitator dan als vaste leverancier van diensten aan de burgers en ‘haar sturende rol meer loslaat en zeggenschap overdraagt’ (BZK 2013), kunnen maatschappelijke organisaties een spilrol vervullen bij de transitie naar een participatiesamenleving. Het feit dat er nog steeds zo veel mensen bij maatschappelijke organisaties zijn aangesloten, maakt hen daarvoor bij uitstek geschikt. Denk bijvoorbeeld aan goede doelen op het terrein van zorg en welzijn: zij kunnen een forse bijdrage leveren aan het scheppen van mogelijkheden voor hulpbehoevenden om langer zelfredzaam te blijven (een van de speerpunten van het huidige zorgbeleid). Ook aan de door het kabinet gewenste doe-democratie (een vorm van meebeslissen van burgers door zelf maatschappelijke vraagstukken op te pakken) kunnen maatschappelijke organisaties bijdragen. Terwijl er bij de doe-democratie vooral wordt gedacht aan kleinschalige initiatieven die burgers zelf opzetten (zoals de overname van het beheer van een bibliotheek of buurthuis), kunnen grote maatschappelijke organisaties hier eveneens aan bijdragen, bijvoorbeeld door bepaalde voorzieningen (zoals speeltuinen of gezondheidscentra) te realiseren en groepen burgers (zoals werknemers, consumenten of vrouwen) te verenigen zodat ze hun belangen beter kunnen behartigen. De komende jaren zal blijken in welke hoedanigheid en mate, voor zover dat nu nog niet gebeurt, maatschappelijke organisaties een rol gaan spelen bij de vormgeving van de participatiesamenleving en in hoeverre de politiek hen daarbij actief betreft. Ook zal duidelijk worden of de vraag naar de diensten van dergelijke organisaties groeit en of meer mensen zich sterker geroepen voelen geld en tijd aan deze organisaties te doneren. Dit onderzoek geeft daar nog geen zicht op. Hoewel de discussie over de participatiesamenleving alweer een poosje speelt, stammen de cijfers uit ons rapport uit 2012 en 2013 en daarmee uit de tijd voordat de discussie over de participatiesamenleving een hoge vlucht nam. Enige relativering van het begrip participatiesamenleving (of ‘doe-democratie’) is overigens wel op zijn plaats. Aan de ene kant verwijst het naar een realiteit die op allerlei plaatsen in de samenleving feitelijk vorm krijgt: burgers nemen hun verantwoordelijkheid, zetten zich vrijwillig in voor het algemeen belang, schieten elkaar te hulp, nemen initiatieven om gezamenlijke ambities te verwezenlijken, komen in het geweer tegen maatschappelijke misstanden en overstijgen daarmee politieke passiviteit en het pure eigenbelang. Anderzijds fungeert het begrip participatiesamenleving ook vaak als een normatief begrip, een ideaal of wenkend perspectief waarnaar gestreefd wordt, een vorm van wensdenken. Die dubbele betekenis van empirie en ideaal, realiteit en ideologie heeft het gemeen met het begrip *civil society* (Dekker 2002). Van meerdere kanten is gewaarschuwd tegen naïeve verwachtingen van de participatiesamenleving: Zo hebben Putters (2014) en Tonkens (2014) onlangs nog eens gewezen op de sociologische voorwaarden en beperkingen van de participatiesamenleving. Tonkens

stelt dat actief burgerschap in de praktijk pas in samenspraak met beleid en de initiatieven van beleidsmakers levensvatbaar is. Eerder dan een bezinning op hoe de overheid zich zo snel mogelijk kan terugtrekken, is volgens haar het scheppen van goede kansen voor deze interactie nodig. Tonkens pleit er dan ook voor de participatiesamenleving niet tegenover de verzorgingsstaat te plaatsen, maar te zien als een verbeterde versie daarvan.² Putters wijst in dit kader onder andere op de dilemma's die de nagestreefde omvorming van de verzorgingsstaat met zich meebrengt: tussen solidariteit versus eigen verantwoordelijkheid, maatwerk en gelijke behandeling, bevoogding en moreel appel, representatie en participatie, uitvoeringsloket en medeoverheid (Putters 2014). Een volledig werkzame participatiesamenleving pakt verschillend uit voor uiteenlopende categorieën burgers. Ook maatschappelijke organisaties kunnen niet over één kam worden geschoren. Het zou niet realistisch zijn van alle in dit rapport besproken organisaties hetzelfde te verwachten wat betreft de bijdrage aan een participatiesamenleving. Kerken lijken hiervoor bijvoorbeeld veel meer in aanmerking te komen dan vakbonden: zij zijn in hoge mate lokaal georganiseerd en drijven op de betrokkenheid van hun leden, die (zo blijkt uit veel onderzoek) een maatschappelijk uitzonderlijk actief segment onder de bevolking vormen.

Op basis van de interviews constateerden we dat behalve de overheid ook uiteenlopende maatschappelijke organisaties vinden dat er meer ruimte voor eigen initiatief moet komen en dat hun afstand tot de doelgroep moet worden verkleind. Zo proberen verschillende goeddoelenorganisaties meer ruimte te geven aan acties die donateurs zelf organiseren, proberen politieke partijen aanspreekbaar te zijn voor kiezers door lokale ombudsmannen in te stellen, is de FNV voornemens lokale vakbondshuizen op te richten en zet de PKN in op een grote vrijheid voor lokale geloofsgemeenschappen bij het opzetten van pioniersplekken. Dit zijn allemaal voorbeelden van initiatieven vanaf de basis waarover maatschappelijke organisaties al spraken voordat de discussie over de participatiesamenleving losbarstte. De roep om meer organisatie van onderaf en initiatieven die daarop gericht zijn, komen dus vanaf meer kanten dan alleen de overheid; er lijkt sprake van een bredere maatschappelijke trend, waarop de overheid tot op zekere hoogte kan inspelen – en ook van plan is te gaan doen (BZK 2013). De overgang naar een participatiesamenleving waar de overheid zich terugtrekt, impliceert dat er minder subsidie aan cultuur- en zorginstellingen wordt gegeven. Dit zou ertoe kunnen leiden dat ook dit soort organisaties in de toekomst donateurs zullen proberen te werven, waardoor de concurrentie om donateurs voor bestaande goeddoelenorganisaties verhevigt.

Veranderende regelgeving

Het leden- en donateursaantal van grote organisaties kan in de toekomst ook worden beïnvloed door veranderende regelgeving. Als subsidieregels wijzigen, kan dat reden zijn om meer of minder op de werving van leden en donateurs in te zetten. In de literatuur over politieke partijen wordt bijvoorbeeld verwacht dat zij geen prikkel meer hebben om leden te werven als er alleen subsidie wordt gegeven op basis van het aantal zetels en ledenaantallen geen rol meer spelen³ (zie o.a. Koole 1992). De komende jaren zullen verschillende regels die van invloed kunnen zijn op de omvang van organisaties veranderen. Een voorbeeld is de regelwijziging die in 2016 bij de omroepen zal worden doorgevoerd.

Voor publieke omroepen geldt momenteel dat ze alleen zendtijd en toegang tot het mediabestel krijgen wanneer ze meer dan 150.000 leden hebben. Een voorlopige erkenning krijgen ze bij meer dan 50.000 leden. Daarnaast bepaalt het ledenaantal de hoeveelheid zendtijd die wordt toegekend. Iedere vijf jaar brengt het Commissariaat voor de Media het ledenaantal in kaart en bekijkt het welke omroepen tot het bestel worden toegelaten en hoeveel zendtijd zij krijgen. Vanaf 2016 zal het ledenaantal alleen nog de toegang tot het publieke stelsel bepalen, maar niet meer de hoeveelheid zendtijd. De noodzaak om veel meer dan 150.000 leden te hebben, wordt dan kleiner vanuit het perspectief van zendtijd en ook omdat de netto-inkomsten uit de contributie van omroepleden vaak beperkt zijn. De kosten van de cadeaus die daar tegenover staan, zijn vrijwel net zo hoog. Er kunnen uiteraard andere redenen zijn waarom het ledenaantal voor omroepen belangrijk blijft, bijvoorbeeld om voeling te houden met wat er in de maatschappij speelt en waar de achterban behoefte aan heeft.

In het vervolg

Ontwikkelingen richting een door de overheid actief bevorderde, van onderaf georganiseerde samenleving (o.a. door de overdracht van zeggenschap, veranderende regelgeving en nieuwe financieringswijzen) zullen de komende jaren effect hebben op grote maatschappelijke organisaties. Het is nog de vraag welk effect. Hoe reageren organisaties op deze ontwikkelingen? Wat betekent dit voor hun aantrekkingskracht, ambities en functioneren? En welke rol kunnen en willen maatschappelijke organisaties in de participatiesamenleving spelen? Hoe belangrijk zijn ze voor het slagen hiervan? Dit zijn vragen voor toekomstig onderzoek naar maatschappelijke organisaties en de *civil society* in een steeds veranderend politiek en maatschappelijk klimaat.

Noten

- 1 Zie onder andere de bijdragen op www.socialevraagstukken.nl/site/dossiers/participatiesamenleving/.
- 2 Zie www.actiefburgerschap.files.wordpress.com/2014/05/afscheidsrede-uva-evelien-tonkens.pdf.
- 3 De hoogte van de subsidie van politieke partijen wordt bepaald door een vast basisbedrag (dat iedere partij met minimaal 1000 leden krijgt) en een aanvullend bedrag dat is gebaseerd op het aantal Kamerzetels en leden (zie Wfpp, art. 8, lid 1a).

Summary

United in change

5.1 Large civil-society organisations in the 21st century

The importance of civil-society organisations is widely recognised, but there are different views regarding the way in which they have developed over recent decades. It is suggested among other things that the economic crisis could lead to a drop in membership or donors, who will prefer to spend their money elsewhere. This report, which follows on from earlier publications by the Netherlands Institute for Social Research | SCP in 2005 (*Landelijk verenigd* ('Nationwide United')) and 2008 (*Maatschappelijke organisaties in beeld* ('A picture of civil-society organisations')), examines developments at large civil-society organisations, defined here as organisations which had more than 50,000 members or donors at one of the measurement points between 1980 and 2012. Three central questions are addressed:

- 1 How has the number of members and donors of large civil-society organisations developed in the long term (since 1980) and short term (since 2009, after the onset of the economic crisis)?
- 2 Which developments do large civil-society organisations themselves feel they have undergone in recent years?
- 3 What is the situation as regards political parties, trade unions and churches and how do administrators of these organisations view the situation in which they find themselves?

This report consists of two parts. The first part is concerned with the quantitative and perceived developments at a wide range of large civil-society organisations: sports and leisure organisations, churches, consumer organisations, international aid organisations, health and welfare organisations, nature and environmental organisations, trade unions, women's organisations, senior citizens' organisations, broadcasting associations and political parties. The second part of the report focuses on three specific organisation types: political parties, trade unions and churches – traditional membership organisations which all appear to be finding it increasingly difficult to attract and retain members.

5.2 Membership and donor organisations 1980-2012: initial increase, now stable or falling slightly

Chapter 2 uses institutional figures (drawn from annual reports) to outline the development in the numbers of members and donors of different types of large civil-society organisations between 1980 and 2012. This reveals an initial sharp increase in the willingness to join large organisations after 1980 (the starting point of this study). This trend

has stabilised over the last fifteen years, and the number of members and donors has actually fallen slightly. The total number of members and donors of large civil-society organisations in the Netherlands remains considerable, however: there were 31.8 million memberships in 2012. By no means all organisation types and individual organisations are seeing a decline in member and donor numbers, or at least not all to the same degree. While many of the organisations that flourished during the years when the Netherlands was a socioculturally ‘pillarised’ society, such as political parties, trade unions, churches, women’s organisations, etc. are currently contracting, the total membership of sports and leisure organisations is continuing to grow. Moreover, virtually all sectors that are contracting overall also contain organisations whose membership is stable or even growing. The decline in member and donor numbers since the onset of the crisis (2009) is no steeper than in the preceding period. Although research shows that the size of donations has reduced due to the economic crisis, we find no convincing evidence of an effect on member and donor numbers. Whilst the possibility cannot be ruled out that member and/or donor numbers of individual organisations have been affected by the crisis, thus far no trend break can be observed at national level since the crisis.

5.3 Large civil-society organisations see problems with long-term engagement

Chapter 3 recounts the experiences of civil-society organisations themselves regarding these developments, obtained by surveying key figures in 91 organisations. In line with the findings from chapter 2, some key figures note a decline in membership numbers, while others report an increase. Most of the respondents who have seen a fall in numbers ascribe this to the ageing of the organisation and the economic crisis. Key figures working at charitable organisations, in particular, say they can see the negative influence of the crisis. Organisations which are seeing their membership numbers rising cite recruitment campaigns and organisational renewal as key factors.

Many organisations recognise the increasing difficulty in engaging members or donors for the longer term and finding people who are willing to take on administrative tasks. Organisations are trying to meet the changing societal need by allowing members and donors to engage in shorter projects. Charitable organisations emphasise the importance of campaigns because they enable them to offer their members and/or donors a sense of involvement. They recognise that there are people who consider simply giving money to be too remote, and who would prefer to take part in a specific event (such as a sponsored walk) in order to express their engagement. While the growing participation in short projects for donor organisations can be seen as an intensification of engagement, in membership organisations the involvement of some members appears to be becoming less intensive.

It is sometimes suggested that large organisations are under pressure because people no longer wish to express their commitment through institutionalised and long-term involvement, but prefer a more informal (i.e. in small, non-hierarchical groups) or individual approach. The survey carried out for this report, however, suggests that civil-society organisations tend to receive more competition from other formal organisations than from informal groups or individual activities – though there is an

acknowledgement that the competition from informal initiatives has increased over the last five years.

In addition to informalisation, the increase in digital means of communication is seen as an important change confronting large organisations. Virtually all organisations use several digital applications, such as a website, digital newsletter, Twitter and Facebook accounts. The chief reasons for using these technologies are to inform members, reach new target groups, stay informed about what is happening among members and to be able to organise practical matters with the membership. The biggest benefits cited are the ease and speed of communication which these technologies make possible. Other benefits include the low costs and the scope for more direct contact with members.

5.4 Political (membership) parties value the membership model

Following the description of developments at a wide range of organisation types in the first part of this report (chapters 2 and 3), the second part moves on to discuss developments at three traditional membership organisations: political parties, trade unions and churches.

The majority of Western political parties are membership parties. This has to do with their origins, with the fact that membership is encouraged by legislators and the fact that members can contribute to the functioning of parties in a representative democracy. However, the membership party model is under pressure, among other things because of the low and falling number of party members and because of criticism of the model. The rise of parties without members, such as the right-wing *PVV* in the Netherlands, has placed question marks alongside the need for political parties to have members. Chapter 4 draws on the literature and interviews with representatives of parties to look more closely at the development of membership numbers and the future of membership parties.

As in other Western European countries, membership numbers in the Netherlands have been falling since the 1960s. In 2014, only 2.4% of the Dutch population were members of a political party. The total number of members has remained virtually unchanged since 2003, but that total figure masks a number of divergent developments. While the Christian Democrats (*CDA*), Labour Party (*PvdA*) and liberal *VVD* have seen their numbers falling, membership of the orthodox Calvinist *SGP* party has been rising steadily and the *D66* Democrat party has doubled its membership between 2008 and 2014. The literature ascribes the fall in membership since the 1960s to changes in parties' need for members and in citizens' need to join them. Parties themselves point to the importance of the electoral context for the development of membership numbers: in electorally good times they acquire new members, while when times are bad members leave. Political parties are reflecting on how they can make membership a more attractive proposition and also how they can engage non-members for longer, though different parties are concerned with this question to differing degrees.

The interviews reveal that virtually all parties regard members as important and prefer the membership model to parties without members. On the one hand, they see practical advantages in having members: members enable parties to fulfil their functions, are

important for funding, as a recruitment pool and as a means of running the party organisation. Parties also regard the membership model as the most desirable as a matter of principle: according to the key persons interviewed, the heart of a democratic party is the fact that people decide together and can form a countervailing power. Moreover, they argue that members ensure continuity of the party's ideas and ideology.

5.5 Trade unions: falling membership not yet a problem, but considering the future

Trade unions are the most important representatives of Dutch employees and act as partners in collective bargaining negotiations, in the Labour Foundation and in the Social and Economic Council of the Netherlands (SER). Trade union membership in the Netherlands is low by international standards, is falling steadily and is not representative of the Dutch labour force. Based on the literature and interviews with the leaders of the three largest trade union federations in the Netherlands, chapter 5 explores developments in trade union membership, the consequences this has for the functioning of trade unions, how unions are seeking to maintain their levels of support, and the future of trade unions

Members are indispensable for trade unions. They decide the issues on which the unions take a stance; the contributions they pay are an important source of income; and members influence the power position of trade unions. From the perspective of trade unions, falling membership is therefore a negative development. It could lead to the erosion of the consultation model and mean that trade unions are no longer able to act as collective representatives of employees.

Trade union membership in the Netherlands (as in other European countries) is falling. Dutch trade union membership is also low compared with other European countries, at 20%, especially among the young, women, non-Western migrants, employees in the business services and commerce sectors, and employees with flexible employment contracts. According to trade union leaders, the main reason for falling membership is that people are less convinced of the benefits of being members of a trade union. Yet despite the fall in membership, trade unions are not yet experiencing major difficulties and do not expect to do so in the immediate future. They do however acknowledge the importance of recruiting new members. It emerged from the interviews that trade unions focus their recruitment effort on the notion of 'enlightened self-interest'.

Trade union federations are thinking about the future in all kinds of ways. The FNV is aiming to halt the decline of trade unions by raising their profile. It also highlights the importance of working together with other civil-society organisations; that partnership has sometimes become diluted as a result of the process of 'depillarisation', and this is seen as regrettable. The Christian Democrat CNV believes that short-term membership of trade unions will become more common in the future, as an expression of self-organisation. The MHP federation of managerial and professional staff unions also believes that trade unions will need to work together more in the future and argues that occupations need to be given a more central place, believing this would provide an

additional stimulus to join a union. All trade unions are convinced that they will continue to be membership organisations.

5.6 Churches: problematic secularisation, but also growth churches

Chapter 6 looks at changes in the church landscape in the Netherlands and at the current position of churches. It explores their social function, how membership of large and small churches is developing and how churches are responding to those developments. It does this by drawing on the literature and interviews with three representatives of churches in the Netherlands.

Churches form a distinct community in several respects among the civil-society organisations described in this report. As well as being organisations with membership registers, at the same time they are (local) faith communities which often play an important role in the personal lives of affiliated members. The key persons interviewed about the functions of churches stressed not just the societal and social function of the church, but also its theological function.

Altogether, there are 6.6 million registered church members in the Netherlands, which means that 40% of the Dutch population are registered with a church. Membership of the Roman Catholic church (RC) in the Netherlands has fallen by 22% since 1970, while membership of the three Protestant churches that amalgamated in 2004 to form the Protestant Church in the Netherlands (PCN) has fallen by 55%; the decline in membership has been even greater in liberal church communities such as the Mennonite Church, Remonstrant Brotherhood and Dutch Protestant Association, where membership has shrunk by no less than 68%. In addition to these shrinking churches, however, there are also churches that are growing (including the Pentecostal communities, Eastern Orthodox Churches and Evangelical Brotherhoods). The new members joining these 'growth churches' are however nowhere near enough to offset the loss of membership even in just the two largest church communities (RC and PCN). Although the picture differs across individual churches, on balance the Netherlands is secularising country.

A variety of societal and other explanations have been put forward for this secularisation. The key figures interviewed in this study point to theological factors and aspects of the history of their own church, such as the emancipation of Catholics, the lack of an answer to modern life questions or failure to meet the needs of modern society. These key figures believe that secularisation is problematic both for the church and for society. People are becoming distanced from the richness of the gospel; many lack the words and means to put important events in their lives into an ideological framework; the closure of churches and disappearance of faith communities mean there are fewer and fewer places where people can come together to share religious inspiration and develop initiatives. Churches appear to be rowing against the tide. Surveys suggest that large sections of the Dutch population have a view of religion in which individual experience and searching are key elements. They see religion above all as something personal which is not necessarily connected with the church or even with a group experience. People within the church are aware of the seriousness of the situation in a secularising, pluralistic and religiously individualising country, and each has their own strategic vision and approach in response

to this trend. The initiatives include activities by local faith communities, new organisational forms alongside the existing structures (including via the Internet), experiments in making the message more contemporary, or initiatives to reach new target groups.

5.7 Conclusion: no crisis in civil society

The concluding chapter (chapter 7) reviews the main findings from the other chapters and looks ahead to the future. In chapter 1 we discussed four expectations that are put forward in the literature regarding developments at large civil-society organisations. Those expectations were sombre in tone, referring to the ‘demise’ of large civil-society organisations. Some think this decline will mainly affect traditional membership organisations, while the passive armchair activism of donors is on the rise. Others believe that both secondary (membership) organisations and tertiary (donor) organisations are shrinking, and that the economic crisis that began in 2008 could exacerbate this process.

Looking at the findings set out in this report, we find no justification for this sombre tone regarding large civil-society organisations. Although the traditional ‘pillarised’ organisations are losing members, that is not true of sports associations, for example. Today, in 2014, a very large number of people in the Netherlands are still members of large civil-society organisations. In addition, member and donor numbers have remained stable in recent years. Organisations which are doing badly are balanced by organisations that are doing well. The economic crisis may have had an effect here and there – this at least is the experience of some organisations themselves – but for the moment there are no signs of a marked decline in member and donor numbers since the onset of the crisis.

Civil-society organisations do not operate in a societal vacuum. They are influenced not only by internal matters, such as their policy proposals, approach or organisational structure, but also by exogenous factors such as the functioning of political institutions and the stance of the government, developments in the opinion climate, and changes in the economic tide. One important change facing civil-society organisations now and in the near future is the changing relationship between government, citizen and market: the withdrawal of the state from service delivery to citizens and the government’s envisaged transformation to a participation society. With government seeking to become more of a facilitator than a deliverer of public services and to loosen its steering role and hand over control, civil-society organisations appear to be in a position to play a pivotal role in this transition to a participation society. It is therefore vital to continue monitoring developments at these organisations.

Bijlage A Leden- en donateursaantallen

Tabel A.1
Ontwikkelingen in het aantal leden van sportbonden, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB)	1889	1.053	998	1.028	1.026	1.049	1.091	1.181	1.209	+0,4	+1,6	+0,8
Koninklijke Nederlandse Lawn Tennis Bond (KNLTB)	1899	482	766	749	731	731	719	746	675	+1,1	+0,2	-3,3
Nederlandse Golf Federatie (NGF)	1914	12	74	113	162	224	288	359	388	+11,5	+9,3	+2,6
Koninklijke Nederlandse Gymnastiek Unie (KNGU)	1868	450	319	311	295	293	282	266	242	-1,9	-1,1	-3,2
Koninklijke Nederlandse Hockey-bond (KNHB)	1898	99	126	123	134	158	182	217	233	+2,7	+5,6	+2,3
Koninklijke Nederlandse Hippische Sportfederatie (KNHS)	2002	50	122	135	155	148	195	216	213	+4,7	+3,8	-0,5
Koninklijke Nederlandse Zwem Bond (KNZB)	1888	89	89	87	82	83	82	78	145	+1,5	-0,5	+22,8
Atletiekunie	1901	77	80	82	89	98	123	133	137	+1,8	+4,6	+1,1
Nederlandse Volleybal Bond (Nevobo)	1947	149	147	142	131	122	123	120	117	-0,8	-0,9	-1,0
Koninklijke Nederlandse Schaatsen-rijders Bond (KNSB) ^b	1882	139	148	162	187	171	152	43	92	-1,3	-15,0	+28,2
Nederlandse Bridge Bond (NBB)	1930	31	76	83	88	91	91	91	116	+4,2	+0,3	+8,4
Koninklijk Nederlands Korfbalverbond (KNKV)	1973	103	91	93	95	95	93	99	96	-0,2	+0,5	-1,2
Nederlandse Ski Vereniging (NSKIV)	1927	62	159	144	141	139	117	102	91	+1,2	-3,6	-3,5
Koninklijk Nederlands Watersportverbond (KNWV)	1890	60	90	94	94	103	106	93	87	+1,2	-0,2	-2,2
Nederlandse Wandelsport Bond (NWB)	1934	10	21	20	20	18	19	23	44	+4,8	+1,8	+23,9

Tabel A.1 (vervolg)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Badminton Nederland	1931	69	84	86	74	57	66	60	52	-0,9	-2,3	-4,9
Koninklijke Nederlandse Klim- en Bergsport Vereniging (NKBV)	1902	45	46	53	58	64	57	55	56	+0,7	-0,7	+0,8
Nederlands Handbal Verbond (NHV)	1936	101	63	58	55	57	57	56	53	-2,0	+0,3	-1,8
Judo Bond Nederland (JBN)	1939	59	57	58	55	56	55	61	58	-0,1	+1,1	-1,6
Koninklijke Nederlandse Motorrijders Vereniging (KNMV)	1904	15	25	23	25	31	37	48	56	+4,2	+7,6	+5,2
Nederlandse Toer Fiets Unie (NTFU)	1956	50	32	32	33	38	41	46	54	+0,3	+3,7	+5,7
Squash Bond Nederland (sbn)	1938	9	37	51	51	46	17	16	16	+1,9	-12,2	+1,0
totaal		3.215	3.650	3.728	3.780	3.871	3.993	4.111	4.230	+0,9	+0,9	+1,0
gemiddelde groei of krimp per organisatie		146	166	169	172	176	182	187	192	+0,9	+0,9	+1,0
Nederlandse bevolking 6 t/m 79 jaar		12.708	13.706	13.906	14.182	14.430	14.552	14.723	14.940	+0,5	+0,4	+0,5

a Ledenaantallen tussen 1980 en 2012 zijn gewogen op basis van de data uit het Kennis- en Informatiesysteem Sport (KISS). Sinds 2011 wordt het ledenaantal van sportbonden gemeten met behulp van een nieuwe meetmethode (KISS). Het totale ledenaantal van sportbonden valt in 2011 iets lager uit wanneer dit is gemeten aan de hand van de nieuwe (KISS) dan aan de hand van de oude meetmethode (Smink et al. 2012). Om de cijfers uit KISS te kunnen vergelijken met de cijfers uit eerdere jaren nemen we aan dat het verschil in ledenaantal gemeten door KISS en de oude meetmethode constant is. Dus als het KISS-ledenaantal voor een bepaalde organisatie in 2011 5% lager is dan het ledenaantal gemeten met de oude meetmethode, dan verwachten we dat dit ook voor alle eerdere jaren 5% lager zal zijn geweest. Op basis van deze aanname hebben we de ledenaantallen van sportorganisaties voor eerdere jaren gecorrigeerd. De ongewogen aantallen worden weergegeven in tabel A.2 van deze bijlage.

b De ledenaantallen van de KNSB dalen tussen 2006 en 2009 sterk. Dit komt doordat de definitie van lidmaatschap in die periode is veranderd. Vanaf 2009 worden alleen leden meegeteld die 18 jaar of ouder zijn (voorheen ging het om leden van 16 jaar en ouder). In 2010 heeft NOC*NSF de regeling afgeschaft dat iedere drie natuurijsleden als één lid van de KNSB mochten worden beschouwd. Daarnaast werd de eis gesteld dat alle leden ten minste 5 euro aan de KNSB afdragen. Veel natuurijsverenigingen vonden dit bedrag te hoog (voorheen betaalden ze ongeveer 25 cent per lid). Daarom zijn ze uit de koepel gestapt, met een ledendaling als gevolg. Dat het ledental tussen 2009 en 2011 toch steeg, is waarschijnlijk te verklaren door de strenge winter van 2011/2012 waarin er veel natuurijs was.

Bron: Ledenrapportages NOC*NSF

Tabel A.2

Ontwikkelingen in het aantal leden van sportbonden, ongewogen voor KISS, 1980-2012 (in aantallen x 1000)^a

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2011	2011 KISS	2012 KISS
Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB)	1889	1052	997	1027	1025	1048	1089	1179	1206	1208	1209
Koninklijke Nederlandse Lawn Tennis Bond (KNLTB)	1899	468	744	728	710	710	699	725	669	688	675
Nederlandse Golf Federatie (NGF)	1914	11	69	106	151	209	269	335	361	386	388
Koninklijke Nederlandse Gymnastiek Unie (KNGU)	1868	454	322	313	297	295	284	269	246	244	242
Koninklijke Nederlandse Hockeybond (KNHB)	1898	102	129	126	137	162	187	223	231	225	233
Koninklijke Nederlandse Hippische Sportfederatie (KNHS)	2002	48	118	131	150	143	189	209	212	219	213
Koninklijke Nederlandse Zwembond (KNZB)	1888	163	164	160	150	152	150	144	140	140	145
Atletiekunie	1901	77	80	82	89	98	123	133	138	138	137
Nederlandse Volleybal Bond (Nevobo)	1947	155	153	148	136	127	128	125	125	120	117
Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijders Bond (KNSB) ^b	1882	139	148	162	187	171	152	43	119	119	92
Nederlandse Bridge Bond (NBB)	1930	39	97	105	112	116	116	116	117	92	116
Koninklijk Nederlands Korfbalverbond (KNKV)	1973	105	93	95	97	97	95	101	98	96	96
Nederlandse Ski Vereniging (NSKIV)	1927	63	161	146	143	141	119	103	91	90	91
Koninklijk Nederlands Watersportverbond (KNWV)	1890	65	97	101	102	111	114	101	90	83	87
Nederlandse Wandelsport Bond	1934	14	30	29	28	26	27	33	60	42	44
Nederlandse Badminton Bond	1931	69	84	86	74	57	66	60	56	56	52
Koninklijke Nederlandse Klim- en Bergsport Vereniging (NKBV)	1902	45	46	53	58	63	57	54	55	55	56
Nederlandse Handbal Verbond (NHV)	1936	101	63	58	55	57	57	56	54	54	53
Judo Bond Nederland (JBN)	1939	59	57	58	55	56	55	61	53	53	58
Koninklijke Nederlandse Motorrijders Vereniging (KNMV)	1904	15	25	23	24	30	36	47	53	53	56
Nederlandse Toer Fiets Unie (NTFU)	1956	50	32	32	33	38	41	46	51	50	54
Squash Bond Nederland (sbn)	1938	9	37	51	51	46	17	16	16	16	16
totaal		3303	3745	3820	3865	3954	4070	4180	4239	4164	4230
gemiddelde groei of krimp per organisatie		150	170	174	176	180	185	190	193	189	192

a NOC*NSF maakt sinds 2011 gebruik van een nieuw systeem om ledenaantallen met een grotere betrouwbaarheid te registreren. Voor 2011 wordt aangegeven in hoeverre de ledenaantallen in KISS afwijken van de daarvoor gebruikte registratiemethode.

b De ledenaantallen bij de KNSB dalen tussen 2006 en 2009 sterk. Dit komt doordat de definitie van lidmaatschap in die periode is veranderd. Vanaf 2009 worden alleen leden meegeteld die 18 jaar of ouder zijn (voorheen ging het om leden van 16 jaar en ouder). In 2010 heeft NOC*NSF de regeling afgeschaft dat iedere drie natuurlidleden als één lid van de KNSB mochten worden beschouwd. Daarnaast werd de eis gesteld dat alle leden ten minste 5 euro afdragen aan de KNSB. Veel natuurlidverenigingen vonden dit bedrag te hoog (voorheen betaalden ze ongeveer 25 cent per lid). Daarom zijn ze uit de koepel gestapt, met een ledendaling als gevolg.

Bron: Ledenrapportages NOC*NSF

Tabel A.3

Ontwikkelingen in het aantal leden van buitengewone sportkoepels, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds											2012	2009	2006	2003	2000	1997	1994	1980	2009-2012 (%)	2000-2009 (%)	2009-2012 (%)
	1946	1946	1946	1946	1946	1946	1946	1946	1946	1946	1946											
Nederlandse Katholieke Sportfederatie (NKS)	402	350	362	384	405	419	434	320	-0,7	+1,4	-9,6											
Nederlandse Culturele Sportbond (NCS)	40	41	188	228	244	210	202	197	+5,1	-1,3	-1,0											
Stichting Studentensport Nederland	68	64	52	67	70	94	100	100	+1,2	+4,6	+0,0											
Nederlandse Christelijke Sport Unie (NCSU)	121	118	203	210	165	144	125	71	-1,6	-5,6	-17,2											
totaal	631	573	805	889	884	867	862	688	+0,3	-0,3	-7,2											
gemiddelde groei of krimp per organisatie	158	143	201	222	221	217	216	172	+0,3	-0,3	-7,2											
Nederlandse bevolking 6 t/m 79 jaar	12.708	13.706	13.906	14.182	14.430	14.552	14.723	14.940	+0,5	+0,4	+0,5											

a Anders dan voor reguliere bonden heeft NOC*NSF de registratiewijze van ledenaantallen van bijzondere sportkoepels niet gewijzigd.

Bron: Ledenrapportages NOC*NSF

Tabel A.4
Ontwikkelingen in het aantal leden van recreatieve organisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980- 2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000- 2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009- 2012 (%)
Sportvisserij Nederland ^b	2006	462	355	360	365	381	353	454	489	+0,2	+2,5	+2,5
SeniorWeb	2002	-	-	-	-	24	69	100	140	-	-	+11,9
Scouting Nederland	1973	102	122	123	117	114	114	110	109	+0,2	-0,7	-0,4
Supportersvereniging Ajax (sva) ^c	1992	-	45	75	76	78	81	87	92	-	+1,4	+2,1
Hobby Computer Club (HCC) ^d	1977	3	.	.	.	205	172	.	.	.	.	.
totaal (excl. HCC)		564	522	558	558	597	617	751	830	+1,2	+3,4	+3,4
gemiddelde groei of krimp per organisatie		282	174	186	186	149	154	188	207	-1,0	+0,1	+3,4

a Vanwege de diversiteit van de doelgroepen die de organisaties bedienen, zijn deze ledenaantallen niet afgezet tegen de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking.

b Komt voort uit een fusie tussen de NVVS (Nederlandse Vereniging Van Sportvisserfederaties) en OVb (Organisatie ter Verbetering van de Binnenvisserij); daarvoor behartigde de NVVS 25 jaar de belangen van de Nederlandse sportvisserij en was de OVb ruim 54 jaar kennis- en adviescentrum op het gebied van zoetwatervisserij en visstandbeheer. De cijfers in de rij Sportvisserij Nederland voor de jaren 1980, 1994, 1997 en 2000 zijn de ledenaantallen van de NVVS.

c Sinds november 2012 is Sportvisserij Nederland lid van NOC*NSF. Sinds 2013 worden hun ledentallen door NOC*NSF gerapporteerd.

d Cijfers voor 2009 ontbreken. Aantal in 2009 geschat op basis van cijfers uit 2006 en 2012.

e Cijfers ontbreken voor de perioden 1994-1997 en 2009-2012.

Bron: Jaarverslagen van de betreffende organisaties

Tabel A.5

Ontwikkelingen in het aantal leden van kerken en het Nederlands Bijbelgenootschap, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003 ^c	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp	1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp	2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp	2009-2012 (%)
Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (RKK)	1853 ^b	5453	5460	5283	5106	4533	4352	4212	4044		-0,9	-2,1	-2,1	-1,3	
Protestantse Kerk in Nederland (PKN; tot aan 2004: NHK, GKN + ELK)	2004	3834	2599	2435	2271	2458	1944	1789	1721		-2,5	-2,6	-2,6	-1,3	
Gereformeerde Kerken vrijgemaakt	1944	99	121	124	125	126	126	124	122		+0,7	-0,1	-0,1	-0,5	
Gereformeerde Gemeenten	1907	84	94	96	98	101	103	105	106		+0,7	+0,7	+0,7	+0,4	
Christelijk Gereformeerde Kerken in Nederland	1892	74	75	75	75	75	75	74	74		+0,0	-0,1	-0,1	+0,0	
Hersteld Hervormde Kerk	2004	-	-	-	-	-	70	58	59		-	-	-	+0,6	
totaal		9544	8349	8013	7675	6941	6670	6362	6126		-1,4	-2,1	-2,1	-1,3	
gemiddelde groei of krimp per organisatie		1909	1670	1603	1535	1388	1112	1060	1021		-1,9	-4,0	-4,0	-1,3	
Nederlands Bijbelgenootschap	1814	454	372	337	331	303	202	182	138		-3,7	-6,4	-6,4	-8,8	
totaal kerken en Nederlands Bijbelgenootschap		9998	8721	8350	8006	7244	6872	6544	6264		-1,5	-2,2	-2,2	-1,4	

a Omdat kerken kinderen soms wel en soms niet meetellen als lid, zetten we de ontwikkeling van het aantal kerkliden niet af tegen de bevolkingsontwikkeling.

b Herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.

c Behalve voor de RKK en PKN zijn alle cijfers in 2003 geschat op basis van de cijfers in 2000 en 2006.

Bron: Kerklidentellingen Kaski, tellingen van afzonderlijke kerken en van het Nederlands Bijbelgenootschap

Tabel A.6
Ontwikkelingen in het aantal leden van consumentenorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB	1883	2.500	3.100	3.500	3.500	3.800	3.869	3.967	3.964	+1,5	+1,4	+0,0
Vereniging Nederlandse Woonbond	1990	-	155	417	717	682	795	849	945	-	+1,9	+3,6
Vereniging Eigen Huis	1974	85	385	500	584	636	667	690	701	+6,8	+1,9	+0,5
Consumentenbond	1953	510	650	663	635	601	561	512	473	-0,2	-2,4	-2,6
Vereniging de Vastelastenbond ^a	2004	-	-	-	-	-	19	33	50	-	-	+15,0
totaal		3.095	4.290	5.080	5.436	5.719	5.911	6.051	6.133	+2,2	+1,2	+0,4
gemiddelde groei of krimp per organisatie		1.032	1.073	1.270	1.359	1.430	1.182	1.210	1.227	+0,5	-1,3	+0,4
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		10.152	11.978	12.149	12.373	12.599	12.752	12.958	13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a Vanwege ontbrekende cijfers voor 2006 is het ledenaantal van 2007 weergegeven.

Bron: Jaarverslagen van de betreffende organisaties

Tabel A.7

Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van internationale hulporganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp		gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
										1980-2012 (%)	2000-2009 (%)	
Nederlandse Rode Kruis ^a	1873	1.072	1.000	900	750	675	591	547	564	-2,0	-3,5	+1,1
Oxfam Novib ^{b,d}	1956	140	279	263	232	306	390	429	362 ^e	+3,3 ^c	+7,1	-5,7 ^e
Unicef ^a	1955	15	61	69	90	158	244	310	345	+10,3	+14,7	+3,7
Cordaid ^b	1999	-	-	-	307	329	308	425	316	-	+3,7	-9,4
Cordaid Memisa (vanaf 1999 bij Cordaid) ^b	1925	95	146	116	-	-	-	-	-	-	-	-
Cordaid Mensen in Nood (vanaf 1999 bij Cordaid) ^b	1914	175	174	157	-	-	-	-	-	-	-	-
Amnesty International ^b	1968	45	160	185	217	261	294	305	279	+5,9	+3,9	-3,0
sos Kinderdorpen ^{b,d}	1949	30	30	40	30 ^f	100 ^f	110	133	181	+2,1	+4,9 ^f	+10,8
Plan Nederland ^b	1975	65	282	400	350 ^g	196 ^g	145	130 ^h	115	+1,8	-10,4	-4,0
War Child ^{a,d}	1995	-	-	-	-	-	-	-	107	-	-	-3,6 ⁱ
Liliane Fonds ^{b,d}	1980	-	69	54	60	71	84	87	91	+1,6 ^j	+4,2	+1,8
Stichting Terre des Hommes Nederland ^b	1966	30	130	130	92 ^k	85	77	90	84	+3,3	-0,2	-2,0
Edukans ^b	2002	-	-	-	-	50	50	45	79	-	-	+20,8
Stichting Amref Flying doctors (van 1969-1975)												
Medisch Werk Afrika en van 1975-1977 Amref Nederland) ^{b,d}	1969	-	-	-	-	-	20	42	72	-	+27,7 ^l	+19,8
Stichting Vluchteling ^a	1976	230	228	225	200	200	140	92	70	-3,7	-8,2	-9,0
Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding ^{b,d}	1967	80	370	370 ^m	130 ^m	150	135	100 ⁿ	64	+4,2	-2,9	-13,7
Woord en Daad ^b	1973	55	55	55	55	55	55	55	52	-0,2	+0,0	-1,9
Artsen zonder Grenzen ^{b,d}	1984	-	650	850	700	700 ^o	487 ^p	464	-	-	-0,8	-3,0 ^o
ChildsLife International ^{c,d}	1995	-	-	80	82	85	115	-	-	-	+5,8 ^q	-
totaal (excl. Oxfam Novib, sos Kinderdorpen, War Child, Liliane Fonds, Amref Flying Doctors, Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding, Artsen zonder Grenzen, ChildsLife International)		1.782	2.305	2.291	2.121	2.080	1.988	2.085	1.996	+0,2	-0,3	-1,6
gemiddelde groei of krimp per organisatie		198	231	229	236	208	199	209	200	+0,2	-1,6	-1,6

Tabel A.7 (vervolg)

	sinds											2012	2009	2006	2003	2000	1997	1994	1980	1980-2012 (%)	2000-2009 (%)	2009-2012 (%)
	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp											
totaal (excl. Nederlandse Rode Kruis, Oxfam Novib, sos Kinderdorpen, War Child, Liliane Fonds, Amref Flying Doctors, Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding, Artsen zonder Grenzen, ChildsLife International)																						
	710	1.305	1.391	1.371	1.405	1.397	1.539	1.431	+2,0	+1,1	-2,6											
gemiddelde groei of krimp per organisatie	89	145	155	171	156	155	171	159	+1,6	-0,3	-2,6											
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar	10.152	11.978	12.149	12.373	12.599	12.752	12.958	13.244	+0,8	+0,5	+0,7											

a Het gaat hier alleen om de leden en/of structurele donateurs; donateurs die periodiek schenken.

b Het gaat hier om zowel de leden, structurele donateurs als incidentele donateurs.

c Definitie lid/donateur onbekend.

d De gegevens zijn niet consequent over de tijd heen vergelijkbaar, waardoor ze niet kunnen worden meegenomen bij de berekening van de totale leden- en donateursaantallen.

e Vanaf 2012 worden donateurs met meerdere fondsenwervende niet langer twee keer meegeteld. De gemiddelde jaarlijkse groeipercentages worden daarom berekend voor de perioden 1980-2011 en 2009-2011.

f Onwaarschijnlijke en onverklaarbare stijging van het donateursaantal tussen 2000 en 2003. Hierom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2003 en 2009 getoond.

g Plotselinge daling tussen 2000 en 2003 het gevolg van de nasleep van de negatieve publiciteit rondom het hoge inkomen van de directeur eind 1999.

h Donateursaantal voor 2009 geschat op basis van aantallen in 2006 en 2012.

i Cijfers zijn pas vanaf 2011 beschikbaar. Daarom wordt alleen het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2011 en 2012 getoond.

j Cijfers voor 1980 ontbreken. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1994 en 2012 getoond.

k Cijfers voor 2000 ontbreken; cijfers 2001 in plaats van 2000.

l Cijfers voor de periode 1980 tot en met 2003 ontbreken. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1980 en 2012 niet getoond en wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage 2006 (i.p.v. 2000) tot en met 2009 getoond.

m Daling van het donateursaantal tussen 1997 en 2000 gevolg van definitieverandering 'donateurs'.

n Cijfers voor 2009 ontbreken. Donateursaantal voor 2009 geschat op basis van aantallen in 2006 en 2012.

o Cijfers voor 2012 ontbreken. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2009 en 2011 getoond.

p Onwaarschijnlijke en onverklaarbare daling van het donateursaantal tussen 2003 en 2006.

q Cijfers voor de periode 2009 tot en met 2012 ontbreken. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2000 en 2006 (i.p.v. 2009) getoond en wordt er geen gemiddeld groeipercentage weergegeven voor de jaren 2009 tot en met 2012.

Bron: Leden- en donateurstellingen c.b.f., jaarverslagen van de betreffende organisaties

Tabel A.8

Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van gezondheidsorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
KWF Kankerbestrijding ^b	1949	695	1053	1010	800	910	650	800	967	+1,0	+0,0	+6,5
Nationale Vereniging de Zonnebloem ^b	1949	295	414	550	610	645	620	610	544	+1,9	+0,0	-3,7
Nederlandse Hartstichting ^b	1964	550	1503	1153	1145	800	530	503	552	+0,0	-8,7	+3,1
Stichting Kinderen Kankervrij (Kika) ^a	2002	-	-	-	-	16	64	124	244	-	-	+25,2
Nierstichting ^{c,d}	1967	415	451	499	503	552	600 ^f	600 ^e	228 ^f	+1,4 ^f	+3,0 ^e	-
Stichting CliniClowns Nederland ^a	1992	-	0	3	13	64	151	197	201	-	+35,3	+0,7
Stichting Ms Research ^{c,d}	1980	^g	150	150	175	175	150	150	150	+0,0 ^g	-1,7	+0,0
Longfonds (tot 2013 Nederlands Astma Fonds) ^h	1959	24	533	745	556	355 ^h	73 ^h	126	135	+12,1	+3,0	+2,2
Alzheimer Nederland ^b	1984	-	110	250	215	230	240	125	109	-	-5,8	-4,5
Diabetesvereniging Nederland ^{b,d}	1945	35	40	42	50	56	58 ⁱ	104 ⁱ	104 ⁱ	+1,4	+2,5 ^j	-13,3 ⁱ
Maag Lever Darm Stichting ^b	1981	-	25	41	41	60	80	60	79	-	+4,3	+9,7
Nederlandse Patiëntenvereniging ^a	1982	-	58	65	70	80	75	70	64	-	-0,1	-3,0
Reumafonds ^{a,d}	1926	80	165	184	189	197	200	198 ^k	63 ^k	+3,0	+0,5	-3,1 ^k
Aids Fonds ^{a,d}	1985	-	90	90 ⁱ	200 ⁱ	120 ⁱ	130	95	59	-	-3,8 ^l	-14,7
Hersenstichting ^a	1989	-	5	50	67	67	35	49	53	-	-3,5	+2,9
Revalidatiefonds ^{d,m}	1960	ⁿ	ⁿ	55	55	65	57	60	45	+0,7 ⁿ	+1,0	+0,0 ⁿ
Epilepsiefonds ^{c,d,o}	1893	259	157	125	125	90	70	54	29	^o	^o	^o
 totaal (excl. Nierstichting, Stichting Ms Research, Longfonds, Diabetesvereniging Nederland, Reumafonds, Aids Fonds, Revalidatiefonds, Epilepsiefonds)		1.540	3.318	3.272	3.136	3.047	2.595	2.687	2.962	+1,9	-1,7	+2,6

Tabel A.8 (vervolg)

gemiddelde groei of krimp per organisatie	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980–2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000–2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009–2012 (%)
		1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	1980–2012 (%)	2000–2009 (%)	2009–2012 (%)
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		385	332	327	314	305	260	269	296	-0,7	-1,7	+2,6
		10.152	11.978	12.149	12.373	12.599	12.752	12.958	13.244	+0,8	+0,5	+0,5

- a Het gaat hier alleen om de leden en/of structurele donateurs: donateurs die periodiek schenken.
- b Het gaat hier om zowel de leden, structurele donateurs als incidentele donateurs.
- c Definitie lid/donateur onbekend.
- d De gegevens zijn niet consequent over de tijd heen vergelijkbaar, waardoor ze niet kunnen worden meegenomen bij de berekening van de totale leden- en donateursaantallen.
- e Donateursaantal 2009 onbekend. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2000 en 2006 getoond.
- f Onwaarschijnlijke en onverklaarbare daling van het donateursaantal tussen 2006 en 2012. Hierdoor is het niet mogelijk betrouwbare jaarlijkse groeicijfers te presenteren voor de periode 2009 tot en met 2012 en worden de gemiddelde jaarlijkse groeicijfers tussen 1980 en 2006 (i.p.v. 2012) gepresenteerd.
- g Cijfers voor 1980 ontbreken. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1994 en 2012 getoond.
- h Tot en met 2003 zowel structurele donateurs, incidentele donateurs, als leden. Daarna enkel structurele donateurs en leden. Als gevolg hiervan een plotselinge daling van het aantal donateurs tussen 2003 en 2006.
- i Onwaarschijnlijke en onverklaarbare stijging van het donateursaantal tussen 2006 en 2012.
- j Cijfers voor 2009 ontbreken. Daarom worden de gemiddelde jaarlijkse groepercentages van de perioden 2000 tot en met 2006 en 2011 tot en met 2012 getoond.
- k Onwaarschijnlijke en onverklaarbare daling van het donateursaantal tussen 2009 en 2011. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2011 en 2012 getoond.
- l Onwaarschijnlijke en onverklaarbare stijging van het donateursaantal tussen 1997 en 2000. Onwaarschijnlijke en onverklaarbare daling van het aantal donateurs tussen 2000 en 2003. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2003 en 2009 getoond.
- m Vanaf 2011 enkel structurele donateurs, daarvoor het gehele bestand aan adressen dat bij wervingsacties kon worden aangeschreven. Deze verandering verklaart de daling van het donateursaantal tussen 2009 en 2012. Hierom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2011 en 2012 getoond.
- n Cijfers zijn pas vanaf 1997 beschikbaar. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1997 en 2012 getoond.
- o Definitie van 'donateur' is aan verandering onderhevig geweest (wanneer welke definitie is gebruikt, is niet meer te achterhalen). Hierdoor kunnen er geen betrouwbare gemiddelde jaarlijkse groepercentages worden gepresenteerd.

Bron: Leden- en donateurstellingen c&f, jaarverslagen van de betreffende organisaties

Tabel A.9

Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van welzijnsorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp		
		1980-2012 (%)	2000-2009 (%)	2009-2012 (%)								
Stichting Leger des Heils Fondsenwerving ^{d,e}	1887	470	460	450	450	430	410 ^e	207 ^e	241	+0,1	-1,5 ^e	+5,2
Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levensinde (NvVE) ^b	1973	15	70	96	100	103	104	109	141	+7,2	+0,9	+9,0
Fonds Slachtofferhulp ^{d,f}	1984	-	23	43	60	90	100	65	70	-	f	f
Siriz (tot 2010 Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind) ^b	1971	11	101	102	100	105	100	84	69	+5,9	-1,9	-6,5
Stichting Vrienden van De Hoop ^{c,d}	1975	. ^g	. ^g	. ^g	. ^g	68	70 ^h	22 ^h	27	. ^g	+1,0 ^h	+6,5
Nederlandse Stichting voor het Gehandicapte Kind (NUSK) ^{c,d}	1950	92	92	92	92	92	92 ^h	38 ^h	37	-0,1	+0,0 ^h	-0,8
Jantje Beton ^{c,d}	1968	j	20	20	20	50	50 ^h	10 ^h	7	+3,9 ⁱ	+0,0 ^h	-12,3
Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij (KNRM) ^{d,f}	1824	55	70	65	70	73	75	75	j	f	f	f
totaal (incl. NvVE, Siriz)		26	171	198	200	208	204	193	209	+6,7	-0,4	+2,8
gemiddelde groei of krimp per organisatie		13	86	99	100	104	102	96	105	+6,7	-0,4	+2,8
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		10.152	11.978	12.149	12.373	12.599	12.752	12.958	13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a Het gaat hier alleen om de leden en/of structurele donateurs; donateurs die periodiek schenken.

b Het gaat hier om zowel de leden, structurele donateurs als incidentele donateurs.

c Definitie lid/donateur onbekend.

d De gegevens zijn niet consequent over de tijd heen vergelijkbaar, waardoor ze niet kunnen worden meegenomen bij de berekening van de totale leden- en donateursaantallen.

e Sterke daling van het ledental door een definitieverandering tussen 2006 en 2009. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2000 en 2006 getoond. Vanaf 2009 worden alleen leden en structurele donateurs meegeteld.

f Definitie van 'donateur' is aan verandering onderhevig geweest (wanneer welke definitie is gebruikt, is niet meer te achterhalen). Hierdoor kunnen er geen betrouwbare gemiddelde jaarlijkse groeipercentages worden gepresenteerd.

g Cijfers tussen 1980 en 2000 ontbreken. Daarom wordt er geen gemiddeld jaarlijks groeipercentage gegeven voor 1980 tot en met 2012.

h Onwaarschijnlijke en onverklaarbare daling van het aantal leden/donateurs tussen 2006 en 2009. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2000 en 2006 getoond.

i Cijfers voor 1980 ontbreken. Daarom wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1994 en 2012 getoond.

j Cijfers voor 2012 ontbreken.

Bron: Leden- en donateurstellingen c.b.f., jaarverslagen van de betreffende organisaties

Tabel A.10
Ontwikkelingen in het aantal leden en/of donateurs van natuur- en milieuorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Wereld Natuur Fonds ^b	1962	100	690	708	773	850	920	910	870	+7,0	+1,8	-1,5
Natuurmonumenten ^b	1905	260	725	870	965	945	900	830	732	+3,3	-1,7	-4,1
Greenpeace Nederland ^b	1971	18	586	611	666	674	580	520	466	+10,7	-2,7	-3,6
Derzlandschappen ^{d,e}	2009	.	221	234	253	272	303	304	312	+1,9 ^e	+2,1	+0,9
Dierenbescherming ^b	1864	100	180	188	192	197	200	200	180	+1,9	+0,5	-3,4
International Fund for Animal Welfare (IFAW) ^c	1981	-	130	220	291	326	190	174	159	-	-5,5	-3,1
Vogelbescherming Nederland ^a	1899	26	80	102	125	124	127	150	154	+5,7	+2,0	+0,8
World Society for the Protection of Animals ^b	1950	10	10	8	26	42	65	113	136	+8,5	+17,5	+6,3
Stichting AAP ^a	1972	1	9	43	58	91	86	120	133	+16,5	+8,4	+3,4
Milieudefensie ^b	1972	14	35	34	43	71	92	78	84	+5,7	+6,9	+2,1
Zeehondencreche Lenie 't Hart ^a	1974	20	45	43	48	53	57	63	63	+3,7	+3,1	+0,3
Stichting Proefdiervrij ^{c,d}	1897	10	10	20	26	42	51	53	50 ^f	+5,5 ^f	+8,5	-1,2 ^f
Waddenvereniging ^a	1965	20	54	48	49	49	45	44	46	+2,6	-1,2	+1,2
totaal (excl. DenzLandschappen, Stichting Proefdiervrij)		569	2.544	2.876	3.236	3.422	3.262	3.202	3.022	+5,4	-0,1	-1,9
gemiddelde groei of krimp per organisatie		57	254	288	324	342	326	320	302	+5,4	-0,1	-1,9
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		10.152	11.978	12.149	12.373	12.599	12.752	12.958	13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a Het gaat hier alleen om de leden en/of structurele donateurs: donateurs die periodiek schenken.

b Het gaat hier om zowel de leden, structurele donateurs als incidentele donateurs.

c Definitie lid/donateur onbekend.

d De gegevens zijn niet consequent over de tijd heen vergelijkbaar, waardoor ze niet kunnen worden meegenomen bij de berekening van de totale leden- en donateurs aantallen.

e Tot 2009 werden de ledentallen van DenzLandschappen enkel apart weergegeven. Ten behoeve van de vergelijkbaarheid over de tijd heen zijn de ledentallen van de afzonderlijke landschappen bij elkaar opgeteld. Deze som is alleen voor 1980 onbekend. Ieder landschap kan zijn definitie van leden zelf bepalen. Het is onbekend of een en dezelfde definitie wordt gebruikt. Vanwege de ontbrekende gegevens voor 1980 wordt het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 1994 en 2012 getoond.

f Vanaf 2012 wordt een andere definitie van donateurs gehanteerd. Daarom worden de gemiddelde jaarlijkse groeipercentages van de perioden 1980 tot en met 2011 en 2009 tot en met 2011 getoond.

Bron: Vroege Vogels Parade VPRO

Tabel A.11

Ontwikkelingen in het aantal leden van vakbonden, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
FNV	1975	1078	1111	1194	1225	1205	1171	1197	1180	+0,3	-0,3	-0,5
CNV	1909	304	338	354	357	355	342	336	341	+0,4	-0,7	+0,4
MHP	1974	118	156	161	207	169	161	135	132	+0,4	-4,6	-0,8
totaal		1500	1605	1709	1789	1729	1674	1668	1653	+0,3	-0,8	-0,3
gemiddelde groei of krimp per organisatie		500	535	570	596	576	558	556	551	+0,3	-0,8	-0,3
Nederlandse beroepsbevolking		5293	6466	6832	7187	7364	7507	7846	7894	+1,3	+1,0	+0,2

Bron: Vakbondsledenstellingen CBS (StatLine, Historische Reeksen, Arbeid en Sociale Zekerheid)

Tabel A.12

Ontwikkelingen in het aantal leden van vrouwenorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Vrouwen van Nu (voorheen NBVP)	1930	82	75	70	66	58	50	47	44	-1,9	-3,7	-2,3
Passage	1999	65	49	43	50	40	30	26	21	-3,4	-7,1	-6,1
Koninklijk wvvh-vrouwennetwerk	1912	55	40	30	30	25	15	12	10	-5,1	-9,6	-5,0
ZijActief Nederland ^a	1956	57	56	50	48	23	17	6	5	-7,4	-21,1	-5,5
totaal		259	220	193	194	146	112	91	80	-3,6	-8,1	-3,9
gemiddelde groei of krimp per organisatie		65	55	48	49	37	28	23	20	-3,6	-8,1	-3,9
Nederlandse bevolking, vrouwen vanaf 18 jaar		5173	6112	6201	6313	6422	6507	6606	6745	+0,8	+0,5	+0,7

a Verschillende regionale afdelingen van ZijActief Nederland zijn over de jaren heen opgeheven: kvo (31 december 2002), ZijActief Friesland (2004), ZijActief Limburg (1 januari 2007 afgesplitst), ZijActief Flevoland (april 2008), ZijActief Overijssel (1 juli 2012). Daarentegen is ZijActief Brabant Zuid-Oost juist in juli 2003 lid geworden.

Tabel A.13
Ontwikkelingen in het aantal leden van ouderenorganisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
Unie KBO ^a	1952	192	230	236	250	261	308	327	192	-0,1	+3,0	-16,8
KBO-Brabant	2011	-	-	-	-	-	-	-	132	-	-	-
ANBO	1901	182	200	198	180	170	177	177	182	-0,1	-0,2	-0,4
PCOB	1960	14	80	83	90	90	105	109	104	+6,3	+2,2	-3,3
totaal		388	510	517	520	521	590	613	595	+1,3	+1,8	-1,0
gemiddelde groei of krimp per organisatie		129	170	172	173	174	197	204	149	+0,4	+1,8	-10,1
Nederlandse bevolking vanaf 50 jaar		3645	4297	4556	4881	5155	5436	5751	5985	+1,6	+1,8	+2,0

a Unie KBO daalt sterk tussen 2009 en 2012 doordat KBO-Brabant (de grootste provinciale bond) zich per 1 januari 2011 heeft afgescheiden.

Bron: Jaarverslagen van de betreffende organisaties

Tabel A.14
Ontwikkelingen in het aantal leden van omroepen, 1980-2014 (in aantallen x 1000 en procenten)^a

	sinds	1980	1994	1997	2000	2004 ^b	2009 ^b	2014 ^b	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
AVROTROS ^c	2014	1.544	1.208	1.151	993	824	869	686	-2,4	-1,5	-4,6
KRO (Katholieke Radio Omroep)	1925	610	615	615	569	476	456	444	-0,9	-2,4	-0,3
EO (Evangelische Omroep)	1967	205	532	592	603	476	439	441	+2,3	-3,5	+0,5
NCRV (Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging)	1924	522	548	544	498	365	366	355	-1,1	-3,4	-0,3
VPRO (Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep)	1926	186	543	493	459	362	362	340	+1,8	-2,6	-1,2
VARA (Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs)	1925	538	531	508	464	420	360	410	-0,8	-2,8	+2,6
BNN (Barts Neverending Network)	1998	-	-	-	107	216	303	338	-	+12,2	+2,3
MAX (MAXimale levenservaring)	2002	-	-	-	-	65	239	346	-	-	+7,8
WNL (Wakker Nederland)	2009	-	-	-	-	-	60	53	-	-	-0,5
PowNed (Publieke Omroep Weidenkend Nederland)											
En Dergelijke	2008	-	-	-	-	-	52	52	-	-	+1,0
Human (humanistische omroep)	1989 ^d	-	-	-	-	-	-	68	-	-	-
Llink ^e	2000	-	-	-	-	-	153	-	-	-	-
vo0 (Veronica Omroep Organisatie) ^f	1973	285	1066	-	-	-	-	-	-	-	-
totaal (excl. Llink, vo0)		3.890	5.043	3.903	3.694	3.205	3.660	3.745	+0,1	-0,6	+0,9
gemiddelde groei of krimp per organisatie		648	841	781	616	458	366	312	-2,2	-5,0	-3,0
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		10.152	11.978	12.149	12.373	12.599	12.958	13.316	+0,8	+0,5	+0,5

a Vanwege de beperkte beschikbaarheid van cijfers in 2003 en 2012 worden de cijfers voor 2004 en 2014 gepresenteerd.

b Cijfers gecontroleerd door Commissariaat van de Media.

c In 2014 zijn AVRO en TROS gefuseerd in AVROTROS. Ten behoeve van de vergelijkbaarheid worden de ledentallen van beide omroepen voor eerdere meetmomenten bij elkaar opgeteld.

d Sinds 2010 zendgemachtigd. Hierom worden de ledentallen van Human pas na 2010 getoond en worden er geen gemiddelde jaarlijkse groeipercentages getoond.
e Ledenaantallen voor 2000 en 2004 onbekend. Daarom kan het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage tussen 2000 en 2009 niet worden getoond. Llink is in 2010 opgeheven. Daarom wordt deze omroep niet meegenomen bij de beschrijving van het totale ledental van omroepen.

f De vo0 is in 1995 opgeheven. Daarom wordt deze omroep niet meegenomen bij de beschrijving van het totale ledental van omroepen.

Bron: Omroepledentellingen Commissariaat van de Media, jaarverslagen omroepen

Tabel A.15
Ontwikkelingen in het aantal leden van politieke partijen, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	sinds	1980	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
CDA	1980	143	100	89	80	77	70	68	61	-2,6	-1,8	-3,4
PvdA	1946	113	69	62	58	62	63	57	54	-2,3	-0,3	-1,3
VVD	1948	86	55	52	49	44	41	38	38	-2,5	-2,9	+0,6
SP ^a	1972	-	16	20	26	36	45	50	44	-	+7,6	-4,3
totaal (excl. SP)		342	224	203	187	183	174	162	154	-2,5	-1,6	-1,7
gemiddelde groei of krimp per organisatie		114	75	68	62	61	58	54	51	-2,5	-1,6	-1,7
totaal (incl. SP)		342	240	223	213	219	219	213	198	-1,7	+0,0	-2,3
gemiddelde groei of krimp per organisatie		114	80	74	71	73	73	71	66	-1,7	+0,0	-2,3
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar		10.152	11.978	12.149	12.373	12.599	12.752	12.958	13.244	+0,8	+0,5	+0,7

a Het DNPP brengt de ledentallen van partijen in kaart vanaf het moment waarop ze in de Tweede Kamer zijn gezeteld. Voor het CDA, de PvdA en vvd geldt dat ze al vóór 1980 in de Tweede Kamer zetelden. Des SP doet dit pas sinds 1994. Vandaar dat hun ledenaantal pas vanaf dan wordt meegeteld.

Bron: Ledentellingen politieke partijen DNPP (www.dnpp.nl)

Tabel A.16

Ontwikkelingen in het totale aantal leden en/of donateurs van grote maatschappelijke organisaties, 1980-2012 (in aantallen x 1000 en procenten)

	1980	1994	1997
sport en recreatie (excl. buitengewone sportkoepels en НСС)	3.779	4.172	4.286
kerken	9.998	8.721	8.350
consumentenorganisaties	3.095	4.290	5.080
internationale hulp en solidariteit (excl. Oxfam Novib, sos Kinderdorpen, War Child, Liliane Fonds, Amref Flying Doctors, Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding, Artsen zonder Grenzen, ChildsLife International)	1.782	2.236	2.237
gezondheidszorg en welzijn (excl. Nierstichting, Stichting M s Research, Longfonds, Diabetesvereniging Nederland, Reumafonds, Aids Fonds, Revalidatiefonds, Epilepsiefonds, Leger des Heils, Fonds Slachtofferhulp, Stichting Vrienden van De Hoop, NSGK, Jantje Beton, KNRM)	1.566	3.339	3.320
natuur en milieu (excl. De12Landenschappen, Stichting Proefdiervrij)	569	2.544	2.876
vakbonden (FNV + CNV + MHP)	1.500	1.605	1.709
vrouwenorganisaties	259	220	193
ouderenorganisaties	388	510	517
omroeporganisaties (excl. Llink en voo)a	3.890	5.043	3.903
politieke partijen (incl. SP)	342	240	223
totaal	26.883	31.854	32.694
totaal (excl. kerken)	16.885	23.133	24.344
Nederlandse bevolking vanaf 18 jaar	10.152	11.978	12.149

a In verband met de beperkte beschikbaarheid van gegevens is 2004 in plaats van 2003 en 2014 in plaats van 2012 weergegeven.

Bron: Ledenrapportages NOC*NSF, kerkledentellingen Kaski, tellingen van afzonderlijke kerken en van het Nederlands Bijbelgenootschap, leden- en donateurstellingen CVF, Vroege Vogels Parade VPRO, vakbondsledentellingen CBS (Statline), omroepledentellingen Commissariaat van de Media, ledentellingen politieke partijen DNP, jaarverslagen recreatieve organisaties, consumentenorganisaties, goede doelen organisaties, vrouwenorganisaties, ouderenorganisaties, omroepen

BIJLAGE A

2000	2003	2006	2009	2012	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 1980-2012 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2000-2009 (%)	gemiddelde jaarlijkse groei of krimp 2009-2012 (%)
4.338	4.468	4.610	4.862	5.059	+0,9	+1,3	+1,3
8.006	7.594	6.872	6.544	6.264	-1,5	-2,2	-1,4
5.436	5.719	5.911	6.051	6.133	+2,2	+1,2	+0,4
2.061	2.009	1.904	1.999	1.904	+0,2	-0,3	-1,6
3.161	3.080	2.649	2.730	3.021	+2,0	-1,6	+3,1
3.236	3.422	3.262	3.202	3.022	+5,4	-0,1	-1,9
1.789	1.729	1.674	1.668	1.653	+0,3	-0,8	-0,3
194	146	112	91	80	-3,6	-8,1	-3,9
520	521	590	613	595	+1,3	+1,8	-1,0
3.694	3.205	3.387	3.660	3.532	+0,1	-0,6	+1,6
213	219	219	213	198	-1,7	+0,0	-2,3
32.649	32.113	27.802	31.479	31.431	+0,5	-0,4	-0,1
24.642	24.518	20.931	24.935	25.166	+1,3	+0,1	+0,3
12.373	12.599	12.752	12.958	13.244	+0,8	+0,5	+0,7

Bijlage B Organisaties die aan de enquête deelnamen

In totaal hebben 91 organisaties de vragenlijst van de Enquête maatschappelijke organisaties 2013 ingevuld (de vier organisaties met minder dan 50.000 leden op een van de meetpunten zijn aangeduid met een *):

50Plus*
 Abvakabo FNV
 Algemene Onderwijsbond
 Alzheimer Nederland
 Ambtenarencentrum
 Amnesty International
 Amref Flying Doctors
 AVRO (Algemene Vereniging Radio Omroep)
 Badminton Nederland
 Boeddhistische Unie Nederland
 CDA (Christen Democratisch Appèl)
 Centrale van Middelbare en Hogere Functionarissen bij Overheid, Onderwijs, Bedrijven en Instellingen
 Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)
 ChristenUnie*
 CNV Onderwijs
 CNV Vakmensen
 Cordaid
 D66 (Democraten 1966)*
 De Unie
 De12Landschappen
 Diabetesvereniging Nederland (DVN)
 Epilepsiefonds
 Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)
 FNV Bondgenoten
 FNV Jong*
 Fonds Slachtofferhulp
 Greenpeace Nederland
 Hersenstichting Nederland
 Hobby Computer Club (HCC)
 Judo Bond Nederland (JBN)
 Koninklijk Nederlands Korfbalverbond (KNKV)
 Koninklijk Nederlands Watersportverbond (KNWV)
 Koninklijk NvvH-vrouwennetwerk
 Koninklijke Nederlandse Hippische Sportfederatie (KNHS)
 Koninklijke Nederlandse Lawn Tennis Bond (KNLTB)
 Koninklijke Nederlandse Motorrijders Vereniging (KNMV)

Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij (KNRM)
 Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijders Bond (KNSB)
 Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB
 Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB)
 Koninklijke Nederlandse Zwem Bond (KNZB)
 Leger des Heils
 Liliane Fonds
 Longfonds
 Maag Lever Darm Stichting (MLDS)
 Milieudefensie
 Nationale Vereniging de Zonnebloem
 NCRV (Nederlandse Christelijke Radio-Vereniging)
 Nederlands Bijbelgenootschap
 Nederlands Handbal Verbond (NHV)
 Nederlandse Brandwonden Stichting
 Nederlandse Bridge Bond (NBB)
 Nederlandse Culturele Sportbond (NCS)
 Nederlandse Golf Federatie (NGF)
 Nederlandse Hartstichting
 Nederlandse Patiënten Vereniging (NPV)
 Nederlandse Rode Kruis
 Nederlandse Ski Vereniging (NSKiV)
 Nederlandse Stichting voor Leprabestrijding
 Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde (NVVE)
 Nederlandse Vrouwen Raad
 Nierstichting
 Oxfam Novib
 Passage, christelijk-maatschappelijke vrouwenbeweging
 Plan Nederland
 Protestants Christelijke Ouderen Bond (PCOB)
 PvdA (Partij van de Arbeid)
 SeniorWeb
 Siriz
 SP (Socialistische Partij)
 Sportvisserij Nederland
 Stichting CliniClowns Nederland
 Stichting Kinderen Kankervrij (KiKa)
 Stichting Meedoen mogelijk maken
 Stichting Nederlands Comité UNICEF
 Stichting Proefdiervrij
 Stichting Save the Children Nederland
 Stichting Studentensport Nederland
 Stichting Terre des Hommes Nederland
 Stichting Vluchteling

Supportersvereniging Ajax (SVA)
TROS (Televisie & Radio Omroep Stichting)
Unie van Katholieke Bonden van Ouderen (Unie KBO)
Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten
Vereniging de Vastelastenbond
Vereniging Nederlandse Woonbond
Vogelbescherming Nederland
VPRO (Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep)
Vrouwen van Nu (voorheen NBvP)
Waddenvereniging
Wielersportbond NTFU
Omroep WNL
Zeehondencreche Lenie 't Hart

Bijlage C Bijlagen bij hoofdstuk 6

C.1 Ontwikkelingen in de ledenaantallen van kerkenoetschappen

Tabel C.1

Ontwikkelingen in de ledenaantallen van kerkenoetschappen in Nederland, 1970-2010/2011 (in aantallen en procenten)

naam	1970	1980	1990	2000	2004-2005	2010-2011	verschil 1970 en 2010-2011
<i>katholiek</i>							
Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (RKK)	5.273.665	5.453.217	5.559.550	5.106.333	4.644.800	4.093.194	-22
Oud-Katholieke Kerk van Nederland	8.015	6.113	.	.	6.001	5.275	-34
Vrij-Katholieke kerk	1.019	851	869	.	800	515	-49
<i>Protestantse Kerk in Nederland (PKN)</i>							
Nederlandse Hervormde Kerk	3.075.565	2.930.928	2.677.244	1.579.627			
Gereformeerde Kerken in Nederland	864.978	869.100	794.008	676.627			
Evangelisch-Lutherse Kerk	48.195	33.998	23.811	14.928			
voorgaande drie opgeteld	3.988.738	3.834.026	3.495.063	2.271.182			
Protestantse Kerk in Nederland (PKN)	-	-	-	-	2.002.155 ^b	1.789.259	-55
<i>orthodox-gereformeerd</i>							
Voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland	-	-	-	-	3.400	2.881	
Gereformeerde Kerken in Nederland (hersteld)	-	-	-	-	1.500	1.500 ^a	
Christelijke Gereformeerde Kerken	69.641	74.482	75.924	74.739	73.978	74.448	+7
Gereformeerde Kerken vrijgemaakt	86.451	98.606	114.120	125.048	126.949	124.260	+44
Nederlands Gereformeerde Kerken	27.738	29.329	29.624	30.169	31.590	33.030	+19
<i>bevindelijk gereformeerd</i>							
Hersteld Hervormde Kerk	-	-	-	-	53.900	57.730	+38
Gereformeerde Gemeenten	76.643	83.800	91.038	98.495	102.480	105.784	+38
Gereformeerde Gemeenten in Nederland	15.946	19.124	21.000	20.644	21.646	23.987	+50

Tabel C.1 (vervolg)

naam	1970	1980	1990	2000	2004-2005	2010-2011	verschil 1970 en 2010-2011
Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband)	-	.	.	3.000	2.500	1.500	
Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland	18.330	.	17.000	18.000	18.000	18.500	+1
Vrije (oud) Gereformeerde Gemeenten	.	.	.	.	5.000	5.000	
<i>vrijzinnig</i>							
Algemene Doopsgezinde Sociëteit	32.615	22.500	19.553	11.776	9.600	7.996	-75
Remonstrantse Broederschap	18.355	12.166	8.268	5.445	5.460	5.705	-69
Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NP B	5.705	.	.	6.287	5.338	4.385	-23
<i>evangelische en pinksterkerken</i>							
Unie van Baptistengemeenten	9.611	11.951	12.359	12.224	11.364	10.889	+13
Broederschap van Baptistengemeenten	.	.	.	3.500	4.200	4.200 ^a	
Onafhankelijke Vrije Baptistengemeenten	.	.	.	.	4.200	4.200 ^a	
Zevendedagsadventisten	3.340	3.914	4.120	4.300	4.500	5.000	+50
Bond van Vrije Evangelische Gemeenten	8.650	7.691	7.239	6.200	5.821	5.625	-35
Leger des Heils	11.000	.	8.500	7.511	6.915	6.205	-44
Diverse Pinkstergemeenten en Evangelische Gemeenten	17.480	34.190	70.000	80.000	81.000	81.000 ^a	+363
Evangelische Broedergemeenten	5.240	.	.	21.000	20.000	15.000 ^a	+186

Tabel C.1 (vervolg)

naam	1970	1980	1990	2000	2004-2005	2010-2011	verschil 1970 en 2010-2011
<i>overig christelijk</i>							
Nieuw-Apostolische Kerk in Nederland	.	12.500	.	12.233	11.856	10.908	
Apostolisch Genootschap	30.430	26.290	.	20.810	18.673	16.597	-45
Jehovah's getuigen	18.261	26.613	31.359	31.089	29.632	29.292	+60
Anglicaanse Kerk in Nederland	.	.	.	.	33.000	30.000	
Gerejia Indjili Maluku (Moluks Evangelische Kerk)	.	.	.	.	25.000	25.000 ^a	
Oosters-orthodoxe Kerken	6.590	.	.	.	22.000	30.000 ^a	+355
Christelijke gemeente in Nederland (Noorse Broeders)	.	.	.	2.000	2.100		
Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen (Mormonen)	4.600	5.800	7.000	7.500	7.500	7.500 ^a	+63
totaal kerken (x 1000)	9.738,1	9.763,2	9.572,6	7.979,5	7.403,5	6.636,4	-32
Nederlandse bevolking (x 1000)	12.975,6	14.091,0	14.892,6	15.848,3	16.292,4	16.615,5	+28
Nederlanders lid van een kerk	75,0	69,3	64,3	50,3	45,4	39,9	-47

a Schatting.

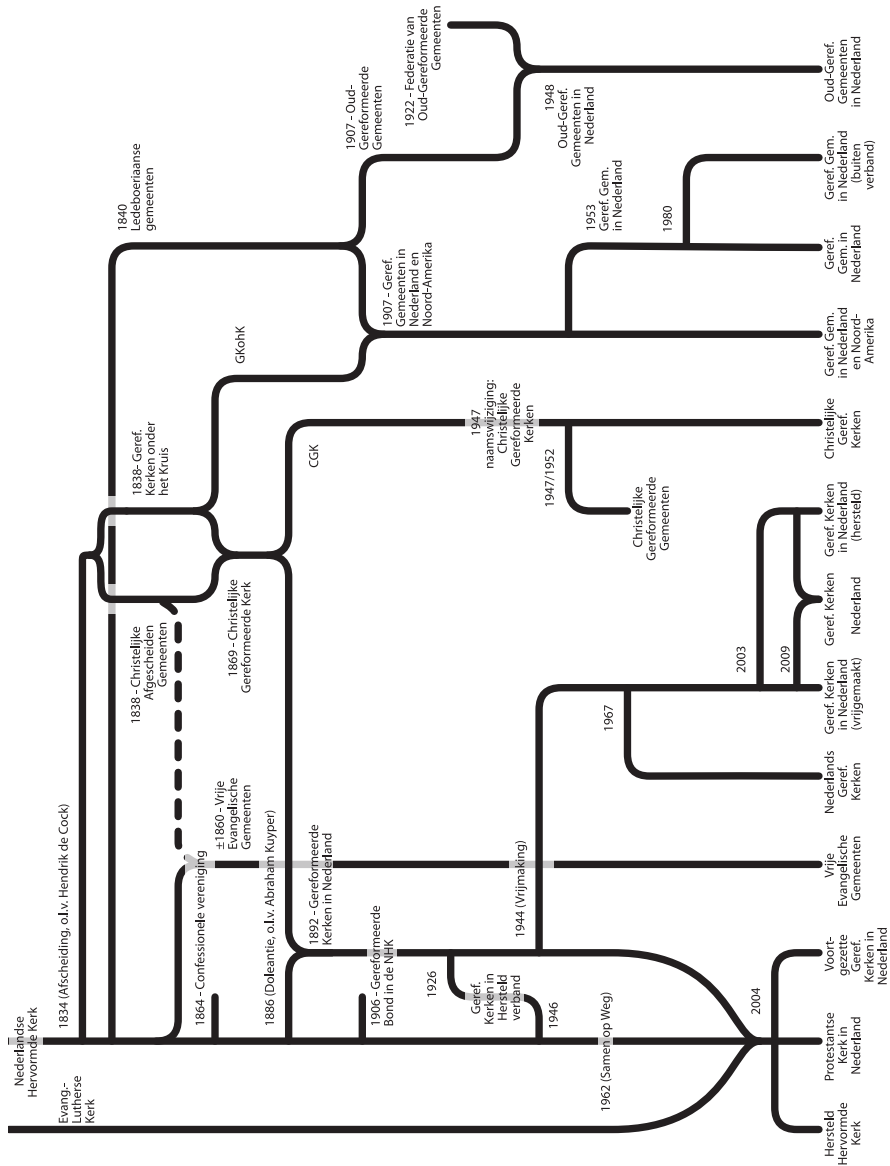
b Ledentallen van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch Lutherse Kerk opgeteld.

Bron: Stoffeis en Walinga, opgenomen in Becker en de Hart 2006: 30-31; De Jong 2004

C.2 Schema protestantse kerken

Figuur C.1

Schema protestantse kerken

Bron: Gpvos (2011)

Literatuur

- Aalto-Matturi, S. (2005). The Internet: The new workers' hall. The Internet and new opportunities for the Finnish Trade Union Movement. In: *Working USA*, jg. 8, nr. 4, p. 469-481.
- Allern, E.H. en K. Pedersen (2007). The impact of party organisational changes on democracy. In: *West European Politics*, jg. 30, nr. 1, p. 68-92.
- Allvin, M. en M. Sverke (2000). Do new generations imply the end of solidarity? Swedish unionism in the era of individualization. In: *Economic and Industrial Democracy*, jg. 21, p. 71-95.
- Almond, G.A. en S. Verba (1963). *The civic culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Andeweg, R. en G. Irwin (2009). *Governance and Politics in the Netherlands*. New York: Palgrave Macmillan.
- Archbishops' Council (2004). *Mission-shaped church: church planting and fresh expressions of church in a changing context*. Londen: Church House Publishing.
- Ashenfelter, O. en J.H. Pencavel (1969). American trade union growth: 1900-1960. In: *The Quarterly Journal of Economics*, jg. 83, nr. 3, p. 434-448.
- Bain, G.S. en F. Elseikh (1976). *Union Growth and the Business Cycle*. Oxford: Basil Blackwell.
- Baranowski, A.R. (1989). *Creating small church communities: a plan for restructuring the parish and renewing Catholic life*. Cincinnati, Ohio: St. Anthony Messenger Press.
- Barnard, M., J. Cilliers en C. Wepener (2014). *Worship in the network culture: fields and methods, concepts and metaphors*. Leuven/Parijs/Walpole MA: Peeters.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, J. en J. de Hart (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beer, P. de (2004). Individualisering zit tussen de oren. In: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde* (p. 18-36). Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Beer, P. de (2010). Iedereen lid van de bond. In: *Zeggenschap*, jg. 21, nr. 5, p. 5.
- Beer, P. de (2011). Stort de vakbeweging in? Tijd om te kiezen. In: *Zeggenschap*, jg. 22, nr. 3, p. 18-21.
- Beer, P. de (2012). De toekomst van de vakbeweging (2). Samen opgekomen, samen in het nauw. In: *Socialisme en Democratie*, jg. 69, nr. 5, p. 23-32.
- Beer, P. de (2013). Een verplichte bijdrage voor de cao. In: K. van der Veldt en M. Wirtz (red.), *Draagvlak van de cao* (p. 153-162). Den Haag: Advies, informatie, netwerk voor werkgevers (AWVN).
- Bekkers, R. (2013). Geven van tijd: vrijwilligerswerk. In: T.N.M. Schuyt, B.M. Gouwenberg en R. Bekkers (red.), *Geven in Nederland 2013* (p. 107-123). Amsterdam: Reed Business.
- Bekkers, R. en E. Boezeman (2011). Geven van tijd: vrijwilligerswerk. In: T.N.M. Schuyt, B.M. Gouwenberg en R. Bekkers (red.), *Geven in Nederland 2011* (p. 96-110). Amsterdam: Reed Business.
- Bellah, R.N., R. Madsen, W.M. Sullivan, A. Swidler en S.M. Tipton (1985). *Habits of the heart: individualism and commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Benschop, A. en C. Menting (red.) (2011). *Zinzoekers op het web: internet en de verandering van geloofsbeleving*. Vught: Skandalon.
- Berg, E. van den (2012). *Particuliere initiatieven in ontwikkelingssamenwerking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, E. van den, en J. de Hart (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Berg, E. van den, en A. Tiessen-Raaphorst (2010). Doe-het-zelf in de sport: informele groepen in de sportloopbaan. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010* (p. 189-203). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, E. van den, en A. Tiessen-Raaphorst (2011). Sterke banden in de vrije tijd. Kunst en sport in informele groepen. In: *Vrijtijdsstudies*, jg. 29, nr. 2, p. 21-31.
- Berg, E. van den, P. van Houwelingen en J. de Hart (2011). *Informeel groepen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1966-2006*. Kampen: Ten Have.
- Biezen, I. van (2010). *De maakbare partijdemocratie? Over de (grond)wettelijke regulering van politieke partijen (oratie)*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Biezen, I. van, en G. Borz (2012). Models of party democracy: patterns of party regulation in post-war European Constitutions. In: *European Political Science Review*, jg. 4, nr. 3, p. 327-359.
- Biezen, I. van, P. Mair en T. Poguntke (2012). Going, going... gone? The decline of party membership in contemporary Europe. In: *European Journal of Political Research*, jg. 51, nr. 1, p. 24-56.
- Bisseling, H., H. de Roest en P. Valstar (red). (2011). *Meer dan hout en steen: handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Boeri, T., A. Brugiavini en L. Calmfors. (2001). *Trade unions in the twenty-first century. A report for the Fondazione Rodolfo De Benedetti*. Oxford: Oxford University Press.
- Boogers, M. (2014). Rekrutering en selectie op lokaal niveau. In: S.L. de Lange, M. Leyenaar en P. de Jong (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (p. 63-68). Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Booth, A. (1984). A public choice model of trade union behaviour and membership. In: *The Economic Journal*, jg. 94, nr. 376, p. 883-898.
- Booth, A. en M. Chatterji (1993). Reputation, membership and wages in an open shop trade union. In: *Oxford Economic Papers*, jg. 45, nr. 1, p. 23-41.
- Bosma, M. (2010). *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bottenburg, M. van (2004). Individueel en Collectief Gedrag in de Sport. In: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de Kudde* (p. 85-103). Amsterdam: Van Gennep.
- Bremer, C., B. Love en N. Vinocur (2010). Q+A: How powerful are France's unions today? In: *Reuters*. Geraadpleegd op 8-10-2013 via <http://www.reuters.com/article/2010/10/21/us-france-pensions-unions-qa-idUSTRE69K39V20101021>.
- Brinkman, H. (2010). *Democratiseringvoorstellen in de Pvv*. E-mail aan de fractie over de ledenstructuur van de Pvv, november 2010, geraadpleegd op 17 oktober 2013 via http://www.eenvandaag.nl/uploads/doc/stukken_pvv_eenvandaag.pdf.
- Brooks, C. (2006). *Who really cares*. New York: Basic Books.
- Bryson, A., R. Gomez en P. Willman (2010). Online social networking and trade union membership: what the Facebook phenomenon truly means for labor organizers. In: *Labor history*, jg. 51, nr. 1, p. 41-53.
- BZK (2011). *Kabinetsreactie Rob-advies politieke partijen*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 23 augustus 2011. Den Haag: ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties.
- BZK (2013). *De doe-democratie: kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*. Geraadpleegd op 10 oktober 2013 via <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/publicaties/2013/07/09/kabinetsnota-doe-democratie.html>.
- Castells, M. (1997). *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. II*. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.

- CDA (2008). *Statuten en huishoudelijk reglement* (versie 31 mei 2008). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/503242dcac297>.
- Checchi, D. en G. Corneo (1996). *Social custom and strategic effects in trade union membership: Italy 1951-1993*. Milaan: Mimeo.
- Cohen, J. en J. Rogers (1995). *Associations and democracy*. Londen: Verso.
- Corneo, G.G. (1997). The theory of the open shop trade union reconsidered. In: *Labour Economics*, jg. 4, nr. 1, p. 71-84.
- Cregan, C. (2005). Can organizing work? An inductive analysis of individual attitudes toward union membership. In: *Industrial and Labor Relations Review*, jg. 58, nr. 2, p. 282-304.
- Crumley, B. (2010). More strikes loom in France's pension showdown. In: *Time*, 13 oktober 2010. Geraadpleegd op 14 november 2013 via <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2024898,00.html>.
- D66 (2012). *Statuten en huishoudelijk reglement*. Dalton, R.J. en M.P. Wattenberg (2000). Unthinkable Democracy. Political Change in Advanced Industrial Democracies. In: R.J. Dalton and M.P. Wattenberg (red.), *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies* (p. 3-16). Oxford: Oxford University Press (<http://irs.ub.rug.nl/dbi/503232a297631>).
- Dalton, R.J., D.M. Farrell en I. McAllister (2011). *Political Parties and Democratic Linkage. How parties organize democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: believing without belonging*. Oxford: Blackwell.
- Davie, G. (2000). *Religion in modern Europe: a memory mutates*. Oxford: Oxford University Press.
- Dekker, G. (2000). *Zodat de wereld verandert: over de toekomst van de kerk*. Baarn: Ten Have.
- Dekker, G. en H. Stoffels (2009). *Godsdienst en samenleving*. Kampen: Kok.
- Dekker, P. (2002). *De oplossing van de civil society: over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2013). Dutch civil society in macro quantitative perspectives. In: Annette Zimmer (red.), *Civil society compared: Germany and the Netherlands* (p. 141-160). Wiesbaden: Nomos Verlag.
- Dekker, P. en A. van den Broek (1998). Civil society in comparative perspective: Involvement in voluntary associations in North America and Western Europe. In: *Voluntas*, jg. 9, nr. 1, p. 11-38.
- Dekker, P. en J. de Hart (2002). Het zout der aarde: een analyse van de samenhang tussen godsdienstigheid en sociaal kapitaal in Nederland. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 45, nr. 1, p. 45-61.
- Dekker, P. en J. de Hart (2006a). Kerkgangers, investeerders in de civil society. In: P. Schnabel (red.), *Investeren in vermogen. Sociaal en cultureel rapport 2006* (p. 317-338). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. de Hart (2006b). Kerken in de Nederlandse civil society: institutionele grondslag en individuele inspiratiebron. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (p. 139-170). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dekker, P. en J. de Hart (2008). Religie als bron van sociaal engagement en moraliteit. In: M. ter Borg, E. Borgman, M. Buitelaar, Y. Kuiper en R. Plum (red.), *Handboek religie in Nederland: Perspectief – overzicht – debat* (p. 495-516). Zoetermeer: Meinema.
- Dekker, P. en J. de Hart (red.) (2009). *Vrijwilligerswerk in meervoud*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. de Hart en E. van den Berg (2004). Democratie en civil society. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 179-221). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Derksen, N.J.M. (1989). *Eigenlijk wisten we het wel, maar we waren het vergeten*. Kampen: J.H. Kok.

- DNPP (2013). *Gezamenlijk ledental van de Nederlandse politieke partijen stijgt in 2012 met 1,2%* (persbericht 31 januari 2013). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Dobbelaere, K. (2002). *Secularization: an analysis at three levels*. New York: Peter Lang.
- Dool, R. van den (2014). Ontwikkeling sportdeelname in Nederland. In: A. Tiessen-Raaphorst, R. van den Dool en R. Vogels (red.), *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (p. 19-25). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dragstra, L. (2008). *Enige opmerkingen over partijfinanciering. De regelgeving voor publieke en private financiering van politieke partijen in Nederland en Duitsland vergeleken*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Duverger, M. (1965) *Political parties, their organization and activity in the modern state* (eerste druk 1954). Londen: Methuen.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (2004). *Kiezen voor de kudde*. Amsterdam: Van Gennep.
- Ebbinghaus, B. en J. Visser (1999). When institutions matter. Union growth and decline in Western Europe, 1950-1995. In: *European Sociological Review*, jg. 15, nr. 2, p. 135-158.
- Eijnatten, J. van, en F. van Lierop (2005). *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren.
- Eisenstadt, S.S. (red.) (1988). *Reconsidering Tocqueville's democracy in America*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.
- Elsinga, R., P. Scheepers en P. Bles (2012). *Waardenverandering in Nederland: resultaten van de Socon-enquête 1980-2011*. Geraadpleegd op 31 januari 2013 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/bevolkingstrends/archief/2012/2012-bt-waardenverandering-art.htm>.
- Elzinga, D.J. (2004). De toekomst van de vertegenwoordigende partijdemocratie. In: M. Nap (red.), *De ontwikkeling en toekomst van de vertegenwoordigende democratie: Staatsrechtconferentie 2003* (p. 1-38). Groningen: Kluwer.
- Epstein, L.D. (1980) *Political parties in Western democracies* (eerste druk 1967). New Brunswick: Transaction Books.
- Etzioni, A. (1993). *The spirit of community: The reinvention of American society*. New York: Simon & Schuster.
- Ewing, K.D. (2005). The function of trade unions. In: *Industrial Law Journal*, jg. 34, nr. 1, p. 1-22.
- Faber, H., T.T. ten Have, R. van Dijk, W. Goddijn en J.P. Kruijt (1970). *Ontkerkelijkheid en buitenkerkelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Fine, G.A. en B. Harrington (2004). Tiny Publics: Small Groups and Civil Society. In: *Sociological Theory*, jg. 22, nr. 3, p. 341-356.
- FNV (2014). *Verenigingsplan FNV 2014-2017. Conceptversie 2*. Woerden: Federatie Nederlandse Vakbeweging.
- Foley, M.W. en B. Edwards (1996). The paradox of civil society. *Journal of Democracy*, jg. 7, nr. 3, p. 38-52.
- Foley, M.W. en B. Edwards (1997). Escape from politics? Social theory and the social capital debate. *American Behavioral Scientist*, jg. 40, nr. 5, p. 550-561.
- Fulton, L. (2013). *Trade Unions*. Labour Research Department and ETUI. Produced with the assistance of the <http://www.worker-participation.eu/European-Company-SE/SEEurope-network/Network-members>. Geraadpleegd op 11 september 2013 via <http://www.worker-participation.eu/National-Industrial-Relations/Countries/France/Trade-Unions>.
- Gallagher, M. en M. Marsh (2002). *Days of blue loyalty: the politics of membership of the Fine Gael party*. Dublin: PSAI Press.
- Gibbs, E. en R.K. Bolger (2005). *Emerging churches: creating Christian community in postmodern cultures*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Glock, C.Y., B.B. Ringer en E.R. Babbie (1967). *To comfort and to challenge: a dilemma of the contemporary church*. Berkeley/Los Angeles: University of California.

- Goossens, R. (2008). Economie van de sport. In: K. Breeveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (p.162-191). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gordon, M.E., J.W. Philpot, R.E. Burt, C.A. Thompson en W. E. Spiller, (1980). Commitment to the union: Development of a measure and an examination of its correlates. In: *Journal of Applied Psychology*, jg. 65, nr. 4, p. 479-499.
- Gpvos (2011). *Gereformeerd. Ontstaan van de verschillende protestantse stromingen in Nederland*. Geraadpleegd op 28 oktober via <http://nl.wikipedia.org/wiki/Protestantisme#mediaviewer/File:Gereformeerd.svg>
- Greene, A.M. en G. Kirton (2003). Possibilities for remote participation in trade unions: mobilising women activists. In: *Industrial Relations Journal*, jg. 34, nr. 4, p. 319-333.
- Groot, K. de (2006). The church in liquid modernity: a sociological and theological exploration of a liquid church. *International Journal for the Christian Church*, jg. 6, nr. 1, p. 91-103.
- Grossman, L.K. (1995). *The Electronic Republic: Reshaping Democracy in America*. New York: Viking.
- Grotenhuis, M. te (1999). *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen* (dissertatie). Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Grotenhuis, M. te, en P. Scheepers (2000). De gevolgen van de-institutionalisering, rationalisering en privatisering voor culturele individualisering. In: A. Felling, J. Peters en P. Scheepers (red.), *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw: empirisch onderzoek naar omstreden hypothesen* (p.195-233). Assen: Van Gorcum.
- Gunther, R. en L. Diamond (2001). Types en functions of parties. In: L. Diamond en R. Gunther (red.), *Political Parties and Democracy* (p. 3-39). Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Harris, A., J. Wyn en S. Younes (2010). Beyond apathetic or activist youth 'Ordinary' young people and contemporary forms of participation. In: *Young*, jg. 18, nr. 1, p. 9-32.
- Hart, J. de (2005). *Landelijk verenigd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2007). Postmoderne spiritualiteit. In: T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart (red.), *God in Nederland 1966-2006* (p. 118-192). Kampen: Ten Have.
- Hart, J. de (2013). *Zwevende gelovigen: oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband: godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de, en P. Dekker (2005). Churches as voluntary associations. In: S. Rossteutscher (red.), *Democracy and the role of associations* (p. 168-196). Londen/New York: Routledge.
- Hart, J. de, en P. Dekker (2013). Religion, spirituality and civic participation. In: J. de Hart, P. Dekker en L. Halman (red.), *Religion and civil society in Europe* (p. 169-188). New York/Londen: Springer.
- Heidar, K. (2006). Party Membership and Participation. In: R.S. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 301-315). Londen: Sage Publications.
- Hendriks, J. (1987a). *Kleine groepen in de gemeente*. Amsterdam: Instituut voor Praktische Theologie aan de Vrije Universiteit.
- Hendriks, J. (1987b). *De kleine groep in de opbouw van de gemeente*. Kampen: Kok.
- Hirschman, A.O. (1970). *Exit, voice and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Hix, S., A. Noury en G. Roland (2005). Power to the Parties: Cohesion and Competition in the European Parliament, 1979-2001. In: *British Journal of Political Science*, jg. 35, nr. 2, p. 209-234.
- Hoekman, R., D. Romijn en T. Rutten (2011). *Een veld voor de helft: over sociale tarieven en subsidies*. Den Bosch: W.J.H. Mulier Instituut.

- Hoekstra, E.G. en M.H. Ipenburg (2008). *Handboek christelijk Nederland: kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen*. Kampen: Kok.
- Hoffmann, S.-L. (2003). *Geselligkeit und Demokratie: Vereine und zivile Gesellschaft ins transnationalen Vergleich 1750-1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Holsteyn, J. van, R. Koole en J. den Ridder (2014). *Party membership 2.0 and the changing model of party organization. Impressions from the Dutch case* (paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions of Workshops, 10-15 april 2014). Salamanca: European Consortium for Political Research.
- Holsteyn, J. van en R. Koole (2009). *Is It True What They Say? Dutch Party Members and Their Opinion on Internal Party Democracy* (paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions of Workshops, 14-19 april 2009). Lissabon: ECPR. Houwelingen, P. van, A. Boele en P. Dekker (2014). *Burgermacht op eigen kracht?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens en J.W. Duyvendak (2012). *Crafting citizenship: negotiating tensions in modern society*. Londen/New York: Palgrave Macmillan.
- Ignazi, P., D.M. Farrell en A. Römmele (2005). The prevalence of linkage by reward in contemporary parties. In: A. Römmele, D.M. Farrell en P. Ignazi (red.), *Political parties and party systems. The concept of linkage revisited* (p. 17-35). Westport: Praeger publishers.
- Ingen, E. van, en P. Dekker (2011). Dissolution of associational life? Testing the individualization and informalization hypotheses on leisure activities in The Netherlands between 1975 and 2005. In: *Social Indicators Research*, jg. 100, nr. 2, p. 209-224.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jason (2010). *Just how powerful are unions in Europe?* Geraadpleegd op 1 oktober 2013 via <http://www.globalsherpa.org/powerful-unions-europe>.
- Jong, G. de (2004). *Evangelische christenen in Nederland*. Nijmegen: Kaski.
- Jordan, G. en W. Maloney (1997). *The protest business? Mobilizing campaign groups*. Manchester: Manchester University Press.
- Kas, A. en H. Modderkolk (2014). Einde aan het amateurisme. In: *NRC-Handelsblad*, 10 mei 2014.
- Katz, R. en P. Mair (1995). Changing models of party organization and party democracy. In: *Party Politics*, jg. 1, nr.1. p. 5-28.
- Kennedy, J. (2010). *Stad op een berg: de publieke rol van de protestantse kerken*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Kennedy, F., P. Lyons en P. Fitzgerald (2006). Pragmatists, ideologues and the general law of curvilinear disparity: The case of the Irish Labour Party. In: *Political Studies*, jg. 54, nr. 4, p. 786-805.
- King, A. (1969). Political Parties in Western Democracies, Some Sceptical Reflections. In: *Polity*, jg. 2, nr. 2, p. 111-141.
- Klandermans, B. (1986). Psychology and trade union participation: joining, acting, quitting. In: *Journal of Occupational Psychology*, jg. 59, nr. 3, p. 189-204.
- Klandermans, P.G. en J. Visser (1995). *De vakbeweging na de welvaartsstaat*. Assen: Van Gorcum.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Kölln, A.K. (2014). *Party decline and response. The effects of membership decline on party organisations in Western Europe, 1960-2010* (dissertatie). Enschede: Universiteit Twente.
- Koole, R. (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij*. Utrecht: Het Spectrum.
- Koole, R. (1995). *Politieke partijen in Nederland: Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*. Utrecht: Het Spectrum.

- Koole, R. (2011). Partijfinanciering in Nederland. Ontwikkeling en regelgeving. In: R.B. Andeweg en J. Thomassen (red.), *De democratie doorgelicht* (p. 221-237). Leiden: Leiden University Press.
- Koole, R. en G. Voerman (1986). Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945. In: R. Koole (red.), *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 115-176). Groningen: DNP.
- Kleidman, R. (1994). Volunteer activism and professionalism in social movement organizations. In: *Social Problems*, jg. 41, nr. 2, p. 257-276.
- Krouwel, A. (2006). Party Models. In: R.S. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 249-269). Londen: Sage Publications.
- Kruijt, J.P. (1933). *De onkerkelijkheid in Nederland, haar verbreiding en oorzaken: proeve ener sociografiese verklaring*. Groningen/Batavia: P. Noordhoff.
- Kuperus, M. (2005). *De vereniging op survival: overlevingsstrategieën voor hedendaagse verenigingen*. Utrecht: Civiq.
- Lange, S.L. de, M. Leyenaar en P. de Jong (red.) (2014). *Politieke partijen: overbodig of nodig?* Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Lawson, K. (1988). When linkage fails. In: K. Lawson en P.H. Merkel (red.), *When parties fail: Emerging alternative organizations* (p. 13-38). Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Leeuwen, M.H.D. van (1997). Trade unions and the provision of welfare in The Netherlands, 1910-1960. In: *Economic History Review*, jg. 50, nr. 4, p. 764-791.
- Loo, H. van der, en W. Van Reijen (1993). *Paradoxen van modernisering: een sociaal-wetenschappelijke benadering*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Lucardie, P. en G. Voerman (2011). Democratie binnen partijen. In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (p. 185-201). Leiden: Leiden University Press.
- Madeley, J.T.S. (2013). Religion, state and civil society in Europe: triangular entanglements. In: J. de Hart, P. Dekker en L. Halman (red.), *Religion and civil society in Europe* (p. 47-68). New York: Springer Press.
- Mair, P. (1997). *Party System Change. Approaches and Interpretations*. Oxford: Clarendon Press.
- Mair, P. (2008). Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective. In: *Acta Politica*, jg. 43, nr. 2, p. 235-253.
- Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. Londen: Verso.
- Mair, P. en I. van Biezen (2001). Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000. In: *Party Politics*, jg. 7, nr.1, p. 5-21.
- Maliepaard, M. en M. Gijsberts (2012). *Moslim in Nederland 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- McAdam, D., S. Tarrow en C. Tilly (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge University Press.
- Merton, R.K. (1995). Opportunity structure: the emergence, diffusion, and differentiation of a sociological concept. In: F. Adler en W.S. Laufer (red.), *The legacy of anomie theory; advances in criminological theory*, Volume 6 (p. 3-78). New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Müller, W. (2000). Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work. In: *European Journal of Political Research*, jg. 37, nr. 3, p. 309-333.
- Newton, K. (1999). Social capital and democracy in modern Europe. In: J. van Deth, M. Maraffi, K. Newton en P. Whiteley (red.), *Social capital and European democracy* (p. 3-24). Londen: Routledge.
- NRC Handelsblad (2013). 'Alle grote en minuscule dingen liggen bij Geert'. In: *NRC Handelsblad*, 23 oktober 2013
- O'Dea, T. (1966). *The Sociology of Religion*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

- O'Dea, T. (1970). *Sociology and the study of religion*. New York: Basic Books.
- Olson, M. (1965). *The logic of collective action: Public goods and the theory of group*. Cambridge: Harvard University Press.
- Paxton, P. (1999). Is social capital declining in the United States? A multiple indicator assessment. In: *American journal of sociology*, jg. 105, nr. 1, p. 88-127.
- Pickel, G. (2011). *Religionssoziologie: eine Einführung in zentrale Themenbereiche*. Wiesbaden: vs Verlag.
- Poguntke, T. (2005). Party organizational linkage: Parties without firm social roots? In: K.R. Lüther en F. Müller-Rommel (red.), *Political Parties in the new Europe. Political and Analytical Challenges* (p. 43-62). Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, R.D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. In: *Journal of Democracy*, jg. 6, nr. 1, p. 65-78.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D., R. Leonardi en R.Y. Nannetti (1993). *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putters, K. (2014). *Rijk geschakeerd: op weg naar de participatiesamenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- PvdA (2014). *Congresstukken*, Beschrijvingsbrief voor het congres van 15 en 16 februari te Breda.
- Rahe, P.A. (2009). *Soft despotism, democracy's drift: Montesquieu, Rousseau, Tocqueville, and the modern prospect*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ridder, J. den (2014). *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (dissertatie). Leiden: Universiteit Leiden.
- Riel, E. van (2010). Vakbondsverzet tegen 'knevelwet' van Roolvink. Loonpolitiek leidt tot SER-boycot. In: *SER magazine*, jg. 50, nr. 5, p. 14-15. Geraadpleegd op 28 mei 2013 via <http://ser.onlinetouch.nl/7/10/de-Wet-op-de-loonvorming-#/10>.
- ROB (1998). *Tussen staat en electoraat. Politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- ROB (2009). *Democratie vereist partijdigheid. Politieke partijen en formaties in beweging*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Roest, H. de (2004). Inleiding: groepen in gemeente en parochie. In: J. van Ark en H. de Roest (red.), *De weg van de groep: leidinggeven aan groepen in gemeente en parochie* (p. 15-30). Zoetermeer: Meinema.
- Roest, H. de (2005). *En de wind steekt op! Kleine ecclesiologie van de hoop*. Zoetermeer: Meinema.
- Roest, H. de (2010). *Een huis voor de ziel: gedachten over de kerk voor binnen en buiten*. Zoetermeer: Meinema.
- Sartori, G. (2002 [1976]). *Parties and party systems. A framework for analysis, Volume I* (eerste druk 1976). Cambridge: Cambridge University Press.
- Scarrow, S.E. (1996). *Parties and their Members. Organizing for Victory in Britain and Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Scarrow, S.E. (2000). Parties without Members? Party Organization in a Changing Electoral Environment. In: R.J. Dalton and M.P. Wattenberg (red.), *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies* (p. 79-101). Oxford: Oxford University Press.
- Scarrow, S.E. (2007). Political Activism and Party Members. In: R. Dalton en H.-D. Klingemann (red.), *Oxford handbook of political behavior* (p. 636-654). Oxford: Oxford University Press.
- Scarrow, S.E. (2014). *Multi-Speed Membership Parties: Evidence and Implications* (paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions of Workshops, 10-15 april 2014). Salamanca: European Consortium for Political Research.

- Schattschneider, E.E. (2004 [1942]). *Party Government. American Government in Action. With a new introduction by Sidney A. Pearson, jr* (eerste druk 1942). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Schmeets, H. (2013). *Het belang van religie voor sociale samenhang. Bevolkingstrends 2013*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Schmitter, P.C. en W. Streeck (1999). *The organization of business interests: Studying The associative action of business in advanced industrial societies*. Keulen: Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung.
- Schnabel, P. (1994). *Individualisering en sociale segregatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2000). Een sociale en culturele verkenning voor de lange termijn. In: *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op lange termijn* (p. 11-28). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schuyt, T., B. Gouwenberg en R. Bekkers (red.) (2013). *Geven in Nederland*. Amsterdam: Read Business Education.
- Selle, P. en K. Strømsnes (2001). Membership and democracy. In: P. Dekker en E. Uslaner (red.), *Social capital and participation in everyday life* (p. 134-147). Londen: Routledge.
- Seyd, P. en P. Whiteley (2004). British Party Members: An Overview. In: *Party Politics*, jg. 10, nr. 4, p. 355-366.
- Siurala, L. (2000). *Changing forms of participation* (unpublished paper presented at New Forms of Youth Participation, Round Table, Council of Europe, 4-6 mei 2000).
- Skocpol, T. (1999). Advocates without members: the recent transformation of American civic life. In: T. Skocpol (red.), *Civic engagement in American democracy* (p. 461-509). Washington D.C.: Brookings Institute.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished democracy: from membership to management in American civic life*. Norman (Oklahoma): University of Oklahoma press.
- Sladek, S. (2013). *The end of membership as we know it. Building the Fortune-Flipping, Must-Have Association*. Washington D.C.: ASAE: The Center for Association Leadership.
- Smink, K. en N. Schipper-van Veldhoven (2012). *Ledencijfers sportbonden 2010 en 2011. Vergelijken, verdiepen, bekijken*. Arnhem: NOC*NSF.
- Snape, E., T. Redman en A.W. Chan (2000). Commitment to the union: A survey of research and the implications for industrial relations and trade unions. In: *International Journal of Management Reviews*, jg. 2, nr. 3, p. 205-230.
- Sonck, N. en S. Pennekamp (2014). *Media: tijd*. Amsterdam/Den Haag: Nederlandse Publieke Omroep/ Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stalder, A. (2008). *Max Weber: die Veralltäglicung des Charisma*. München: Grin Verlag.
- Stoffels en Walinga (VUA 2005)
- Stolle, D. en M. Hooghe (2005). Inaccurate, exceptional, one-sided or irrelevant? *British Journal of Political Science*, jg. 35, nr. 1, p. 149-167.
- Stoppels, S. (2011). *Mobiliseert de kleine groep de kerkelijke gemeente? Protestantse ervaringen* (lezing gehouden op 4 november 2011 ter gelegenheid van het symposium 'Mobiele kerken') Utrecht: (<http://dare.uvu.nl/handle/1871/25780>)
- Staverman, M. (1964). *Buitenkerkelijkheid in Friesland*. Assen: Van Gorcum.
- Steggerda, M. (2005). *Als een druppel in het water: small Christian Communities en soortgelijke vormen van kerkelijk participatie in de R.-K. Kerk*. Nijmegen: Kaski.
- Stuurman, S. (1983). *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.

- Tiessen-Raaphorst, A. (red.) (nog te verschijnen). *Rapportage sport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tiessen-Raaphorst, A. en R. van den Dool (2012). *Factsheet ontwikkeling van sportparticipatie, verenigingslidmaatschap en vrijwilligerswerk in de sport na 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tillema, E.J. (2011). Honderden kerken nog zonder website. In: A. Benschop en C. Menting (red.), *Zinzoekers op het web: internet en de verandering van geloofsbeleving* (p. 125-128). Vught: Skandalon.
- Tonkens, E. (2014). *Vijf misvattingen over de participatiesamenleving* (afscheidsrede). www.actiefburgerschap.files.wordpress.com/2014/05/afscheidsrede-uva-evelien-tonkens.pdf.H7
- TK (2008/2009) *Herziening Grondwet. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31570, nr. 6.
- Tocqueville, A. de (2008). *Over de democratie in Amerika* (eerste druk 1835). Brussel: Prometheus. (<http://poli.vub.ac.be/publi/online/Over%20de%20Democratie%20in%20Amerika.pdf>)
- Vall, M. van de (1970). *Labour Organizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van 't Verlaat, M.N. (2010). *Marktgerichte sportbonden: een paradox? Onderzoek naar de achtergronden en gevolgen van de toepassing van een marktbenadering door Nederlandse sportbonden*. Oosterwijk: Uitgeverij BOX PRESS.
- Velde, M. van de, J. van den Akker, C. van den Berg, P. van Schie en H. Zilverkant (2013). *De plicht der politieke partijen. Kiezers, partijleden en politici in een open partijdemocratie*. Den Haag: Teldersstichting.
- Veldheer, V., J. Jonker, L. van Nooije en C. Vrooman (2012). *Een beroep op de burger: sociaal en cultureel rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vellekoop, M. (2008). *Nieuwe kerken in een nieuwe context: onderzoek naar gemeentestichting in Nederland en de rol van contextualisatie* (scriptie). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Ven, J.A. van der (1993). *Eccesologie in context*. Kampen: Kok.
- Verba, S., K.L. Schlozman en H.E. Brady (1995). *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Vinken, H. (2005). Young People's Civic Engagement: The Need for New Perspectives. In: H. Helve en G. Holm (red.), *Contemporary Youth Research: Local Expressions and Global Connections* (p. 147-157). Aldershot: Ashgate.
- Visser, J. (2002). Why fewer workers join unions in Europe: A social custom explanation of membership trends. In: *British Journal of Industrial Relations*, jg. 40, nr. 3, p. 403-430.
- Voerman, G. (2014). Kandidaatstelling op landelijk niveau. In: S.L. de Lange, M. Leyenaar en P. de Jong (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (p. 45-62). Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Voerman, G. en M. Boogers (2008). Het rekruteringsvermogen van de politieke partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006. Een onderzoeksverslag. In: *DNPB, Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 175-194). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Voerman, G. en E. van Dijk (2008). 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij'. De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd. In: P. van Schie, G. Voerman en F. Beaufort (red.), *Zestig jaar vvd* (p. 93-135). Amsterdam: Boom.
- Voerman, G. en W. van Schuur (2011). De Nederlandse politieke partijen en hun leden (1945-2010). In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (p. 203-220). Leiden: Leiden University Press.
- Vossen, K. (2013). *Rondom Wilders. Portret van de pvv*. Amsterdam: Boom.

- Vrijzen, E. (2012). vnv: de rijke polderpiloten van de Polderbaan. In: *Elsevier*, 22 december 2012. Geraadpleegd op 27 februari 2014 via <http://www.elsevier.nl/Economie/nieuws/2013/12/VNV-de-rijke-polderpiloten-van-de-Polderbaan-1430186W/>.
- vvd (2007). Statuten (vastgesteld in september 2007). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fe0218e999e1.Waddington,> J. en A. Kerr (2008). Unions fit for young workers? In: *Industrial Relations Journal*, jg. 33, nr. 4, p. 298-315.
- Ward, P. (2003). *The liquid church*. Carlisle: Paternoster Press.
- Ward, S. en W. Lusoli (2003). Dinosaurs in cyberspace? British trade unions and the Internet. In: *European Journal of Communication*, jg. 18, nr. 2, p. 147-179.
- Warren, M.E. (2001). *Democracy and association*. Princeton en Oxford: Princeton University Press.
- Whiteley, P. (1999). The origins of social capital. In: J. van Deth, M. Maraffi, K. Newton en P. Whiteley (red.), *Social capital and European democracy* (p. 25-44). Londen: Routledge.
- Whiteley, P. (2011). Is the party over? The decline of party activism and membership across the democratic world. In: *Party Politics*, jg. 17, nr.1, p. 21-44.
- Whiteley, P. en P. Seyd (2002). *High-intensity participation: The dynamics of party activism in Britain*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Wollebæk, D. en P. Selle (2002). Does participation in voluntary associations contribute to social capital? The impact of intensity, scope, and type. In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, jg. 31, nr. 1, p. 32-61.
- Wollebæk, D. en P. Selle (2003). The importance of passive membership for social capital formation In: M. Hooghe en D. Stolle (red.), *Generating social capital: civil society and institutions in comparative perspective* (p. 67-88). New York: Palgrave Macmillan.
- Wollebæk, D. en P. Selle (2004). Passive membership in voluntary organizations: Implications for civil society, integration and democracy. In: S. Parkash en P. Selle (red.), *Investigating social capital. Comparative perspectives on civil society, participation and governance* (p. 235-256). New Delhi/Thousand Oaks/Londen: SAGE.
- Wuthnow, R. (1994). *Sharing the journey: Support groups and America's new quest for community*. New York: Free Press.
- Wuthnow, R. (1998). *Loose connections: joining together in America's fragmented communities*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University.

Geraadpleegde websites (werkzaam op 21 augustus 2014)

www.cnv.nl/over-cnv/organisatie/geschiedenis/
www.domineeworden.nl
www.doopsgezind.nl
www.eucharistischeaanbidding.nl
www.fnv.nl/over_de_fnv/wat_is_de_fnv/historie
www.gergeminfo.nl
www.ikonrtv.nl/zinzoekers
www.isgeschiedenis.nl/nieuws/invoering-van-de-cao-in-nederland/
www.kerknieuws.nl
<http://www.nos.nl/artikel/595577-slagter-leden-cruciaal-voor-omroep.html>
www.nvvh.nl/html/index.php?themaID=28
www.okkn.nl
www.pkn.nl

www.rijksoverheid.nl/regering/bewindspersonen/sander-dekker/nieuws/2012/12/06/dekker-elke-kijker-telt.html

www.rkkerk.nl

www.samenbidden.net

socialsunday.nl

www.vakbondshistorie.nl/dossiers/article/unie-blhp-van-nkv-naar-mhp.html

www.virtualjerusalem.com

www.voorleesbijbel.nl

www.vpe.nl

www.vrouwenvannu.nl/landelijk/geschiedenis-van-vrouwen-van-nu

www.youth-i.nl

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het SCP. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.).

ISBN 978 90 377 0623 9

SCP-publicaties 2013

2013-1 *Van pech en rampspoed. Nieuwjaarsuitgave 2013* (2013). Paul Schnabel (red.).

ISBN 978 90 377 0611 6

2013-2 *Terecht in de jeugdzorg. Voorspellers van kind- en opvoedproblematiek en jeugdzorggebruik* (2013).

Sander Bot (red.), Simone de Roos, Klarita Sadiraj, Saskia Keuzenkamp, Angela van den Broek, Ellen Kleijnen. ISBN 978 90 377 0629 1

2013-3 *Gezinnen onderweg. Dagelijkse mobiliteit van ouders van jonge kinderen in het combineren van werk en gezin* (2013). Marjolijn van der Klis (red.) ISBN 978 90 377 0568 3

2013-4 *Acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland 2013* (2013). Saskia Keuzenkamp en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0648 2

2013-5 *Towards Tolerance. Exploring changes and explaining differences in attitudes towards homosexuality across Europe* (2013). Lisette Kuyper, Jurjen Iedema, Saskia Keuzenkamp.

ISBN 978 90 377 0650 5

2013-6 *Sprekend op schrift. Een selectie uit vijftien jaar lezingen en artikelen van Paul Schnabel, 1998-2013* (2013). ISBN 978 90 377 0647 5

2013-7 *Acceptance of lesbian, gay, bisexual and transgender individuals in the Netherlands 2013* (2013).

Saskia Keuzenkamp en Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0649 9

2013-8 *Gemeentelijk Wmo-beleid 2010. Een beschrijving vanuit het perspectief van gemeenten* (2013).

Frieke Vonk, Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Anna Maria Marangos.

ISBN 978 90 377 0651 2

2013-9 *Aanbod van arbeid 2012* (2013). Jan Dirk Vlasblom, Edith Josten, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0654 3

2013-10 *De dorpenmonitor* (2013). *Ontwikkelingen in de leefsituatie van dorpsbewoners.* Anja Steenbekkers en Lotte Vermeij (red.) ISBN 978 90 377 0634 5

- 2013-11 *Van Paars 2 naar Rutte II. Rede van Paul Schnabel bij zijn afscheid van het Sociaal en Cultureel Planbureau, 11 maart 2013.* ISBN 978 90 377 0660 4
- 2013-12 *Kunstminnend Nederland? Interesse en bezoek, drempels en ervaringen. Het culturele draagvlak, deel 12 (2013).* Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0652 9
- 2013-13 *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit (2013).* Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0644 4
- 2013-14 *Nieuw in Nederland. Het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen (2013).* Mérove Gijsberts (SCP) en Marcel Lubbers (RU). ISBN 978 90 377 0655 0.
- 2013-15 *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid (2013).* Matthieu Permentier, Jeanet Kullberg, Lonneke van Noije. ISBN 978 90 377 0663 5
- 2013-16 *Lasten onder de loep. De kostengroei van de zorg voor verstandelijk gehandicapten ontrafeld (2013).* Michiel Ras, Debbie Verbeek-Oudijk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0662 8.
- 2013-17 *De studie waard. Een verkenning van mogelijke gedragsreacties bij de invoering van een sociaal leenstelsel in het hoger onderwijs (2013).* Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Jaco Dagevos, m.m.v. Iris Andriessen, Lenie van den Bulk (CED-groep). ISBN 978 90 377 0664 2
- 2013-18 *Het persoonsgebonden budget in de AWBZ. Monitor 2012 (2013).* Ab van der Torre, Ingrid Ooms, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0657 4
- 2013-19 *Informeel zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg (2013).* Alice de Boer en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0679 6
- 2013-20 *De ondersteuning van Wmo-aanvragers en hun mantelzorgers in 2012 (2013).* Peteke Feijten, Anna Maria Marangos, Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Frieke Vonk. ISBN 978 90 377 0667 3
- 2013-21 *Met zorg ouder worden. Zorgtrajecten van ouderen in tien jaar (2013).* Cretien van Campen, Marjolein Broese van Groenou, Dorly Deeg, Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0626 0
- 2013-22 *Using smartphones in survey research: a multifunctional tool.* Nathalie Sonck en Henk Fernee. ISBN 978 90 377 0680 2
- 2013-23 *Seksuele oriëntatie en werk. Ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele werknemers (2013).* Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0668 0
- 2013-24 *Ontwikkelingen in ondersteuning van mensen met lichamelijke beperkingen en de effecten van ondersteuning op participatie (2013).* Jolien Hofstede, Mieke Cardol, Mieke Rijken. ISBN 978 90 377 0676 5
- 2013-25 *Samen scholen. Ouders en scholen over samenwerking in basisonderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs (2013).* Lex Herweijer en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0671 0
- 2013-26 *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders (2013).* Mariëlle Cloïn (red.). ISBN 978 90 377 0670 3
- 2013-27 *Vrijwillige inzet en ondersteuningsinitiatieven. Een verkenning van Wmo-beleid en -praktijk in vijf gemeenten (2013).* Wouter Mensink, Anita Boele, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0659 8
- 2013-28 *Een onzeker perspectief: vooruitzichten van tijdelijke werknemers (2013).* Jan Dirk Vlasblom, Edith Josten. ISBN 978 90 377 0682 6 (elektronische publicatie)
- 2013-29 *Maatschappelijke effecten van het wetsvoorstel Hervorming kindregelingen voor gezinnen met kinderen (2013).* Stella Hoff, Arjan Soede. ISBN 978 90 377 0684 0 (elektronische publicatie)
- 2013-30 *De sociale staat van Nederland 2013 (2013).* Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Nathalie Sonck (red.). ISBN 978 90 377 0685 7
- 2013-31 *De weg naar maatschappelijke ondersteuning. Een onderzoek naar de kanteling in tien gemeenten (2013).* Maaike den Draak (SCP), Wouter Mensink (SCP), Mary van den Wijngaart (Lokaal Centraal BV), Mariska Kromhout (SCP). ISBN 978 90 377 0686 4

- 2013-32 *Maten voor gemeenten 2013* (2013). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0688 8
- 2013-33 *Biedt het concept integratie nog perspectief?* (2013). Jaco Dagevos, Malin Grundel. ISBN 978 90 377 0687 1 (elektronische publicatie)
- 2013-34 *Groeit de jeugdzorg door? Het beroep op de voorzieningen: realisatie 2001-2011 en raming 2011-2017* (2013). Klarita Sadiraj, Michiel Ras, Lisa Putman, Jedid-Jah Jonker. ISBN 978 90 377 0677 2
- 2013-35 *Burgers over de kwaliteit van publieke diensten. Een terugblik op 2002-2010* (2013). Evelien Eggink, Debbie Verbeek-Oudijk, Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0678 9 (elektronische publicatie)

SCP-publicaties 2014

- 2014-1 *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning* (2014). Monique Turkenburg m.m.v. Lenie van den Bulk (CED-groep) en Ria Vogels (SCP). ISBN 978 90 377 0637 6
- 2014-2 *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt* (2014). Willem Huijnk, Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0697 0
- 2014-3 *Ervaren discriminatie in Nederland* (2013). Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0672 7 (elektronische publicatie)
- 2014-4 *Samenvatting en conclusies van Sterke steden, gemengde wijken* (2014). Jeanet Kullberg, Matthieu Permentier, m.m.v. Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0696 3 (elektronische publicatie)
- 2014-5 *Perceived discrimination in the Netherlands* (2014). Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0699 4
- 2014-6 *De Wmo-uitgaven van gemeenten in 2010* (2014). Barbara Wapstra, Lieke Salomé en Nelleke Koppelman. ISBN 978 90 377 0698 7 (elektronische publicatie)
- 2014-7 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie* (2014). Pepijn van Houwelingen, Anita Boele, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0635 2
- 2014-8 *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (2014). Annet Tiessen-Raaphorst (red.), Remko van den Dool en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0700 7
- 2014-10 *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (2014). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0636 9
- 2014-11 *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting* (2014). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0674 1 (elektronische publicatie)
- 2014-12 *Vraag naar arbeid 2013* (2014). Patricia van Echtelt, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0707 6
- 2014-13 *De Wmo in beweging; Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0706 9
- 2014-14 *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Freek Bucx en Femke van der Sman. ISBN 978 90 377 0703 8
- 2014-15 *Leven met intersekse/DSD. Een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0705 2
- 2014-16 *Leergeld. Veranderingen in de financiële positie van het voortgezet onderwijs en verschillen tussen besturen* (2014). Lex Herweijer, Evelien Eggink, Evert Pommer, Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0708 3

- 2014-17 *Verdelen op niveaus. Een multiniveaumodel voor de verdeling van het inkomensdeel van de Participatiewet over gemeenten* (2014). Arjan Soede en Maroesjka Versantvoort
ISBN 978 90 377 0711 3
- 2014-18 *De Wmo in beweging. Beknopte samenvatting. Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0712 0
- 2014-19 *Anders in de klas. Journalistieke samenvatting. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHB-jongeren op school* (2014). Karolien Bais, Freek Bucx, Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0713 7
- 2014-20 *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving* (2014). Kim Putters.
ISBN 978 90 377 0715 1
- 2014-21 *Ouderenmishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties* (2014). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk.
ISBN 978 90 377 0716 8
- 2014-22 *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten* (2014). Leen Sterckx, Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Jantine van Lisdonk.
ISBN 978 90 377 0702 1
- 2014-23 *Living with intersexe/DSD. An exploratory study of the social situation of persons with intersexe/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0717 5.
- 2014-24 *Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland. Een verkenning van hun leefsituatie* (2014). Ria Vogels, Mérove Gijsberts en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0719 9
- 2014-25 *Krimp in de kinderopvang* (2014). Wil Portegijs, Mariëlle Cloin en Ans Merens.
ISBN 978 90 377 0718 2.
- 2014-26 *Op zoek naar bewijs II. Evaluatieontwerpen onderwijs- en cultuurmaatregelen* (2014). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Andries van den Broek, Iris Andriessen.
ISBN 978 90 377 0720 5
- 2014-27 *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp* (2014). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Sjoerd Kooiker, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0721 2
- 2014-29 *Burn-out : verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken* (2014). Patricia van Echteld (red.). ISBN 978 90 377 0723 6
- 2014-30 *Bevrijd of beklemd?* (2014). Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0710 6
- 2014-31 *Natuur en Cultuur. Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid* (2014). Anja Steenbekkers en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0726 7 (elektronische publicatie)
- 2014-32 *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland* (2014). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0704 5
- 2014-34 *Verenigd in verandering* (2014). Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0725 0

Overige publicaties

- Burgerperspectieven 2013 | 1* (2013). Paul Dekker en Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0656 7
- Burgerperspectieven 2013 | 2* (2013). Josje den Ridder, Hanneke Posthumus en Paul Dekker.
ISBN 978 90 377 0658 1
- Burgerperspectieven 2013 | 3* (2013). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0675 8

- Burgerperspectieven 2013* | 4 (2013). Paul Dekker, Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen, m.m.v. Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts. ISBN 978 90 377 0690 1
- Burgerperspectieven 2014* | 1 (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4
- Burgerperspectieven 2014* | 2 (2014). Lonneke van Noije, Josje den Ridder, Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0714 4
- Burgerperspectieven 2014* | 3 (2014). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0653 6
- Gescheiden werelden?* (2014). Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.). ISBN 978 90 377 0734 2. Gezamenlijke uitgave van het SCP en de WRR.

